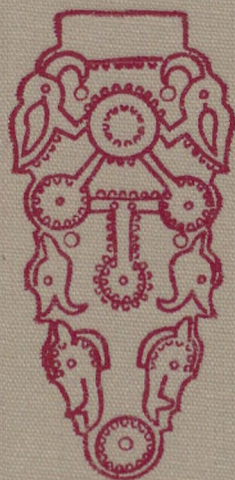

304.868

39
1988

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XXXIX

FOLIA

ARCHAEOLOGICA

XXXIX

1988
MŰZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
NAGY MIHÁLY

ISSN 0133 – 2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Készült az MSZ 5601–59 szabvány szerint
B/5 alakban 21,45 + 0,5 melléklet A/5 ív terjedelemben, 800 példányban

89/3907 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM – INDEX

BÍRÓ-SEY Katalin: Huszár Lajos (1906–1987.)	7
KOREK József: Szarvas László (1919–1988.)	11
Viola T. Dobosi–Béla JUNGBERT–Árpád RINGER–István VÖRÖS: Palaeolithic settlement in Nadap	13
Őskőkori telep Nadapon	40
István VÖRÖS: Middle Pleistocene Mammalian Fauna from the Solymár Cave	41
A Solymári barlang középső pleisztocén emlősfajánál	57
SZATHMÁRI Ildikó: Korai tüftípusok a bronzkorban a Dunántúlon	59
Frühe Nadeltypen aus der Bronzezeit Transdanubiens	79
Tibor KOVÁCS: A face pot with dagger representation from Tószeg	81
Arcoscedény Tószegről törbrázolással	91
Tibor KEMENCZEI: Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theißraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit	93
A magyar Duna-Tiszavidék és az Északnyugat-Balkán kapcsolatai a korai vaskorban	112
Sándor SOPRONI: Tonlampe mit Decebalkopf	115
Decebal-fejes agyagmecsés	133
Mihály NAGY: Über einen Monopodiumtyp. – Versuch zur Umwertung der sog. pannonischen frühchristlichen Reliquienaltäre	135
Egy monopodium-típusról. – Kísérlet az ún. pannoniai ókeresztény re- likviaoltárok újraértelmezésére	158
GARAM Éva: A Mauthner gyűjtemény granulációdíszes koraavar kisszíjvége. 159 Granulierte, goldene, kleine Riemenzunge aus der Mauthner-Sammlung 170	
KISS Attila: Előzetes jelentés (II.) a Kölked-feketekapui avarkori település és temetők ásásáról	173
Vorbericht (II.) über die Ausgrabung der awarenzeitlichen Siedlung und Gräberfelder von Kölked-Feketekapu	193
NAGYBÁKAY Péter: Címeres ostyasütővasak a Magyar Nemzeti Múzeum- ban a 15–16. századból	195
Mit Wappen versehene Waffeisen im Ungarischen Nationalmuseum aus dem 15–16. Jahrhundert	225
GERELYES Ibolya: Oszmán-török férföv az Esterházy-gyűjteményből .. 227 Ottoman man's belt from the collection of the family Esterházy	240

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

AA	= Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Schientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AJA	= American Journal of Archaeology, New York
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
AntJ	= Antiquaries' Journal, London
AntP	= Antike Plastik, Berlin
Apulum	= Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
ArchA	= Archaeologia Austriaca, Wien
ArchClass	= Archaeologia Classica, Roma
ArchÉrt	= Archaeologiai Értékesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKiev	= Archeologija. Akademiya Nauk Ukrajins'koji RSR, Kyjiv
ARR	= Arheološki Radovi i Rasprave, Zagreb
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BCSt	= The Bulletin of the Board of Celtic Studies, Cardiff
BEFAR	= Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, Paris
BMHM	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Budapest
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
CRAI	= Comptes Rendus à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DuDolg	= Dunántúli Dolgozatok, Pécs
EDR	= Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romensi di Roma, Roma-Bucureşti

FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
FrÉ	= Földrajzi Értesítő, Budapest
FrK	= Földrajzi Közlemények, Budapest
FtK	= Földtani Közlöny, Budapest
Germania	= Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
GZM	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo
HSCP	= Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge, Mass.
IBAI	= Izvestija na Bălgarskija Archaeologičeski Institut, Sofia
IIAK	= Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii, Sankt-Peterburg
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JRS	= The Journal of Roman Studies, London
JSGU	= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel
MAAR	= Memoirs of the American Academy in Rome, Roma
MacAA	= Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice, București
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MEFRA	= Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Roma
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIA	= Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moskva
Musaica	= Musaica. Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Bratislava
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Budapest
Művészet	= Művészet, Budapest
MZ	= Mainzer Zeitschrift, Mainz
OÖHBl	= Oberösterreichische Heimatblätter, Linz
PA	= Patmátky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PreAlp	= Preistoria Alpina, Trento
PrzA	= Przegląd Archeologiczny, Poznań — Wrocław
PSAM	= Publications du Service des Antiquités du Maroc, Rabat — Chellah
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RE	= Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RGF	= Römisch-Germanische Forschungen, Berlin
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Mainz
RPAA	= Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma
RVM	= Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad

SAI	= Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskikh Istočnikov, Moskva – Leningrad
Savaria	= Savaria, Szombathely
SbNM	= Sborník Národního Muzea v Praze, Praha
SlA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SÖAI	= Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Wien
SP	= Studia Praehistorica, Sofija
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
Thracia	= Thracia-Trakija. Godišnik na Trakološki Institut, Sofija
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VMP	= Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam
ZNM	= Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd

HUSZÁR LAJOS (1906 – 1987.)

A numizmatika nemzetközi hírű, elismert kutatóját búcsúztatom, hosszú élete és munkássága végére tett pontot a halál.

1906. január 29-én született Erdélyben Nyárádszeredán. Életének alakulását erősen befolyásolták az országunkat több részre osztó történelmi események. Gimnáziumi tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte és ott tett érettségi vizsgát. 1924-ben szűkebb hazáját, Erdélyt és családját elhagyva beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsész karára, történelem-földrajz szakra. A tanári pályát azonban nem tartotta élethivatásának, s mint egyik életrajzában írja: „Az alapvizsga letétele után a tanári szakot nem folytattam, hanem hajlamomat követve 1928 decemberében művészettörténet – classica archaeologica – művelődéstörténet szaktárgyakból doktori oklevelet szereztem”.

1929 február 1-én került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába, ahol önkéntes gyakornokból 1944 őszére osztályvezető lett. Kutatásai főként a magyar éremművészet és pénztörténet területét ölelték fel. Doktori disszertációját a körmöcbányai éremvésőkről írta. A háború előtt félételt Rómában és két hónapot utazott a Balkánon (Belgrád, Szófia, Görögország) Hariseion ösztöndíjjal. 1940-ben elnyerte Budapest Székesfőváros Ferenc József nagydíját.

1944-ben a háború utolsó időszakában, mint osztályvezető és a múzeum régi és megbízható alkalmazottja, azon titok egyik őrzője lett, hogy a múzeum legfontosabb értékeit hová rejtették. Budapest ostromát a múzeumban, többnyire a saját szobájában élte végig. Elbeszélése szerint sokat dolgozott ezekben a hónapokban – senki sem zavarta. A lövöldözéstől, az életveszélytől ő nem hagyta magát zavartatni. 1945 tavaszától a köztisztlet és bizalom hatására megbízott főigazgatója, majd 1946 augusztusától kinevezett főigazgatója lett az intézménynek, amelyet 1949 januárjáig vezetett. Ekkor az Ésterházy kincseknek a kiállításból történt ellopása miatt fegyelmi úton felmentették a főigazgatói tisztségből és visszakérült „büntetésből” az Éremtárba beosztott kutatónak. 1955-től újra az osztály vezetője lett. 1956 végén a múzeum ideiglenes Nemzeti Tanácsának tagja, majd a Tanács elnökévé választották. Ennek a későbbiekben nem volt következménye hivatali pályafutására.

1968 október 31-én ment nyugdíjba. Hirtelen, váratlanul közölték vele nyugdíjazását. Akkor még csak 62 éves volt, alkotó éveinek teljében. Számos könyve, cikke, tanulmánya jelent meg nyugdíjba küldése után. Nem ő hagyta el a múzeumot, hanem az hagyta el őt. Nagy megrázkódtatás lehetett ez számára, hiszen

HUSZÁR LAJOS
1906 – 1987

egész életét a munkája, a szakmája jelentette, szinte nem is volt magánélete. Szokásához híven azonban nem árulta el érzelmeit, látszólag könnyedén vette tudomásul nyugdíjaztatását. Ez után halála napáig a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum alkalmazásában állt, mint tudományos tanácsadó.

Életének másik fontos színtere volt a Magyar Numizmatikai Társulat, amelynek 1939 óta volt tagja. A Társulat lapjának a Numizmatikai Közlönynek a szerkesztője volt 1933–1975 között. 1945-től a Társulat ügyvezető alelnöke, majd 1950-től az összevont Numizmatikai Társulat és Régészeti Társulat Éremtani Szakosztályának titkára. Ezt a tisztséget 1968-ig töltötte be. 1985-től a Társulat tiszteletbeli elnöke volt. Az ő érdeme, hogy az 1950-es években sikerült megővnia a megszüntetéstől a Numizmatikai Közlönyt.

Huszár Lajos főként magyar vagy vonatkozású pénztörténetet kutatt, kisebb mértékben az erdélyi fejedelemség érmeivel foglalkozott és magyar éremművészettel. Vannak vegyes tárgyú érmészeti cikkei is. Munkássága olyan óriási – több mint 500 könyveinek, tanulmányainak és cikkeinek a száma – hogy itt a legfontosabbak közül is csak néhányat említhetünk. A felsorolás nem rangsorolás, mert ezek a művek azonos értékűek a maguk területén: *Die Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn* (1932), *Bibliographia Numismatica* (1977), *Münzkunst in Ungarn* (1963), *Münzkatalog Ungarn* (1979), *A budai pénzverés története* (1958), *a Habsburg-házi királyok pénzei 1526 – 1657* (1975), *A Báthoriak pénzei* (1961), *Bethlen Gábor pénzei* (1945), *Régi magyar emlékérmek katalógusa* (5 füzetben) 1500 – 1849. *Hungarian Coins and Medals Related to Medicine* (1977).

Műveinek teljes bibliográfiáját a Numizmatikai Közlöny 86–87 (1987–1988) száma közölte.

Számos hazai és külföldi elismerésben volt része. 1941-ben „Signum Laudis”-t 1959-ben miniszteri elismerést kapott, 1961-ben a Magyar Régészeti, Művészet-történeti és Éremtani Társulat Rómer Flóris, 1976-ban a Magyar Numizmatikai Társulat Réthy László, 1980-ban az Orvostörténeti Társulat Veszprémi István, a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Széchenyi Ferenc éremmel, 1981-ben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki.

Már az 1930-as években levelező tagja volt az osztrák és csehszlovák numizmatikai társulatnak, 1941-ben a Magyar Numizmatikai Társulat, 1970-ben az osztrák, 1971-ben a horvát numizmatikai társulat választotta tiszteletbeli tagjává. Végül 1979-ben a Nemzetközi Numizmatikai Kongresszuson az International Numismatic Commission tiszteletbeli tagjává választotta.

A legnagyobb tudományos elismerést azonban az jelentette, hogy 1957-ben munkássága alapján a Magyar Tudományos Akadémiától kandidátusi címet 1983-ban pedig élete munkásságára nagy doktori címet, 1984-ben címzetes egyetemi tanári rangot kapott.

Irodalmi munkássága mindenki számára hozzáférhető. A múzeum éremgyűjteményében végzett munkáját azonban csak kevesen láthatják vagy ismerik. Oriási munkát végzett ott is, teljesen rendbetette az emlékéremanyagot, pontosan leltározott. A Niklovits gyűjtemény megszerzése – több mint 43 ezer darabból állt a gyűjtemény – Huszár Lajosnak köszönhető.

Az elmondottak Huszár Lajosra az elismert tudósra vonatkoznak. Ontotta a numizmatikai közleményeket, de a magánjellegűeket soha. Zárkózott, rövid megjegyzéseivel a lényegre tapintó, fehér asztal mellett szórakoztató partner, kellemes társalgó. Pontos, mértéktartó, szenvedélyektől soha el nem ragadtatott kutató, méltóságát halála pillanatáig megőrző ember volt Huszár Lajos. Erdélyből indult és Erdéllyel fejezte be életét, mert utolsó munkája „Az erdélyi fejedelemiség pénzverése” halála előtti héten készült el és került a kiadóhoz. Az akarat, hogy befejezhesse, a kéziratot néhány héttel meghosszabbította az életét.

Pótolhatatlan veszteség érte a magyar numizmatikát. Munkássága még sok évtizeden át irányítója lesz a kutatásnak.

Bíró-Sey Katalin

SZARVAS LÁSZLÓ (1919–1988.)

A Magyar Nemzeti Múzeum népes családja újabb, ez évben már a harmadik érdemdús munkatársával fogyott, most Szarvas László restaurátorral, az idősebbek Lacijával, a fiatalabbak nemzedék Laci bácsijával. Olyan munkatárstól veszünk búcsút, akinek munkája összeforrt a Nemzeti Múzeum névvel, és részese annak a folyamatnak, amely a nemzet múzeumát a fejlődés magasabb fokára emelte. A szalmatercsi kőbányász családból származó fiú csillás, majd segédvájári kemény munkán edződve, 1942. október 15-én állott a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába. Őt is utolérte nemzedéke sorsa, behívták katonának, frontszolgálatot teljesített, de szerencsére 1945 áprilisában már visszatért. Az újjáépítés kemény munkájába kapcsolódott be, mint a régészeti osztály hivatalsegége, ahol megbízható, pontos munkájával a múzeumvezetőség elismerését vívta ki. 1947-ben ismertem meg Szarvas Lászlót, akkor, amikor az ország készült megünnepelni az 1848-as szabadságharc centenáriumát. A kiállításához pénz alig volt, s így szinte mindent magunk csináltunk, egy párba állva Lacival, bebújtunk a gurnikba, hogy a 300 kilós vasvitrineket a földszintről az emeletre, az emeletről a földszintre, a helyére tegyük. Bízunk egymásban, mert tudtuk, hogy egyikünk sem fogja ráemelni a súlyt a másikra, amely megrokkánással járt volna. Párducz Mihály osztályvezetője hamar felfedezte benne érdeklődését a régészet iránt, kezügységét a kerámiatárgyak restaurálására, és átosztotta a restauratori műhelybe, ahol 1950-ben sikeres restauratori vizsgát tett. Szükség volt az éles szemre, a dolgos kézre, hisz százszámra álltak az ásatásból behozott ládák egy olyan helyiség körül, amelyben a fővárosi tanács népkonyhája is működött. Alig voltak a műhelyben, mégis szemmel láthatóan fogytak a ládák, a több száz darabra tört urnákból egészek lettek, kiállító darabjai az elkövetkezendő régészeti kiállításnak. Párját ritkítóan végezte Szarvas László az összeválogatást, amelyet formaérzéke segített, illetve a kiegészítést olyan ütemben végezte, hogy sem előtte, sem utána párját nem találni. Szinte visszafogta teljesítményét, mert nem akarta, hogy a mellette dolgozók szégyelljék teljesítményüket. A megnyíló régészeti kiállításokhoz a látvány érdekében kiemelkedő in situakat vettünk fel Baki Győző irányításával, akitől elsajátította a több tonnás leletek felvételét, szállítását. Itt kamatozott bányászmuljtja – elsősorban a famunkák előkészítésében – és a feltűnő gonddal járó egyensúlyozási művészete. Így került be a Nemzeti Múzeumba a világon ma is egyedülálló alsónémedi kettős temetkezés két szarvasmarhával a rézkorból, a vekerzugi szkíta kocsi, illetőleg már önálló munkával az imolai, trizsi, kőszegfalvai kohó a 9–10. századból, amelyek örök darabjai a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a Budapesti

Öntödei Múzeumnak, ill. a Rudabányai Érc- és Ásványbányászati Múzeumnak. Ezek mellett kiválóan végezte a nagy vastárgyak restaurálását, közöttük is a munkácsi műhelyből származó öntött kályhák, egyéb kiemelkedő értékű cégérek, kerítések restaurálását. Kiváló munkáját kormányzatunk elismerte, 1967-ben kiváló dolgozó kitüntetésben részesült, és nyugdíjazása alkalmából, 1981. június 1-jével a Szocialista Kultúra kitüntetésben.

40 évet töltött a Magyar Nemzeti Múzeumban közmegyebecsülésben, olyan emberként, akire csak felnézni lehetett. A szakmai fogásokat szívesen adta át a fiatalabb kollégáknak, féltékenységgel nem volt benne, a külön kereseti lehetőséget szívesen osztotta meg társaival, közösségi ember volt. Nehéz családi életének kétharmadában zárkózottá lett de bölcs mosolya, hite felülkerekedett a napi nehézségeken, amelyhez nagyban hozzájárult, hogy új házasságával olyan segítő-társat talált, aki a nehézségek közepette is vállvetve segítette a nehéz kérdések elviselésében.

Kedves Laci! Laci Bátyánk! A Magyar Nemzeti Múzeum vezetősége és munkatársai nevében veszünk tőled végső búcsút. „Csak az hal meg, akit elfelednek”, írta Maeterlinck. Mi, kortársak követünk téged, a fiatalabbak még hosszabb ideig emlékezhetnek, és emléked örök az edények ezreiben, amelyek kezéd munkáját dicsérik, illetve azok az in situ, amelyek mindig bázisanyagul fognak szolgálni a jövő kiállításában. A fájdalom nehezzé teszi a végső búcsút. Nyugodj békében, kiváló munkatársunk, jó barátunk!

Korek József

PALAEOLITHIC SETTLEMENT IN NADAP

Viola T. DOBOSI – Béla JUNGBERT –
Árpád RINGER – István VÖRÖS

HISTORY OF RESEARCH (Viola T. DOBOSI –
Béla JUNGBERT)

1982. András Dér, citizen of Budapest reported that sand pits had been opened on the edge of the old stone quarry in Nadap. The earth taken out was carried to road side fillings and the reconstruction of the shore line of Lake Velencei. During András Dér's excursions, he collected animal bones from the disturbed surface. The finds were to the Museum of Natural History, to Dénes Jánossy, who handed over the fossil bones and the chipped stone tools found together with them to the curator of the Prehistoric collection of the Hungarian National Museum.

On field survey we found seemingly undisturbed surfaces on both sides of the road leading to the quarry, and decided to deepen the trial trenches on this spot.

1983. We visited the site several times. It was A. Ringer who first made a conspicuous examination of the stratigraphy of the several metres thick loose deposit lying on the granite, and who tried to identify the original level of the finds. In the meantime, the rest of the material collected by A. Dér went first to the István Király Museum and then to the Hungarian National Museum.

1985. The Hungarian National Museum and the István Király Museum organized a joint excavation at the Nadap site between the 27th of May and the 6th of June.¹ The trial trenches were not started on the previously indicated spots, on the two sides of the road, because in the meantime A. Ringer had identified the exact site: he had found a fossil bone in original position in the side of the sand pit.

Thus, with the localization of the settlement the trenches were placed right on this spot (Fig.1). We started with the cleaning of the section/profile A. The eight meter wide wall was divided into three step-like parts. In the section it was possible to reconstruct the process of the filling of the small dry valley. The palaeolithic settlement must have been at the end of the valley widening towards

¹ Jungbert, B. 1985

T. Dobosi, V. – Jungbert B. – Ringer, Á. 1986. 20.

NADAP-kőbánya

PALAEOLITHIC-BRONZ AGE

0 50m

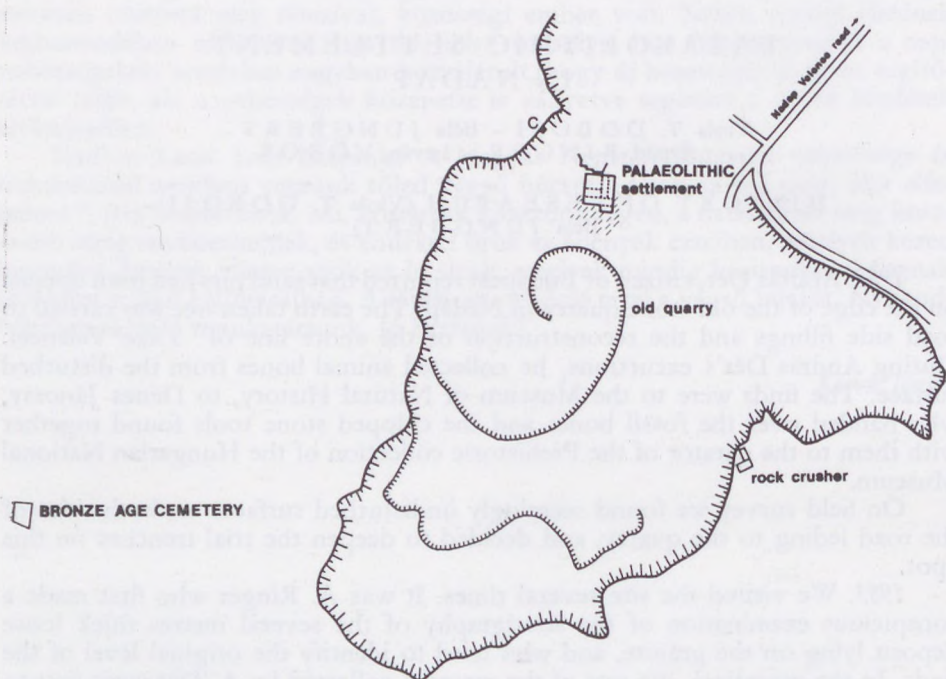

Fig. 1. Ground sketch of the old Nadap quarry
 1. ábra. A nadapi régi kőbánya alaprajza

the plains. This small valley has basically disappeared. The earlier quarries and the sand pits opened along the outer edge of the stone quarry have totally changed and disturbed the surface. The direction, the relief of the valley can be reconstructed only by the theoretical elongation of the side walls of the valley head. The valley filled unevenly at periodic intervals. Granite debris, loess and sand and a mixture of these in various ratios have been deposited in various rhythms and periods, more or less levelling the surface. To get a clear picture of the stratigraphy we dug approximately 2 meters deeper under the cultural layer, completing the thick, well evaluable layer series covering the settlement.

After the cleaning of profile A we carried on at three spots. South of the wall we unearthed a small but original part of the palaeolithic settlement in a block

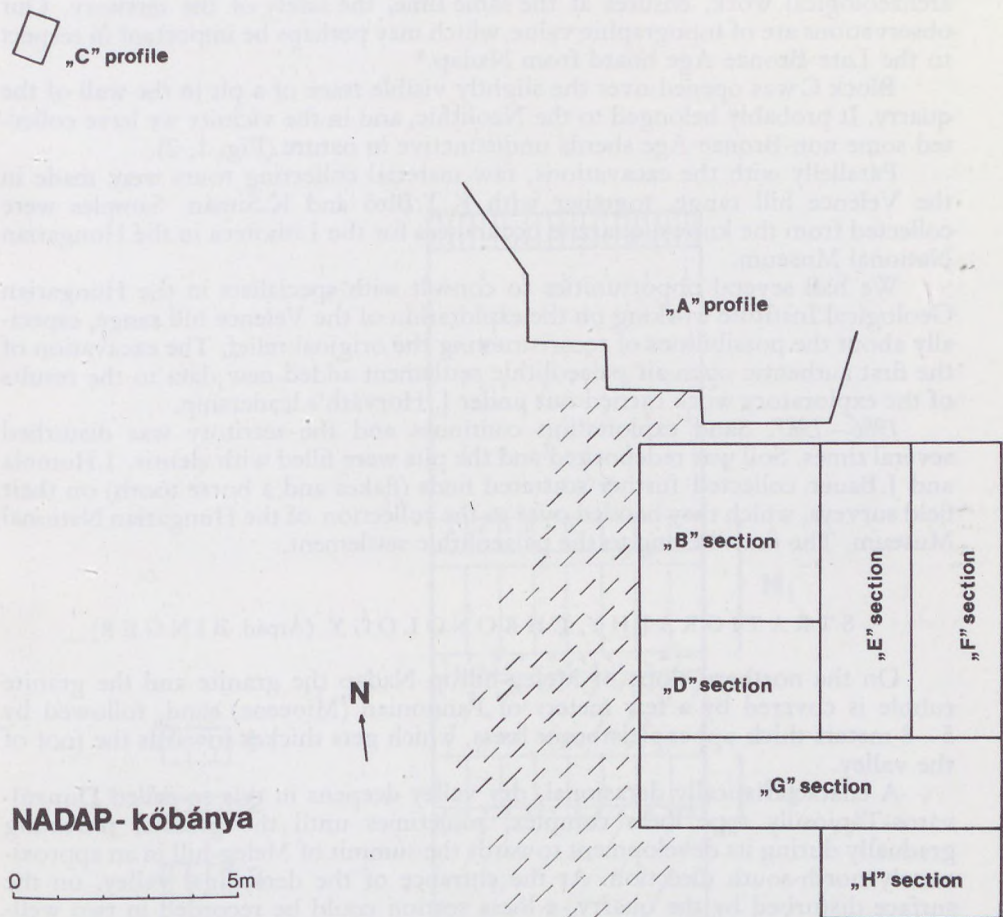

Fig. 2. Block system used in the excavations of the Palaeolithic settlement
 2. ábra. Őskőkori telep feltárásának szelvény-beosztása

of 8×10 meters. To the northwest we made a vertical section on the wall of the mine up to the present day surface: blok 'C' (Fig. 1, 2, 4) and verified the presence of a Bronze Age cemetery on the western side of the quarry. The territory above the shooting range, which is unsuitable for agriculture, was afforested and during the preparation of the soil by the forestry a Bronze Age cemetery was disturbed. Scattered on the sides of the high ridges were the remains of *Vatya culture* urn graves and *Late Bronze Age* inhumation graves, turned out by the plough. The dating of the Late Bronze Age grave was based on a bronze needle and a fragment of black faceted pottery. The lower part of another *Vatya* grave was found in a small, rather irregular block on the $5\text{m} \times 5\text{m}$ groundfloor, which had been opened with the aim of verifying the cemetery. The afforestation, which hindered further

archaeological work, ensures at the same time, the safety of the territory. Our observations are of topographic value, which may perhaps be important in respect to the Late Bronze Age hoard from Nadap.²

Block C was opened over the slightly visible trace of a pit in the wall of the quarry. It probably belonged to the Neolithic, and in the vicinity we have collected some non-Bronze Age sherds undistinctive in nature (Fig. 1, 2).

Parallely with the excavations, raw material collecting tours were made in the Velence hill range, together with K.T.Bíró and K.Simán. Samples were collected from the known quarzite occurrences for the Lithoteca in the Hungarian National Museum.

We had several opportunities to consult with specialists in the Hungarian Geological Institute working on the exploration of the Velence hill range, especially about the possibilities of reconstructing the original relief. The excavation of the first authentic open-air palaeolithic settlement added new data to the results of the exploratory work carried out under I. Horváth's leadership.

1986–1987. Sand exploitation continues and the territory was disturbed several times. Soil was redeposited and the pits were filled with debris. I. Homola and J. Bauer collected further scattered finds (flakes and a horse tooth) on their field surveys, which they handed over to the collection of the Hungarian National Museum. The finds belong to the palaeolithic settlement.

STRATIGRAPHY, CHRONOLOGY (ÁRPÁD RINGER)

On the northern slope of Meleg-hill in Nadap the granite and the granite rubble is covered by a few meters of Pannonian (Miocene) sand, followed by 5–8 meters thick upper pleistocene loess, which gets thicker towards the foot of the valley.

A characteristically derasional, dry valley deepens in this so-called Dunaújváros-Tápiósűly type loess complex, sometimes until the granite, retreating gradually during its development towards the summit of Meleg-hill in an approximately north-south direction. At the entrance of the derasional valley, on the surface disturbed by the quarry, a loess section could be recorded in two well-proportioned profiles, which complete each other (Fig. 3).

A derationally redeposited slope loess, mixed with soil sediment can be found, sometimes intercalated with rubble cords on the bottom of the layer series, between the underlying Pannonian sand and the loess layer containing the cultural level.

These rubble intercalations are traces of solifluctional-gelifluctional slope processes, which may be associated with a periglacial climate with temporarily growing outfall quantity.

The cultural layer, at the same time, can be found in a slope loess, deposited later in a steadily dry, cool climate. Above it, in the middle section of the whole loess sequence, two characteristic humus horizons, H₁, H₂, well-known in Hungarian loess research,³ or an embrional soil developed. The H- humus horizon has a

² *Mozsolics*, A. 1985. 151.

³ *Pécsi*, M. 1975 218–219, 1982. *Hahn*, Gy. 1977

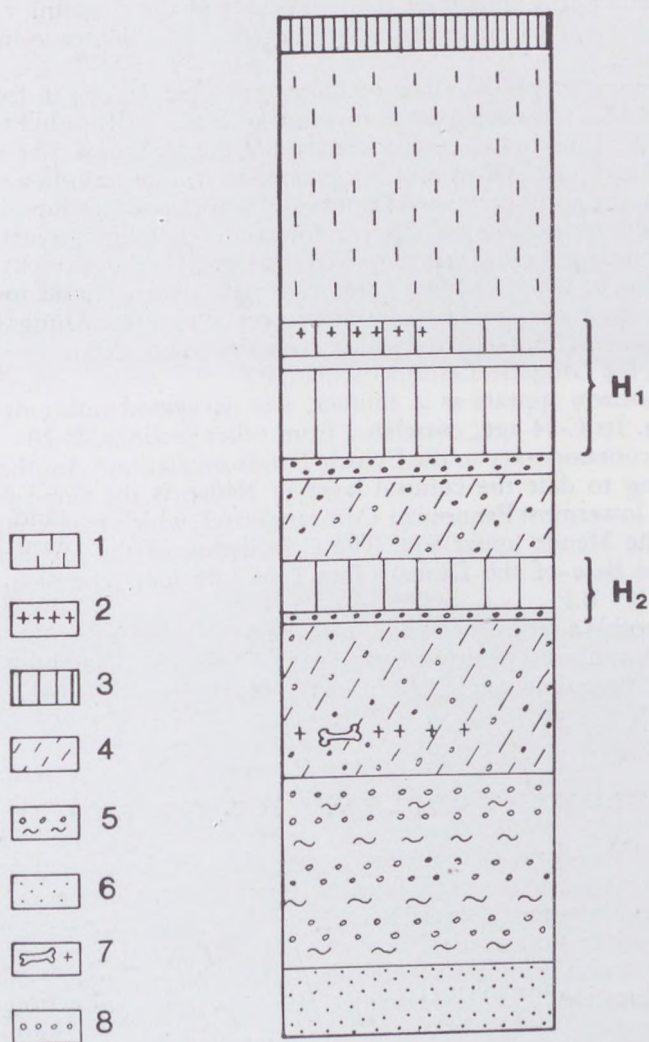

Fig. 3

Layer series. 1: loess; 2: burnt layer with charcoal; 3: embryonal soil; 4: sandy slope loess; 5: slope deposit with rubble cords; 6: Pannonian sand; 7: cultural layer; 8: granite rubble.

3. ábra

Rétegsor. 1: lösz; 2: égett faszenes réteg; 3: embrionális talaj; 4: homokos lejtőlösz; 5: lejtőüledék murvazsinórokkal; 6: pannon homok; 7: kultúrréteg; 8: gránitmurva.

double series. Due to the favourable circumstances of the outcrop the palaeoclimatic characteristics of its development are also macroscopically well attested. There is a thick rubble cord resting on the bottom of the soil section. Upwards in the section the rubble grains become infrequent, while in the upper part of the divided soil formation they are totally missing.

The climate changed from cool and rainy to the increasingly drier 'loess forming' one. The covering loess is uniformly homogenous. The upper part of the H_1 horizon is burnt in patches. The occurrence of the sometimes larger charcoal pieces indicate, most probably, scarce vegetation, which contained arboreal elements, as well.

The palaeogeographical-palaeoecological picture is completed with the remains of *Rangifer tarandus* found in the burnt level.

Traces of burning in the uppermost level of the H_1 humus horizon, and the frequent occurrence of reindeer and horse remains can be found over the whole country and maybe considered as an index level within our loesses.⁴

A possible interpretation of this phenomenon is, perhaps, hunting methods in the Palaeolithic combining driving with burning.

The formation of the H_1 humus horizon or embrional soil is always associated with a steadily cool and decreasingly rainy climatic oscillation. The C-14 dating of the H_1 horizon is 16,0–18,0 Ky B.P. over the whole country, which can be identified with the Laugerie-Lascaux oscillation.⁵

The H_2 horizon appears as a thinner, less developed embrional soil in the Nadap section. Its C-14 age, correlated from other sections, is 20–22 Ky B.P. It is probably contemporaneous to the French Tursac oscillation.⁶ Another important element helping to date the cultural layer in Nadap is the slope deposit layer settled on the lowermost Pannonian (Miocene) sand, which may contain the soil sediment of the Mende upper soil. The C-14 dating of the Mende upper soil, formed on the base of the Dunaújváros-Tápiósüly loess complex, is between 28,0 and 32,0 Ky B.P.

The palaeolithic settlement can be placed in the loess formation period after the cool, temporarily very rainy climatic period following the Mende upper soil formation and preceding the formation of the H_2 horizon between 22,0 and 28,0 Ky B.P.

SETTLEMENT OBSERVATION (Viola T. DOBOSI)

The object and form of the everyday activities of the palaeolithic groups is basically different from those of farming populations. Consequently, different natural motives were considered when choosing a place for settlement. For the temporary or more permanent hunters' camp, the meeting point of different ecological zones with manifold possibilities in food procurement maybe regarded as a desirable location. The topographical situation of the Nadap site meets such

⁴ Pécsi, M. 1975 219.

⁵ Ringer, Á. 1987.

⁶ Ringer, Á. 1987.

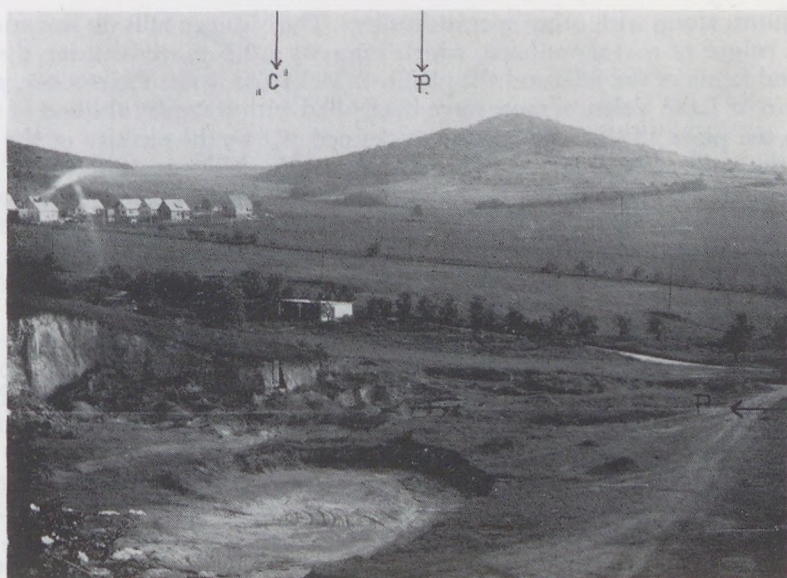

Fig. 4 The edge of the quarry, block C, the blocks of the Palaeolithic excavation.
4. ábra A kőbánya pereme, C szelvény, paleolit feltárás szelvényei.

expectations, along with other special features. The Velence hills do not attain the average height of mid-mountains, which suggests a difference between the vegetation and fauna of the hills and the plains of Mezőföld in the Pleistocene, as well. The basin of Lake Velencei must have been filled with water by the end of the Ice Age, so the place of the settlement was defined not by the vicinity of the water, but by the valley dividing the two massives of the Velence hills (today a road leads through it). The old valley, filled periodically since the end of the Tertiary, often with re-washed, redeposited granite rubble and sand. The settlement can be found at the entrance to a small side-valley stretching towards the plains. At the end of the Würm during a period free of radical relief forming forces it was covered with a several metres thick homogenous loess.

Due to the basically different settlement requirements, it very rarely occurs that a palaeolithic and later site can be found in direct superposition. This lucky situation, for which we hoped at the start, was only partly met in Nadap. We can only suppose, with the help of the scattered finds collected in the vicinity, that the pit is neolithic.

The fact that on the side of the valley prehistoric settlement phenomena can be observed in the humus above a palaeolithic settlement will achieve importance only after examining the factors, specifically characteristic of the given age, which were considered in choosing the location of the settlement. Thus, after the accumulation of a sufficient amount of information we may try to put into words the mystical potential energies of the various geographical points and areas.

Up until that time we may say that Nadap is one of the temporarily inhabited hunters' camps, which are situated along the traditionally constant routes of animal migrations, with seasonal changes of direction. In respect to its geographical position it fits in with the settlement chain, which, though *not contemporary*, surrounded the East Transdanubian area, the Mezőföld: Ságvár, Dunaföldvár and now Nadap at the foot of the Velence hills to the Northwest.

The quantity and the quality of the excavation observations cannot reach the informational level expected from undisturbed and totally excavated settlements. Beside the nonsystematical, quick and large-scale earth works we feel very lucky to have been able to uncover an undisturbed surface of 80 m².

The original valley was first disturbed by the stone quarry and the building of the shooting range. This, in any case, did not touch the palaeolithic settlement. The first finds were turned up 1,5–2 meters from it during the exploitation of the unsystematically scattered sand pits, from where enthusiastic amateurs collected them.

At the start of the excavations the bottom of the quarry and the adjoining sand pits was an artificially formed surface, partly covered by vegetation. The original thickness of the loess covering the cultural layer could be estimated only through the elongation of the still standing walls at the top of the valley.

The first finds were found in profile A, so the settlement level could be expected at cca 30 cm under the present surface. This was the first excavation level, and after collecting the finds from it we deepened the whole unearthed territory. The plan of the excavations display two levels of excavation together (Fig. 5). Under the second level of excavation, at a depth of 40 cm we reached the unlevelled granite rubble, which contained no archaeological finds.

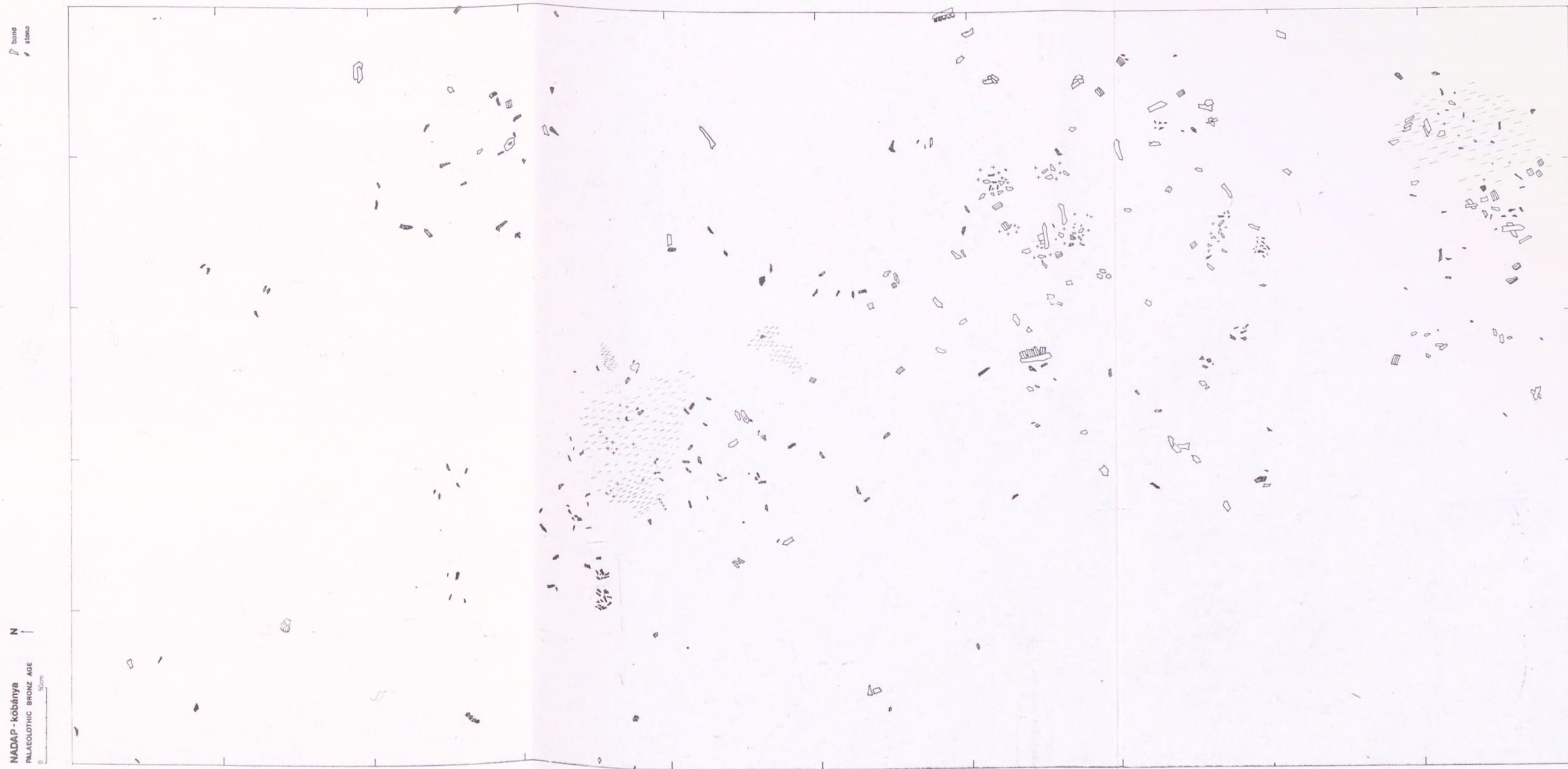

Fig. 5 Ground floor of the Palaeolithic settlement
 5. ábra Őskőkori telep felszínrajza

The settlement patch has an approximate orientation of northwest-southeast and is of an elongated oval shape. Its exact dimensions and orientation could not be determined due to earlier disturbances. Since the settlement surface did not differ considerably from the ones usually met with from this period, approximately two thirds of the settlement could be authentically unearthed. The estimated ratio of the collected archaeological material to lost finds seems to be more advantageous.

The find density does not even reach the usual proportions. No regularity, peculiarity or system can be observed in the concentration of the bones and stone implements. The edge of the settlement patch is irregular, there is *no* trace of a wind-screen or any other fixed structure or one set up on the surface. In squares 5/6 of block E and squares 1/3 of block H two hearths were found four meters from each other. On the slightly and shortly burnt spot a burnt area with vague outlines could be observed on the settlement surface and badly preserved, smearing, scattered grains of soot and charcoal could be collected.

The only significant phenomenon was a plastering on a surface of 200 cm² situated on the edge of the burnt spot in block E: it is a smoothed area, easily discernable in colour and state of preservation from the loess. Its function is unknown.

The cultural layer contains many loess concretions densely interwoven with roots. Old animal holes filled with dark humus can also be observed. All these tell us that the cultural layer was close to the surface even in the original position of the valley, before the opening of the quarry. Consequently the loess followed the original sloping of the valley even if not in the degree indicated by the rubble cords, and did not totally level the surface.

ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS (Viola T. DOBOSI)

In addition to the fauna, 723 objects have been added to the collection of the Hungarian National Museum. The material came from three sources the scattered material collected by András Dér, material collected during the field survey in 1986/87 and the finds unearthed in 1985.

Dispersion:

58 implements, 1 retoucher, 167 blades, 489 blade fragments, flakes, waste.

Retoucher: Measurements: 143×36 mm, pisiform and flat, made from sandstone of limey binding material. The surface is rough with traces of wear.

Implements: (Fig. 6–10).

Gravette-points: 8 pp, 6 of them are total, two are freshly broken and somewhat defective. The working of the slender blades is careful and fine, always backed on one side. The lightly vaulted cutting edge meets the unworked edge at the pointed top. The length scale of the whole pieces is 26 to 65, width 5 to 13 mm.

Backed blades: 23 pp, 8 total, 15 fragmentary ones. Pieces, on which one of the ends is obliquely or transversally cut, the chipped surface is patinated, i.e. the breakage is contemporary to the implement, are grouped among the fragments. Some of them may have been meant for a Gravette-point. The edges of the pieces are, however, approximately parallel. Two implements, at the top of which a steep

Fig. 6 Stone implements, original size
 6. ábra Kőeszközök, M: 1 : 1

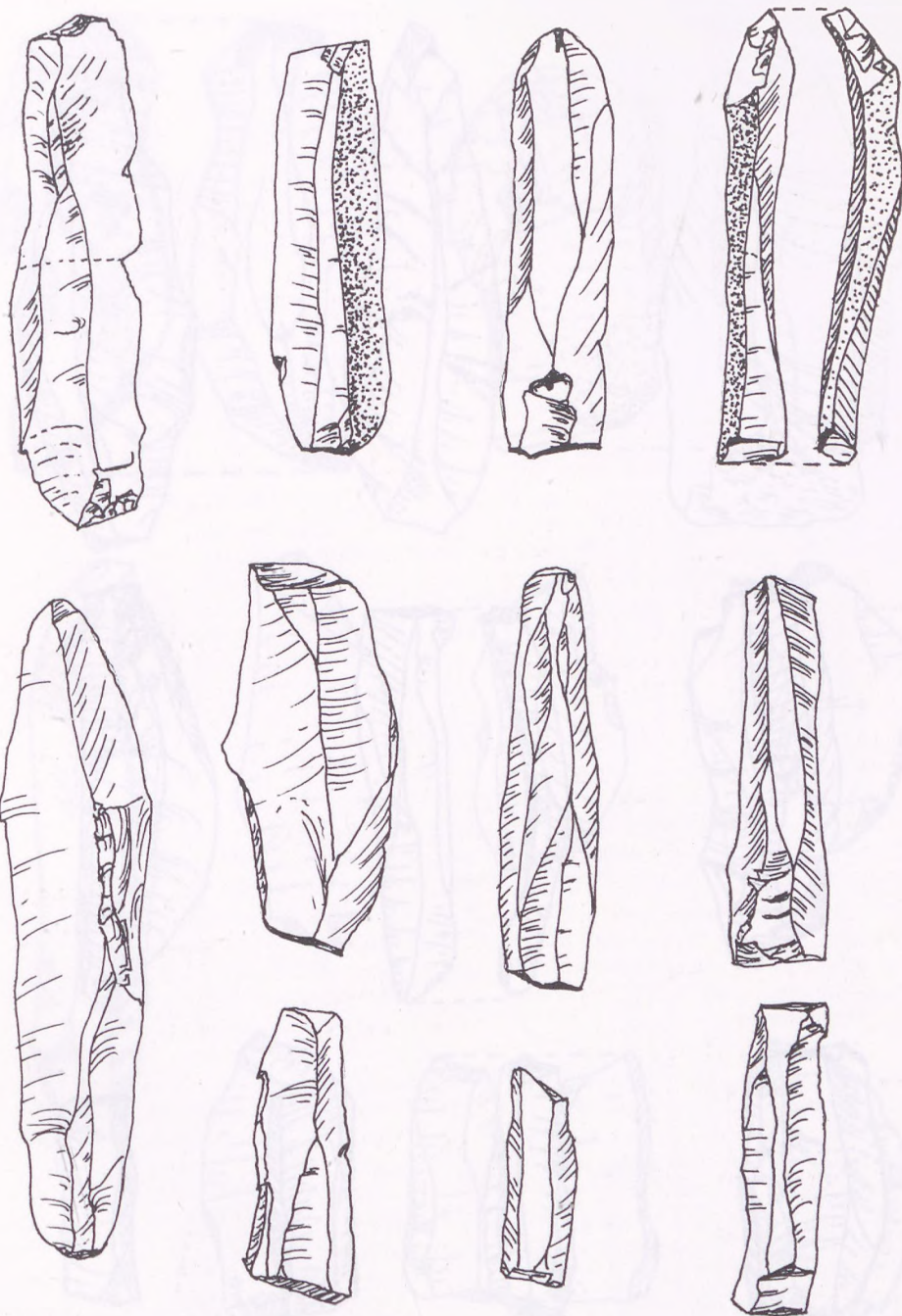

Fig. 7 Stone implements, original size
 7. ábra Kőeszközök, M: 1 : 1

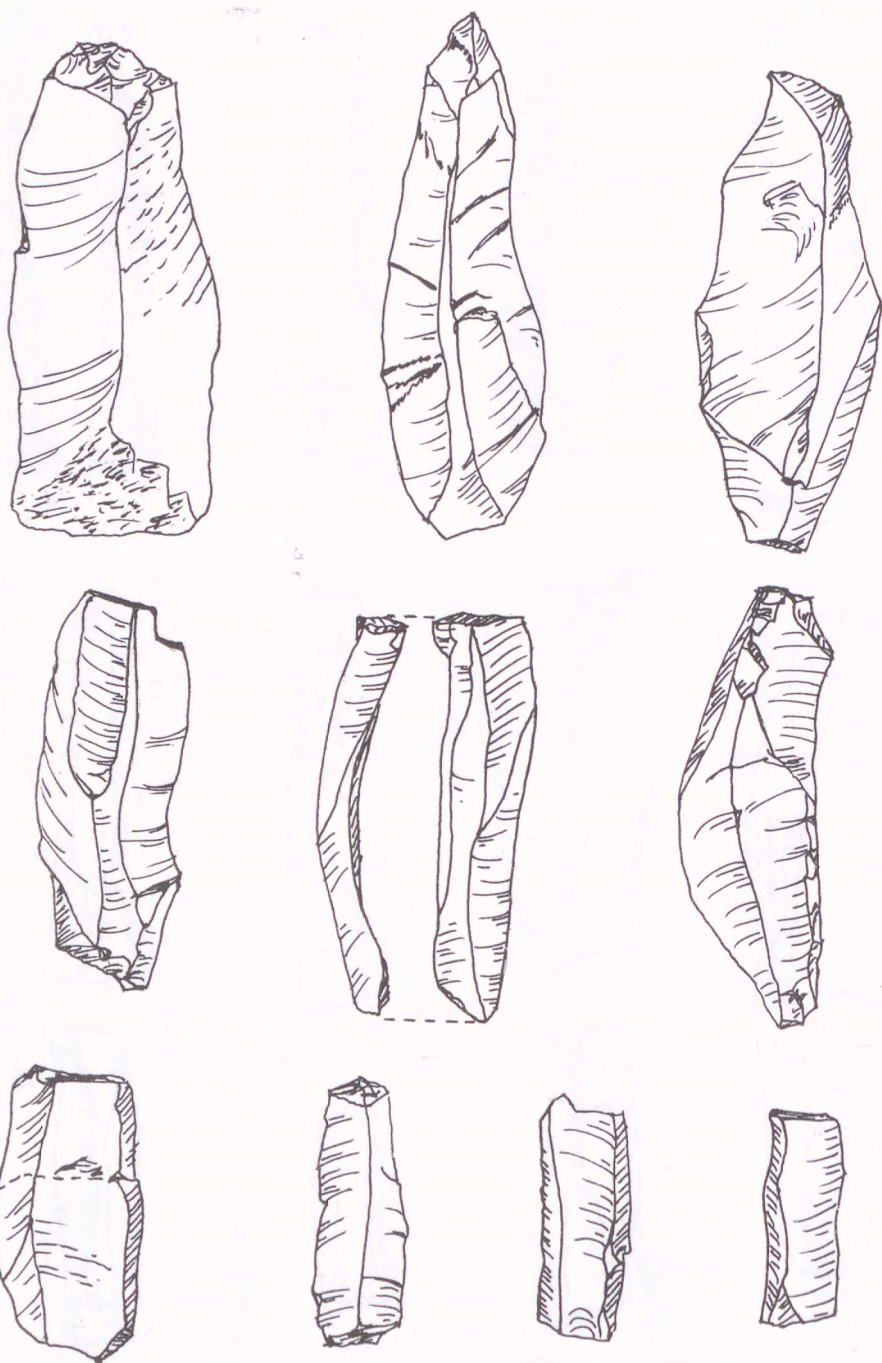

Fig. 8 Stone implements, original size
8. ábra Kőszközkök, M: 1 : 1

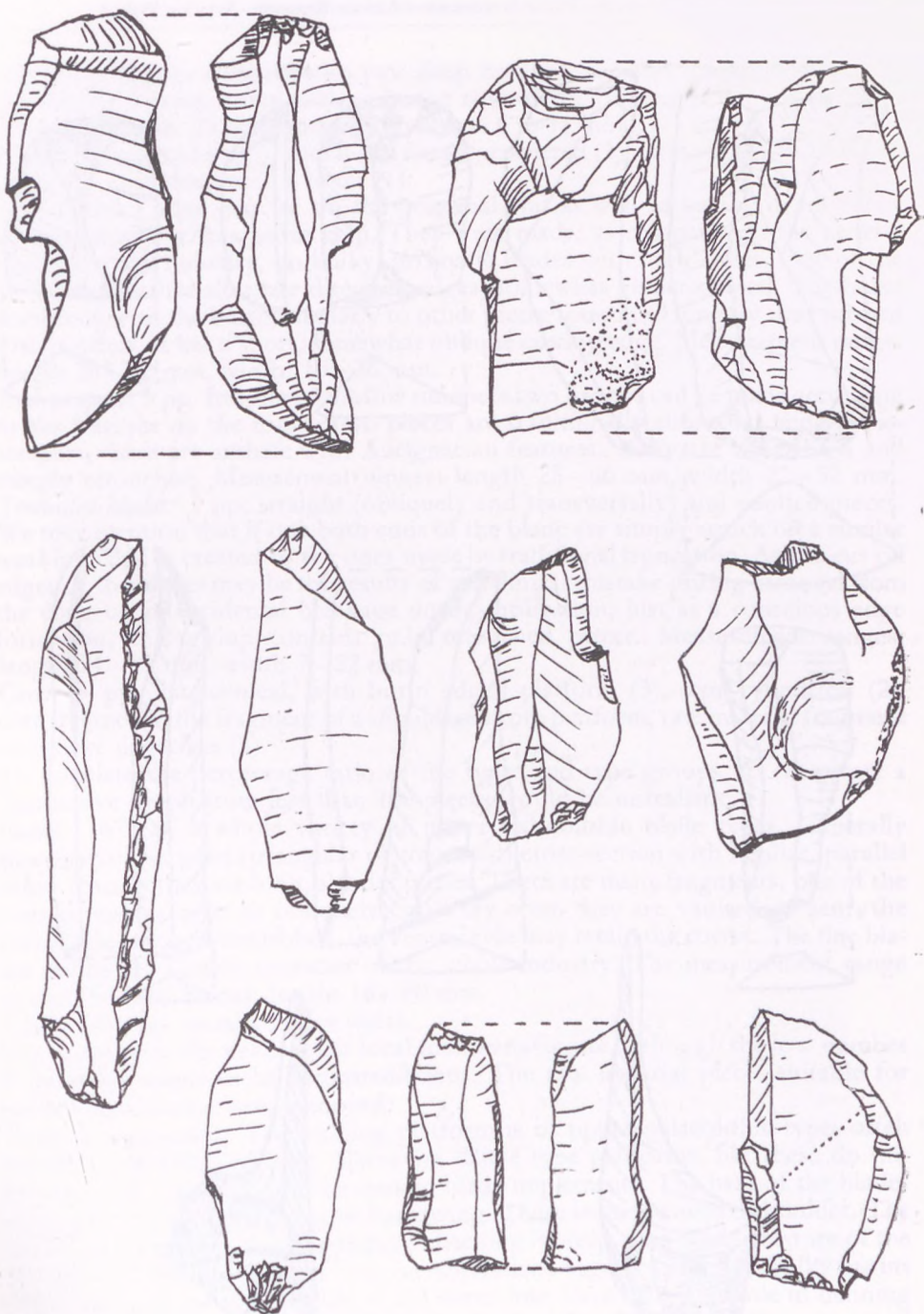

Fig. 9 Stone implements, original size
 9. ábra Kőeszközök, M: 1 : 1

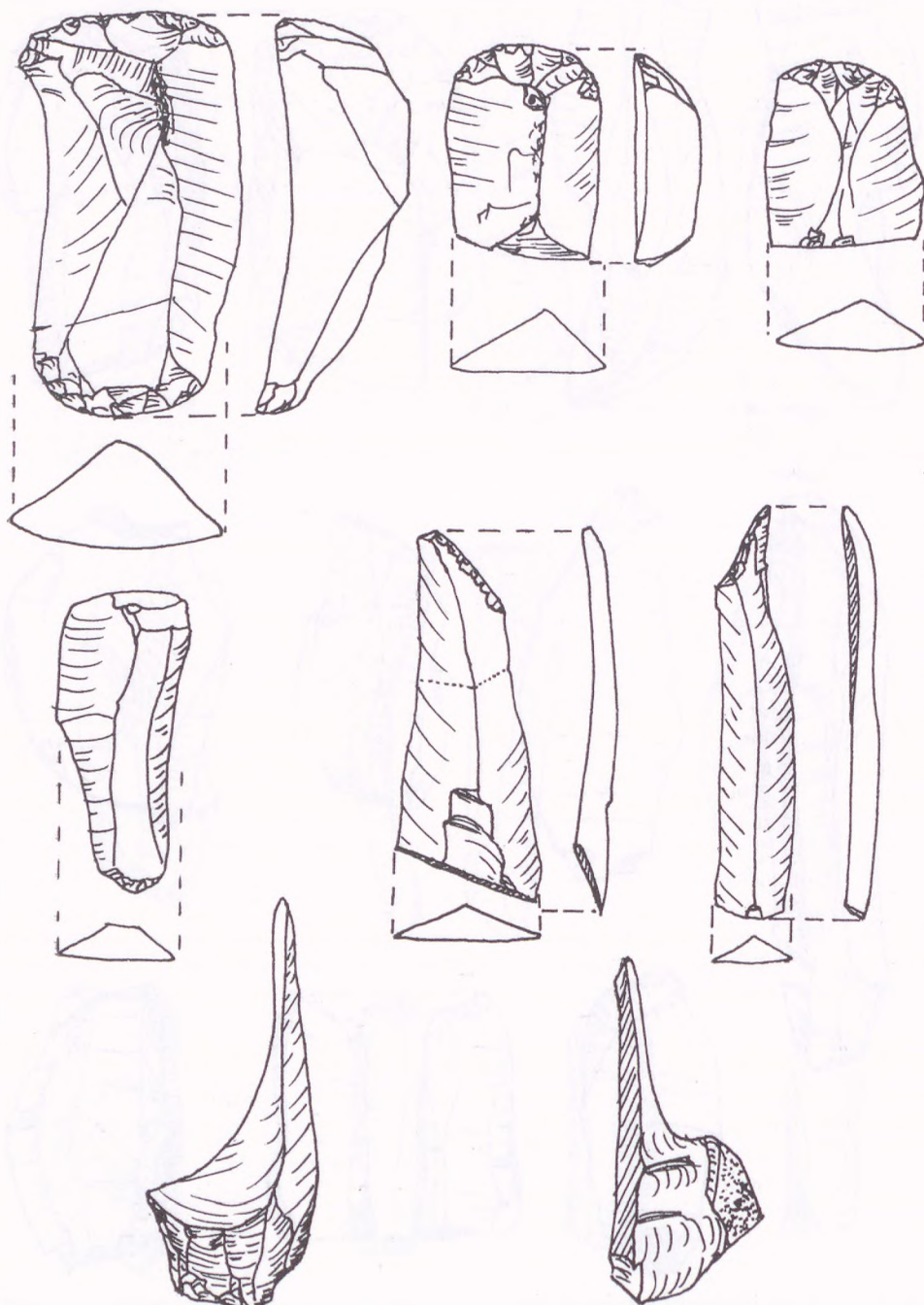

Fig. 10 Stone implements, original size
 10. ábra Kőeszközök, M: 1 : 1

side-borer (?) tip is made with two deep notches, are also grouped here. The retouching is steep, often with only one row of edge retouch. Length range of the whole pieces: 25 to 42 mm, width range: 6 to 11 mm.

Burins: 17 pp, middle (3), lateral (7), flat (1), cornered (1), twinned (1), double (2), triple (1), combined with a borer (1).

The working edge may be on the proximal end as well as on the distal. They were produced with a burin chip. They were made, as compared to the general features of the industry, on bulky, prismatic blades with high crests. One of the double burins has alternate direction edges, somewhat gimlet-shaped. The borer combined with the burin, similarly to other pieces found in Hungary, was formed with notches. It has a short, somewhat oblique cutting edge. Measurement range: length 26–82 mm, width: 10–36 mm.

End-scrapers: 5 pp. In spite of the low numbers two groups can be made according to the features on the tools. Two pieces are traditionally short and wide blade-scrapers, three are archaic with Aurignacian features. They are wide, high and steeply retouched. Measurement ranges: length 28–66 mm, width 22–32 mm.

Truncated blades: 5 pp, straight (obliquely and transversally) and vaulted pieces. We may mention that if one both ends of the blade are simply struck off a similar working edge is created to the ones made by traditional truncation. As the cut off edges of the blades may be the results of a technical mistake during removal from the core, or an accidental breakage during utilization, just as a conscious edge formation, this group contains only retouched pieces. Measurement ranges: length 24–85 mm, width 7–22 mm.

Cores: 8 pp, flat, conical, with burin edged platform (3), semi-cylindrical (2), core fragments, the fragment of a shouldered core platform, raw material fragment with flake negatives (3).

To calculate the percentage ratio of the types and type groups, to constitute a cumulative graph from less than 100 pieces would be unrealistic.

Blades: 167 pp, a whole variety of upper palaeolithic blade types. Generally characteristic is a flat (triangular or trapezoid) cross-section with regular, parallel sides. Usually they are long, slender pieces. There are many fragments, one of the ends is transversally or obliquely cut. Very often they are vaulted or bent, the dorsal side is somewhat ribbed, the ventral side may retain the cortex. The fine blades define the unified character of the whole industry. The measurement range of the 150 total blades: length 18–80 mm.

Flakes: 489 pp, usually minor waste.

The quantity of the flakes attest local tool manufacture, although the low number if the cores seems to be incontradiction. The raw material pieces suitable for further exploitation were removed.

Technical observations: The striking platform is of upper palaeolithic type, often pointed, sometimes missing. There are déjeté type platforms, but these do not influence the orientation of the slender blade implements. The base of the blades is straight, sometimes convex or narrowing. There is no retouched shoulder. The execution is uniform, fine and regular. Backing is steep. The double feature of the execution of the end-scrapers is to be emphasized together with the bulky burins with wide working edges which, at the same time, have a decisive role in defining the chronological position of the industry (Fig. 11). There are many traces of fresh damage (earth work).

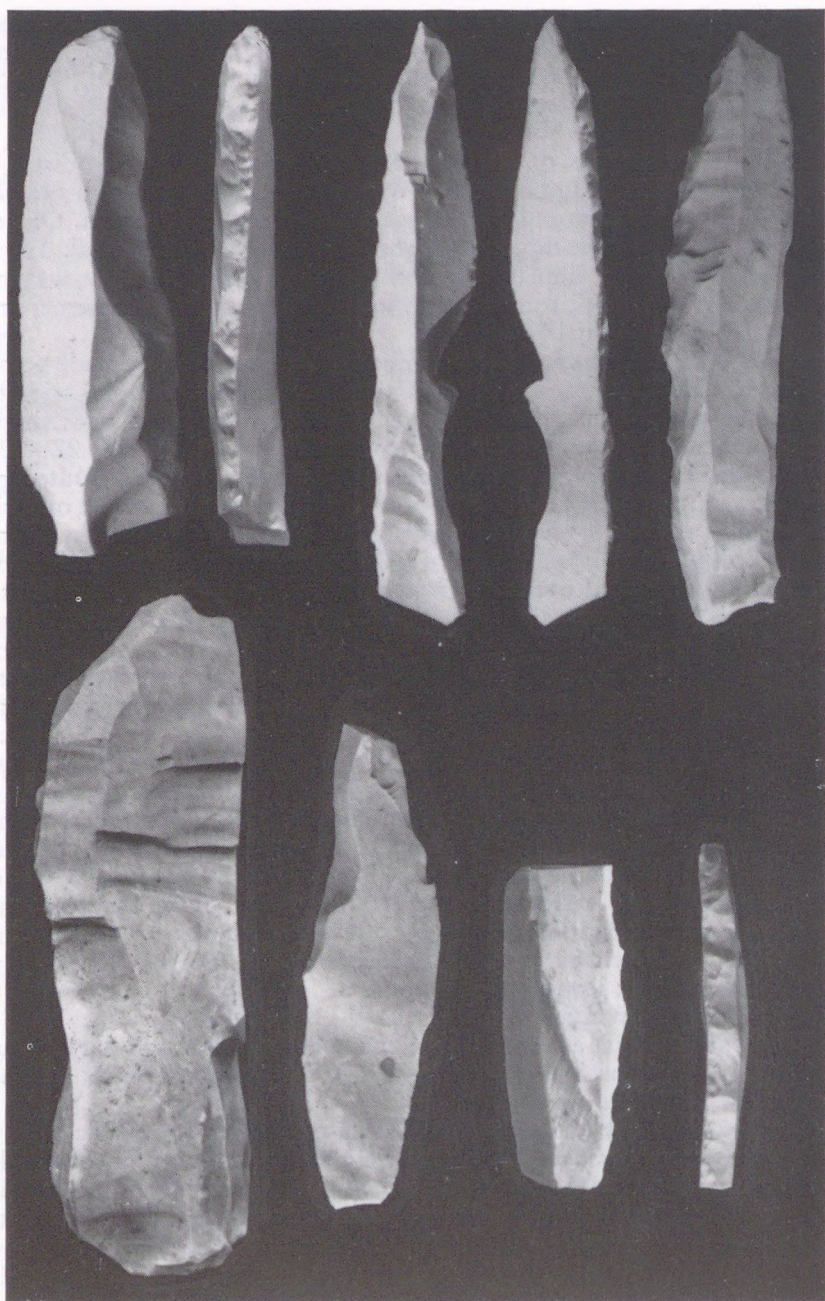

Fig 11 Chipping technique, scale= 2 : 1
11. ábra A megmunkálás módja. M: 2 : 1

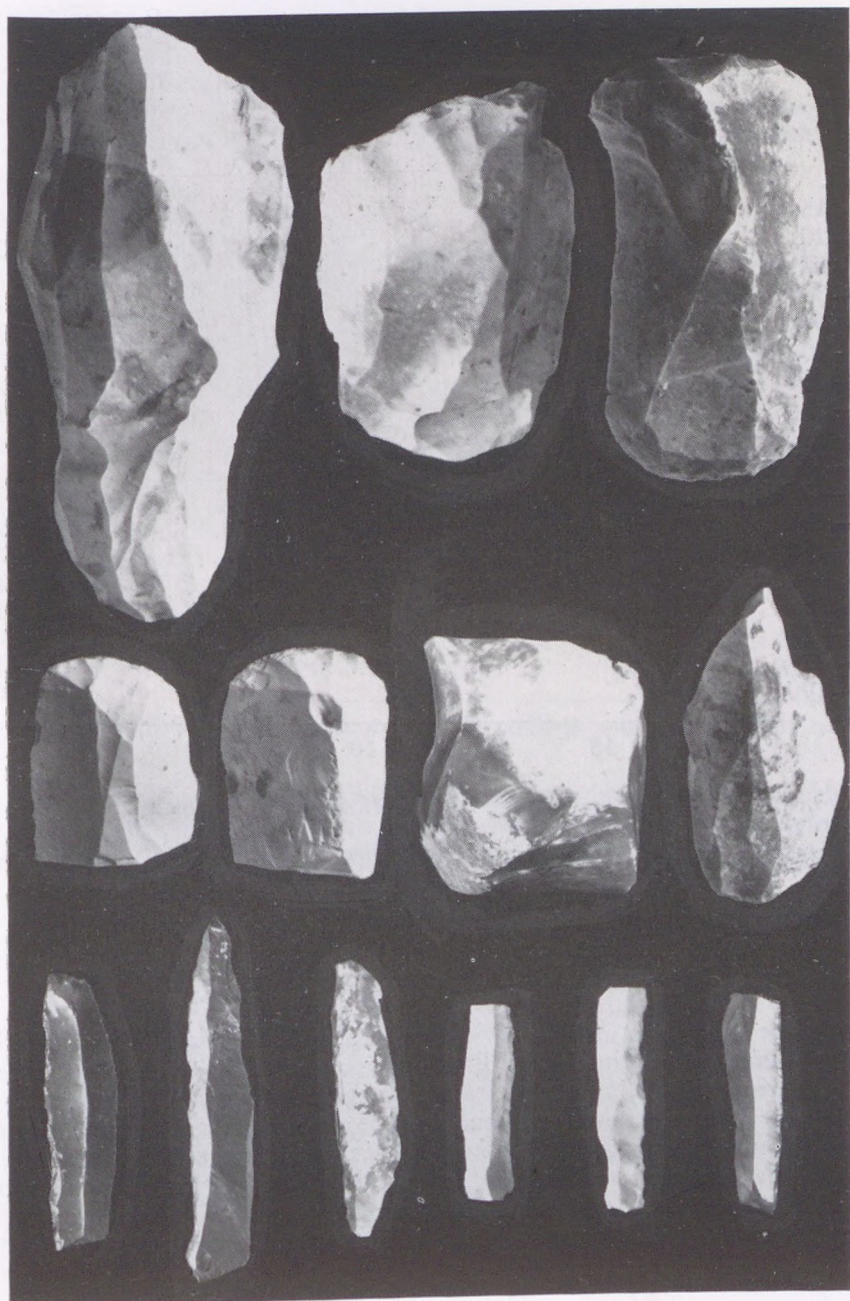

Fig. 12
12. ábra

Stone implements
Kőeszközök

Average length calculation, according to type groups:

mm	blade	chisel	end-scraper, truncated blade	Gravette-point	Backed blade	Core	Total
10–15				4	4		4
15–20	2				4		6
20–25	13				0	4	19
25–30	22	1	2	1	4		30
30–35	24	1	2	2	1		29
35–40	19	3				1	27
40–45	17	4			1	1	25
45–50	13	2	1	1		2	19
50–55	10	1	1			1	13
55–60	11	2	1	1			15
60–65	7	1	1			1	10
65–70	2	2	1	1			6
70–75	6					1	7
75–80	3						3
80–85		1		1		1	3
85–90			1				1
90–95							0
95–100	1						1
	150	18	10	10	22	8	218

Average length: 41,63 mm

Raw material: According to the distance from the source three groups can be set up:

local: hydroquartzite from the Velence hills;

short-distance: Gerecse flint;

long distance: Carpathian radiolarite (White Carpathians)

Silezian erratic flint.⁷

The Gerecse flint is ash grey — dark grey, with shell-like or splintery breaking. The Carpathian radiolarite is dark liver brown, sometimes with a lighter yellowish colouring, displaying the characteristic greenish marble patterns, it has silky light, it is homogenous, good quality. The erratic flint is grey, silky, compact white — blueish white patinated, often containing macroscopic fossilia remains.

Though according to J.K. Kozłowski the Silezian erratic flint may have got in the Danube Basin during the Riss through the great watershed⁸ still nearly 90% of the two long-distance raw materials hint at definite northwestern contacts.

⁷ T. Bíró, K. — Pálosi, M. 1983 426.

⁸ Kozłowski, J. K. 1970 13

The joint occurrence of the two high quality raw materials of different colours make this industry, if a subjective remark is allowed, very attractive. Raw materials from territories east of the Danube are totally missing.

The definitive presence of the erratic flint in the find material may have chronological connotations, just as the archaic typological features of some tools.

Raw material distribution

Type	Hydroquartzite	Radiolarite	Erratic flint	Gerecse flint
Blade	6	57	88	16
End-scraper, truncated balde			10	
Burin	1	2	13	1
Core	1	3	4	
Backed blades and frags.	1	5	14	3
Gravette-point and frags.		2	6	
flakes	9 21	69 104	135 334	20 31
SUM	30 = 4 %	172 = 24 %	469 = 65 %	51 = 7 %

Due to the rescue nature of the excavation the find material cannot be considered complete. It still provides, however, a good representation of the whole industry. The raw material distribution of the implements and the flakes is nearly identical:

Raw material	flake	implement
radiolarite	21 %	29 %
erratic flint	68 %	57 %
hydroquartzite	4 %	4 %
Gerecse-flint	6 %	8 %

The divergence, beyond casual chance, can be observed only with the two dominating raw materials: radiolarite was treated more carefully.

The raw material types are evenly dispersed over the unearthed area. Of special note is the fact that during the excavations all types of raw material were found in the 3 squares of block E. It is interesting, however, that most of the scattered material collected on the surface is erratic flint, although for the unpracticed eye of a collector the liver brown radiolarite would be more striking in the light yellow loess. We may risk the supposition that in the undisturbed settle-

ment as a whole, the radiolarite was concentrated in the central area (unearthed during the excavations), while along the edges of the settlement, which were disturbed or even destroyed by the earth work, flint remained abundantly.

In light of the raw material distribution there is no analogy to the Nadap site in Hungary.

ANIMAL BONE REMAINS FROM THE NADAP UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT (István VÖRÖS)

Bone remains were collected on three occasions from the continuously deteriorating palaeolithic settlement level on the territory of the Nadap quarry:

1. B. Jungbert, archaeologist at the István Király Museum in Székesfehérvár collected palaeolithic and bone specimens in 1982: 35 pieces;

2. During the verifying excavations in 1985, V. Dobosi (Hungarian National Museum) and B. Jungbert unearthed 267 animal bone pieces, and last

3. J. Homola, a collector of palaeontological remains, found 17 horse remains in the cultural layer destroyed by earth borrowing in the autumn of 1987.

The remains of four large mammals were shown to come from the upper palaeolithic cultural layer: they include a horse, a small Equida, a reindeer and a bison.

Nearly 100 m² were unearthed during the verifying excavations in 1985:

- remains of horse, small Equida and reindeer were found in blocks A, B and D;
- horse and small Equida remains were found in squares 6 and 2/4 of block E;
- only horse remains were found in squares 1/248 and 10 of block F;
- horse and bison remains were found in squares 1/6 of block G;
- only horse remains were found in squares 1/8 of block H (Table 1).

The topographical distribution of the animal bone material is not uniform: the bone materials accumulated in squares 2/3 of block E and in squares 1/3 of block G. Burnt bone fragments were found in the 2nd square of block E and the square 1/3 block of H, in addition to some burnt pieces found by Homola.

The animal bones, especially the horse remains, are by-in-large very badly preserved: some of the bones were covered with an unremovable limey-loessy concretion; others fell to pieces and perished at the moment they were taken up; yet another part of the bones is astonishingly well preserved.

Equus germanicus (Nehring) — 31 individuals, 304 pieces

The anatomical dispersion of the micro-medium-sized horse remains, which were earlier indicated as *Equus* sp. I. is the following:

1 skull fr.

1 maxilla fr.

39 isolated upper teeth:

6 I

21 Pm (P²—9: 4 sin. and 5 dext., from these 3 dp²),

(P^{3/4}—12: 3 sin. and 9 dext., from these 1 dp^{3/4}),

12 M (M^{1/2}—5: 1 sin. and 4 dext., M³—3: 1 sin. and 2 dext., 4 M frags)

39 isolated lower teeth:

2 I

17 Pm (P_2-8 : 6 sin. and 2 dext., from these 1 dp_2),

($P_{3/4}-9$: 5 sin. and 4 dext., from these 1 $dp_{3/4}$),

20 M ($M_{1/2}-8$: 5 sin. and 3 dext., M_3-1 sin., 11 M frags),

5 mandibles frags

85

9 rib fragments

5 scapula frags

1 radius fragm.

1 carpal

2 metacarpal frags

5 femur frags

17 tibia frags

1 astragalus

2 calcaneus frags

4 tarsal frags

1 metatarsal frags

1 $mt_{2/4}$ frags.

52 12 metapodial frags

5 os ph. I. frags.

7 2 os ph. II. frags

153

151 long bone fragments

304

The teeth of the *E. germanicus* are mesodontic, with a high crown and a long protocone. The measurements of the isolated teeth are shown in table 2, the range of the tooth measurements in table 3. The alveolar length of a left M^{1-3} is 76 mm. The number of measurable postcranial bone remains is very low; a sin. mc dist. fragment is small and slender. A left astragalus is 63 mm wide, 61 mm high, the width of the cochlea is 53 mm, while the width of the distal articular surface is 55 mm. It is 39 mm thick. The relevant sin. calcaneus width is 55 mm, with a thickness of 56 mm.

The forms and measurements of the os phallangis are also those of a small but strongly built animal.

Bone measurements (in mm)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
mc	—	—	—	50	—	26	33	
ph. I.	72,5	51	36	—	37	20	—	ant.
ph. II.	41	53	47	—	30	21	—	ant.
	46	—	41	—	—	—	—	post.

Equus germanicus is represented in Nadap by 31 individuals: 4 juvenile, 25 adult and 2 mature individuals were hunted. The useful meat quantity provided by the 31 individuals would have been 4,150 kg.

Table 1.

SPECIES AND TOPOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF THE ANIMAL BONE
REMAINS FROM THE UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT OF NADAP
(NUMBER OF BONES AND INDIVIDUALS)

	Res- cue excav. 1982	Excavation 1985						Ho- mola 1987	Total	
		A	B-D	E	F	G	H		pp	I
<i>Equus germanicus</i>	31	9	13	50	36	41	107	17	304	31
<i>Equus sp. II.</i>	1	1		1			3		5	4
<i>E. (A.)cf. hydruntinus</i>		1							2	2
<i>Rangifer tarandus</i>	1	1	3						5	4
<i>Bison priscus</i>	2					1			3	2
	35	12	16	51	36	42	110	17	319	43

The form, indicated earlier as *Equus sp. I.* is well known in the Hungarian Upper Pleistocene.⁹ This form can be identified with the *E. germanicus* (Nehring) of the Central European Upper Pleistocene.

Equus sp. II. — 4 individuals, 5 pp

Remains: 2 sin. and 1 dext. P²; sin M^{1/2} and sin. M_{1/2}. The finds were collected from the rescue excavation in 1982 and blocks A and H of the excavation in 1985.

This equida form was found in Ságvár and Madaras as well, although also in very small numbers. Its denticulation is characterized by very small teeth while the crown is especially worn down! Compared to the *E. germanicus* it seems to have had less hard and durable teeth; sometimes they are worn down to the root! The measurements of the teeth (see tables 2 and 3) fall nearly within the limits of those of the Asinidae, although they differ in regard to their long protocones. As a small Equida has also been found in the palaeolithic settlement in Nadap, the more exact species grouping of the *Equus sp. II.* remains will be possible after the collection and comparison of larger quantities of samples.

Equus (Asinus) cf. hydruntinus — 2 individuals, 2 remains

Two remains of small Equida to date unknown from the Hungarian Upper Pleistocene were collected in the upper palaeolithic settlement of Nadap: a dext. scapula dist. frag. from block B of the excavations in 1985 (measurements: angulus artic.w: 50, facies artic.w: 40, facies artic. height: 32 mm); the square 2 of block E contained a sin P² (measurements: length 31 mm, width 20 mm, height 30 mm) (Tables 2, 3).

The real *Asinus hydruntinus* is a typical small Equida of the Middle Pleistocene (it is richly represented in Dorog in Hungary for example).¹⁰ The small Equida remains were known from the Upper Pleistocene during the R/W and the early Würm periods.¹¹

⁹ Vörös, I. 1982 54–56; Dobosi, V. – Vörös, I. 1989.

¹⁰ Jánossy, D. – Vörös, I. 1986.

¹¹ Jánossy, D. 1979 121–139.

2. table

TEETH MEASUREMENTS OF NADAP HORSES (in mm)

P ²		P ^{3/4}		M ^{1/2}		M ³	
L	B	L	B	LP	L	B	LP
<i>E. germanicus</i>							
38,5	26,2	27,0	26,0	13,5	26,1	28,0	12,1
40,0	26,0	27,8	26,0	14,5	27,1	25,5	12,1
40,0	28,5	30,0	28,0	14,5	29,0	27,0	15,0
41,5	27,0	27,0	—	14,0	29,0	27,0	15,0
		33,5	—	—	29,5	28,5	13,1
<i>E. sp. II.</i>							
34,0	23,0				23,5	—	12,0
35,0	23,5						
36,0	23,5						
<i>E.(A.) hydruntinus</i>							
31,0	20,0						
<i>P₂</i>							
<i>E. germanicus</i>							
31,0	15,0	27,2	19,0	26,0	13,0	34,0	14,0
34,5	16,0	28,0	17,2	28,0	15,1		
36,0	15,5	28,0	18,0	28,0	17,5		
38,0	17,0	28,5	16,3	28,5	15,5		
38,0	17,5	27,2	19,0	30,0	17,5		
		30,0	17,6	34,0	—		
		33,0	18,0				
<i>E. sp. II.</i>							
				25,5	15,5		

The question of whether these small Equidae are the descendants of the European *Asinus hydruntinus*, or as is more underlined by indirect data those of the East-European, Near Eastern representatives of the *Hemioni* which appear during the interstadials, will be solved only if a sufficient number of teeth and especially postcranial remains, suitable for examination are found.

Rangifer tarandus (L.) — 4 individuals, 5 remains

The quantity of the reindeer remains is very small. Only 5 pieces: 2 sin. corpus mandibulae (P_{2-4} , length 38 mm); dext. $P_{2/3}$ frag; M inf. frag; metapodium frag. Reindeer remains were found on only one side of the settlement during the rescue excavations in 1982 and the blocks A, B, D of the excavations in 1985.

Bison priscus ssp. — 2 individuals, 3 remains

Similarly to the reindeer, the bison are rare in the settlement: 2 M sup. frags and a rib fragm could be identified. The teeth came from young animals. The bison remains were found during the rescue excavation in 1982 and in the first square of block G in 1985.

A. Ringer collected a *Meles meles* dext. corpus mandibulae fragment during his field surveys from the nearby loess profile, on the border of the brown forest soil and the chernozem. The beaver bone is fossil but does not belong to the palaeolithic settlement.

Considering the species distribution of the animal bone material from the upper palaeolithic settlement in Nadap, but especially in regard to the special

3. Table

COMPARISON OF MEASUREMENTS OF TEETH OF LATE UPPER PALEOLITHIC HORSES IN HUNGARY (in mm)

UPPER TEETH		n	mean L E N G T H	min. max. L E N G T H	n	mean B R E A D T H	min. max. B R E A D T H	n	mean P R O T O C O N length	min. max. P R O T O C O N length
p^2										
Nadap		4	40,00	38,5—41,5	4	26,92	26,0—28,5			
E. germanicus										
E. sp. II.		3	35,00	34,0—36,0	3	23,34	23,0—23,5			
Equus sum.		7	37,85	34,0—41,5	7	25,38	23,0—28,5			
E.(A.)cf. hydr.		1		31,0	1		20,0			
Ságvár										
E. sp. I.		3	37,34	37,0—38,0	3	26,00	26,0—26,2			
E. sp. II.		1		34,0	1		20,0			
Equus sum.		4	36,50	34,0—38,0	4	24,55	20,0—26,2			
$p^{3/4}$										
Nadap		6	29,22	27,0—33,5	4	27,50	26,0—29,0	5	14,0	13,5—14,5
E. germanicus										
Ságvár										
E. sp. I.		10	29,36	27,8—31,0	10	28,62	26,0—31,5	10	14,0	12,0—17,0
E. sp. II.		1		25,6	1		26,4	1		13,7
Equus sum.		11	29,01	25,6—31,0	11	28,40	26,4—31,5	11	14,0	12,0—17,0
Madaras										
E. sp. I.		3	33,00	32,5—33,5	3	30,34	28,5—31,5	3	16,84	15,0—18,0
E. sp. II.		2		25,1—27,3	1		25,5	1		9,5
Equus sum.		5	30,22		4	29,13		4	15,00	
$M^{1/2}$										
Nadap		5	28,14	26,1—29,5	5	27,2	25,5—28,5	5	13,4	12,1—15,0
E. germanicus										
E. sp. II.		1		23,5				1		12,0
Equus sum.		6	27,37	23,5—29,5				6	13,2	12,0—15,0
Ságvár										
E. sp. I.		10	25,72	25,0—27,0	10	27,35	26,2—29,0	9	11,0	11,3—15,0
E. sp. II.		5	24,12	23,3—25,0	5	26,68	25,8—28,8	5	13,34	12,7—13,6
Equus sum.		15	25,22	23,3—27,0	15	27,12	25,8—29,0	14	13,2	11,3—15,0
Madaras										
E. sp. I.		1		26,1	1		28,1	1	15,5	
E. sp. II.		2		22,8—23,2	1		24,1	1	10,7	
M^3										
Nadap		3	25,67	25,0—26,0	3	22,67	22,0—23,5	1	12,0	
E. germanicus										
Ságvár										
E. sp. I.		2		27,0—28,0	2		24,0—24,5		15,0	

LOWER TEETH

P ₂	Nadap	5	35,00	31,0	38,0	5	16,2	15,0—18,0
	E. germanicus							
	Ságvár							
	E. sp. I.	9	34,73	33,0—36,0		9	16,92	15,0—19,0
	E. sp. II.	2		30,5—32,0		2		17,0—18,0
	Equus sum.	11	34,09	30,5—36,0		11	17,02	15,0—19,0
P _{3/4}	Nadap	7	28,84	27,2—30,0		7	17,56	16,3—19,0
	E. germanicus							
	Ságvár							
	E. sp. I.	13	29,60	27,0—32,0		13	18,73	17,0—21,0
	E. sp. II.	6	26,47	25,0—28,0		5	18,60	18,0—19,0
	Equus sum.	19	28,65	25,0—32,0		18	18,70	17,0—21,0
	Madaras							
	E. sp. I.	5	29,50	28,0—32,0		5	17,04	16,0—19,0
	E. sp. II.	1		26,8		1		15,5
	Equus sum.	6	29,05	26,8—32,0		6	16,72	15,5—19,0
M _{1/2}	Nadap	6	29,08	26,0—34,0		5	15,72	13,0—17,5
	E. germanicus	1		25,5		1		15,5
	E. sp. II.	7	28,57	25,5—34,0		6	15,68	13,0—17,5
	Equus sum.							
	Ságvár							
	E. sp. I.	6	26,37	25,2—27,0		6	16,73	15,3—19,3
	E. sp. II.	5	24,38	23,6—25,0		4	16,87	15,0—19,0
	Equus sum.	11	25,46	23,6—27,0		10	16,80	15,0—19,3
	Madaras							
	E. sp. II.	2		23,0—25,0		2		13,0—15,5
M ₃	Nadap	1		34,0		1		14,0
	E. germanicus							
	Ságvár							
	E. sp. I.	13	32,23	29,0—34,0		11	14,00	12,0—16,0
	E. sp. II.	1		31,2		1		15,3
	Equus sum.	14	32,15	29,0—34,0		12	14,15	12,0—16,0
	Madaras							
	E. sp. I.	1		36,0		1		13,6
	E. sp. II.	1		34,0		1		13,0

features of the ratios of the bone remains from different species, a considerable divergence can be observed from the other known palaeolithic settlements in Hungary.

Although the earlier settlements along the Danube Bend, Dunazug and the Inner Somogy territories reindeer dominated, the horse is more frequent in Szeged – Öthalom¹² and Tarcál – Citrombánya. Only in Madaras could horse remains be indentified in the find material of the settlement.

Nadap is a campsite of a hunters' group specialized in horses – or here hunting only horses? – where the 97% (bone pp) or 86% (indiv) of the hunted animals are Equida.

The Equus bone material, found in the undisturbed portion of the hunters' camp reflects its butchering/anatomical distribution, a bone spectrum of a so-called transitional camp (% ratio):

	Head	Trunk	Meaty extrem.	Dry extrem.	Digits
Nadap	55,56	5,88	7,18	26,80	4,58
Ságvár	75,82	0,41	3,45	17,22	4,10

The usable meat quantity from the 37 *Equidae*, 4 *Rangifer* and the 2 *Bison*, calibrated according to age groups is 5450 kg.

In identifying the age of the hunted species from the Nadap hunters' camp two factors should be considered:

1. Among the tooth remains from *E. germanicus*, larger and stronger specimens (early form) can also be found (Table 2, 3) as compared to the *Equus* sp.I. = *E. germanicus* (late form) tooth measurements from the Ságvár material.

2. The *E. (A.) cf. hydruntinus* could only have come to the Carpathian Basin in the interstadial preceding the W III. or together with the modern mesolithic fauna following the Pleistocene.

It can be stated with great confidence that the animal species from the Upper Palaeolithic settlement in Nadap belong to the so-called 'Anonymous fauna period' following the Istállóskő phase. One of the most characteristic cave fauna known from this period comes from the lower layer complex of the Pilisszántó I. Rock -shelter.¹³

¹² Vörös, I. 1987

¹³ T. Dobosi, V. – Vörös, I. 1987.

LITERATURE

- T. BIRÓ – PÁLOSI 1983. *T. Biró, K. – Pálosi, M. A pattintott kőszközök nyersanyagának forrásai Magyarországon. M. Áll. Földtani Intézet évi jelentése az 1983. évről.* 407 – 435.
- DOBOSI – JUNGHERT – RINGER 1986. *T. Dobosi, V. – Jungbert, B., Ringer, Á. Nadap, Kőbánya. RégFüz Ser. 1. No. 39.* 1986. 20.
- DOBOSI – VÖRÖS 1989. *T. Dobosi, V. – Vörös, I. Felső paleolit telep Madaras-Téglavetőben. Cumania, 11, 1989.* 29 – 58.
- DOBOSI – VÖRÖS 1987. *Dobosi, V. – Vörös, I. Pilisszántó I. köfűlke FolArch 38, 1987.* 7 – 64.
- HAHN 1977. *Hahn, Gy., Lithology and genesis of the loesses in Hungary, their geomorphological and chronological subdivision FrÉ 1.* 1 – 28.
- JÁNOSSY 1979. *Jánossy, D. A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Budapest 1979.* pp. 207.
- JÁNOSSY – VÖRÖS 1986. *Jánossy, D. – Vörös, I. Die mittelpleistozäne Fauna der Höhle des Hungaria-Berges bei Dorog. In press.*
- JUNGHERT 1985. *Jungbert, B., Őskőkori vadászok Nadapon. Fejér megyei Hírlap 1985. június 15.*
- KOZŁOWSKI 1970. *Kozłowski, J. K. The origin of lithic raw materials used in the Paleolithic of the Carpathian Countries IIIrd Symposium of Carpathian Archeology Eger, 1970.* 3 – 21.
- MOZSOLICS 1985. *Mozsolics, A. Bronzefunde aus Ungarn. Budapest 1985.* 151.
- PÉCSI 1975. *Pécsi, M. Lithostratigraphic subdivision of the loess sequences in Hungary. FrK 23.* 217 – 223.
- PÉCSI 1982. *Pécsi, M. The most typical loess profiles in Hungary. Quaternary Studies in Hungary.* 145 – 169.
- RINGER 1987. *Ringer, Á. Possible correlation of the Upper Pleistocene loesses and cave deposits in Hungary. Manuscript.*
- VÖRÖS 1982. *Vörös, I. Faunal remains from the Gravettian reindeer hunters' campsite at Ságvár. FolArh 33/1982.* 43 – 71.
- VÖRÖS 1987. *Vörös, I. Large mammalian faunal changes during the Late Upper Pleistocene and Early Holocene times in the Carpathian Basin. In: Pleistocene environment in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.* 81 – 101.

ŐSKŐKORI TELEP NADAPON

A Velencei-hegységet északnyugat-délkeleti irányban átszelő nadapi völgy/út bejáratánál, a régi kőbánya peremén homoknyerő gödröket nyitottak. A földmunkával egy felsőpaleolit telepet bolygattak meg, amelyet 1985-ben a Magyar Nemzeti Múzeum és az István Király Múzeum régészei hitelesítettek. A paleolit telep feltárásával párhuzamosan a kőbánya feletti tetőn erdőtelepítés során szét-szántott középső- és későbronzkori sírokat mentettünk meg.

Sztratigráfia: pannon homokra murvaszínóros lejtőüledék telepedett, amelyet homogén, több méter vastag löszlepel borított. A kultúrréteg a murvaszínórok tetején, a löszköteg alján van. Ezt a fedő lösz tagolja a H₁ és H₂ embrionális talaj. A kultúrréteg keletkezésének ideje a Mende felső és a tápiószüli talajképző periódusok közé tehető.

Fauna: az ásatásból és a felszíni szórvány gyűjtésből származó leleteknek 97%-a (csontdarabszám) illetve 86%-a (egyedszám) Equida. Nadap egy ló vadászatára specializálódott — vagy itt csak lovakat elejtő — népcsoport táborhelye volt. Összesen 37 ló, 4 rénszarvas és 2 bölény volt a vadászszákmány, ami 5 450 kg. hasznos húsmennyiséget eredményezett.

Kronológiailag nagy valószínűséggel az Istállóskői faunaszakaszt követő „Névtelen” faunaszakaszba tartozik, melynek barlangi analógiája a Pilisszántó I. kőfülke alsó rétegcsoportjából ismert.

Régészet: Az ásatás során egy települési folt kb. 2/3-ad részét tártuk fel hitelesen. A kultúrrétegben a leletek sűrűsége, a települési objektumok, jelenségek hiánya egyezik a többi szezonális vadásztanyán megszokott, általános képpel. Tárgyi leletanyaga összesen 723 tárgy, 58 eszköz, 167 penge és 489 szilánk, gyártási hulladék. Az eszközök és pengék átlaghossza 42 mm. Figyelemre méltó a nagy távolságról beszerzett nyersanyagok (Fehér-Kárpátok-beli radiolarit és erratikus tűzkő) magas aránya. Az ipart fiatal eszköztípusok (karcsú pengék és pengeszármazékok) és archaikus, aurignacoid vakarók kettőssége jellemzi.

A régészeti, sztratigráfiai és paleontológiai adatok nem mondanak egymásnak ellent. A nadapi felsőpaleolit vadásztanya kora Bodrogeresztúr Henye (cca. 28 ezer) és Ságvár — Madaras (cca. 18 ezer) közötti időszakra tehető. Régészetiileg az egyéni karakterű felsőpaleolit telepek sorában Bodrogeresztúr és a Duna-kanyari telepek közé illeszthető.

MIDDLE PLEISTOCENE MAMMALIAN FAUNA FROM THE SOLYMÁR CAVE

István VÖRÖS

About 1 km western of the village Solymár in the northern vicinity of Greater Budapest, there is a hill called Sziklás-hegy (Rocky Hill) which is the North-East member of the so-called Zsíros-hegy (Rich Hill) group of hills situated at the northern margin of the Buda Mts.

A limestone quarry, opened in the northern slope of the Sziklás Hill contains several clefts, cavities and caves all yielding vertebrate paleontological finds.

Because these localities yield paleontological materials of different age their careful separation from each other became necessary. Therefore further on *Solymár A* according my naming means the Solymár cave, while *Solymár B* means the Solymár quarry.

Different parts and localities in the *Solymár A*: Solymár cave are denoted with numbers (Fig. 1.).

1. HISTORY OF RESEARCH

Solymár A — *Solymár Cave* (or Ördöglyuk "Devil's Hole Cave")

The present entrance of the Solymár Cave facing to the eastern opens at 25 m height at the end of the abandoned quarry at its northern-western margin. Its height above sea level is 325 m.

The cave had developed hydrothermally in Triassic (Dachsteinian) limestone, its caverns have a complicated system which was influenced also by erosion. The length of all of its galleries is ca 2000 m, that of the measured main galleries is 809 m.

At the turn of the century several tons of bats' guano were exploited from some of the halls of the Solymár Cave. The survey of the cave had begun in 1914. The first description of its route is known from 1924. The detailed descriptions of the cave and of its route are known from 1936¹.

¹ Earliest mention of the cave Koch, A. A csobánkai és a solymári barlangok. Földt. Közl. 1(1872) 97–103. The cave was measured by Kmetty B. and Szűts P. in 1914. In.: Bekey 1924, 17., 19., 20.; Jellinek 1936.

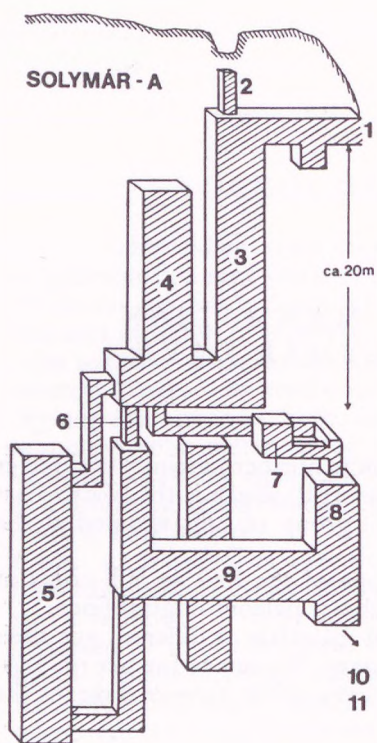

Fig. 1 Schematic isometric representation of the entrance section of the Solymár-Cave

1. ábra A Solymár barlang bejárati szakaszának leegyszerűsített izometrikus ábrázolása

1. Present entrance – Mai bejárat; 2. Small throat – Kiskürtő; 3. Large throat – Nagykürtő; 4. Cupola Hall – Kupola-terem; 5. Bat Hall – Denevér-terem; 6. Mud mouth – Sártorok; 7. Small Avenue – Kiskörút; 8. Circus Landing – Cirkusz pihenő; 9. Landing – Pihenő; 10. Circus Hall – Cirkusz terem; 11. Guano Hall – Guánó terem.

The Solymár Cave was managed by the Alpine Department of Tourists Club in Budapest (Budapesti Turista Egyesület Alpesi Osztálya) supervised by the Solymár Committee of the Speleological Society founded in 1926.

The first paleontological collecting was made in 1939 in the *Denevér-terem* (A/5) by Győző Vértes (later known as László Vértes, the paleolithic archeologist). In the summer of 1942 Gy. Vértes continued his research in the cave on Dr. O. Kadic's authority, who was the President of the Hungarian Speleological Society. During his work in 1942 "a complete skeleton of an elk" was found in that part of the cave which is called *Kiskörút* (Small Avenue, A/7a., Fig. 1.). The study of the elk bones and of other finds made clear that the „bone deposit” was originated from the „Preglacial period” while some remains of cave bear and other mammal finds found in the cave clay of the *Pihenő* (Landing, A/9) and from the *Denevér-terem* (Bat Hall), in deeper parts of the cave, were thought to be originated from the “Glacial period”².

The remains of the elk and other animals had got into the Paleontological Department of the Hungarian National Museum. In 1943 the Museum asked Gy. Vértes, to collect further material from the Solymár Cave.³

² Szentes, J. A MBT. Solymári Bizottság Közleménye. Barlangvilág 12(1942) 3–4, 90–91.; Kadic, O. A magyar barlangkutatás állása az 1942. évben. Barlangvilág 13 (1943) 3–4, 55.

³ Kadic 1943, 55.

Still further excavations in the Solymár Cave were carried out in the spring of 1946 when the Pilisszentivány Coal Mines share company could provide equipment and assistants for L. Vértes.

The „Glacial” animal remains found in the Denevér terem (Bat Hall, A/5) were determined and published by L. Vértes in 1950 (Table 4)⁴.

Solymár B – Solymár Quarry

B/1. Cleft (incorrectly cavern, cavity, rock-shelter)

An explosion in the quarry of the Sziklás Hill revealed a North-South direction cleft (B/1) in the August of 1906, the reddish brown clay sediment of which yielded a great quantity of fossil animal remains. Till the final blowing up of the cleft on the 17th July in 1907, K. Budinszky collected ca. 800 animal remains. K. Budinszky was the first who determined the remains and reported his results⁵. After it, in 1927 the finds were published by A. Kubacska (later Tasnádi-Kubacska) (Table 4.)⁶.

B/2. Kecskeszín Cave (or Kecskeistálló Cave, Kecske Cave, „Goat stable” Cave, Goat Cave)

“It is a cave with a high vault and a huge rock gate facing to the North, in the upper end of a gully deeply cut into the slope of the Sziklás Hill.” During the 1907 excavation prehistoric potsherds, charcoal and animal remains were found in it. The Kecskeszín Cave is at the same height as the upper end of the Cleft (B/1)⁷.

B/3. “Kőfejtő Cave” (Quarry Cave; L. Vértes and Gy. Topál in 1958). Destroyed.

2. PALEONTOLOGICAL LOCALITIES AND FINDS IN THE SOLYMÁR CAVE – SOLYMÁR A

L. Vértes made a three dimensional gypsum model of the first section of the cave well representing the complicated caverns system of the cave. I reconstructed a schematic isometric representation of part of the cave (Fig. 1.) on the basis of a photo⁸ this model and according to drawings⁹ of the ground plan and the cross-section of the cave.

This is suitable to indicate on it the original places of paleontological finds of different ages and collected in different times

⁴ Vértes 1950.

⁵ Budinszky 1907, 493.; *Id.*, Solymár egykori rengetegjeinek ősorozslánjai. Pesti Hírlap 1909 Júl. 11. sz. K. Budinszky's petition lodged to the Budapest Capital Council in the August of 1907 and the manuscript of his lecture read in the specialists' session and the manuscript of his article published in the Pesti Hírlap can be found in Magazin of Data of Hung. Nat. Mus.: At. 194.S.III.1. – 3. At first the finds had got into the Geological Faculty of the Budapest University, later into the MKFI. At present a small parts of the material which had survived is in the Paleontological Department of the Nat. Hist. Mus.

⁶ Kubacska 1927, 17-.; Maier 1929, 112.

⁷ Budinszky MNM. At. 194. S. III. 1.

⁸ Vértes 1950, Fig. 2.

⁹ Bekey 1924, 17., 19.

Solymár Cave — parts of cave (Solymár A); Fig. 1.:

A/1. Present entrance.

A/2. *Kiskürtő* — Small throat of cave

In 1945 L. Vértes collected *Rhinoceros* remains from red clay¹⁰.

A/3. *Nagykürtő* (or *Sikló*) — Large throat (or Shoot)

A/4. *Cupola-terem* — Cupola Hall

A/5. *Denevér-terem* (or *Alvilág*) — Bat Hall (or Nether world) In 1936 J. Jellinek collected bear and wolf bones¹¹. In 1939 L. Vértes collected cave bear fauna and charcoal from “yellowish brown” cave clay.

In 1946 4th locality: 4th layer gray clay, 5th layer clay with “dark grey limestone debris”. The largest quantity of animals remains was in the 4th and 5th layers. Also the *Hyaena* coprolit and a bone fragment nibbled by a *Hystrix* were found here. The lowermost 6th “dark red brown”, “praeg-lacial” clay contained only bat remains¹².

A/6. *Sátorok* — (appr. Mud mouth)

It is the most humid part of the cave. In 1936 J. Jellinek found a *Rhinoceros* femur in the “yellow” clay¹³. In 1943 L. Vértes exploited the whole cave infilling.

A/7. *Kiskörút* — Small Avenue

At the end of the narrow gallery starting from the Cupola Hall to the right, two different sediments were observed:

A/7a: *dark red clay layer*

At present it can be found only in the filled up flue opening upwards. In 1942 L. Vértes collected an *Alces* skeleton and other small and large mammal remains and molluscs.

In 1943 L. Vértes collected small and large mammal remains, among them *Bison* remains.

In 1946 2nd locality: small mammal remains and *Alces* os ph.III. in a “Rodents” layer¹⁴.

In 1951 D. Jánossy collected *Canis lupus* and small mammal remains¹⁵.

In 1963 Gy. Topál found *Bison* os ph.I.

A/7b: *yellowish — gray/light brown clay layer*

In 1946 L. Vértes carried out ca 50 kgs clay from this place for washing. The 1946 and 1949/28 charcoal samples given for investigations originate also from here. The arboreal remains indicate a cool climate, like the mollusc fauna collected from here¹⁶.

A/8. *Cirkusz pihenő* (or *Circus letörés*) — Circus Landing (or Circus Breaking)

In 1924 J. Bekey found *Bison* tibia in red clay¹⁷.

In 1943 L. Vértes found the *Bison* skull in red clay.

¹⁰ Vértes 1950.

¹¹ Jellinek 1936.

¹² Vértes, L. Ásatási Napló 1946.; *Id.*, 1950, Fig. 1., 40.; Jakucs, L. Felfedező utakon a föld alatt. Gondolat Kiadó Bp. 1959, 40.

¹³ Jellinek 1936.

¹⁴ Vértes 1946.

¹⁵ Jánossy 1979, 108–110.

¹⁶ Jánossy 1969, 400–401.

¹⁷ Bekey 1924.

A/9. *Pibenõ*-Landing

In 1946 3rd locality: the 6th layer "light, greyish brown clay with pebbles", at the bottom 7th layer "dark grey layer with pebbles" with a rib fragment in it (later lost).

A/10. *Cirkusz-terem* — Circus HallA/11. *Guánó-terem* — Guano Hall

In 1946 L. Vértes collected bones from here.

Table 1.

INTERGLACIAL FAUNA FROM SOLYMÁR CAVE (AFTER KRETZOI 1946)

	Individual
<i>Bufo</i> sp.	
<i>Rana</i> sp.	
<i>Ophidia</i> indet.	
<i>Talpa</i> (<i>europaea</i>) <i>triangularis</i> n. sp.	22
<i>Crocidura</i> sp. indet.	1
<i>Sorex solymárensis</i> n. sp.	6
<i>Sorex</i> (<i>tetragonurus</i>) <i>collatus</i> n. sp.	2
<i>Rhinolophus ferrumequinum antiui</i> n.ssp.	5
<i>Rhinolophus crassivultus</i> n. sp.	4
<i>Rhinolophus</i> cf. <i>hipposideros</i> (Bechstein)	3
<i>Myotis oxygnathoides</i> n. sp.	
<i>Myotis solymárensis</i> n. sp.	
<i>Myotis</i> I — IV. (different sp.)	
<i>Plecotus laticeps</i> n. sp.	
<i>Vulpes</i> sp. indet.	1
<i>Ursus</i> (s.l.) sp. indet.	1 (inf.)
<i>Mustela</i> cf. <i>nivalis</i> L.	1
<i>Mustela</i> cf. <i>erminea</i> L.	1
<i>Putorius</i> (? <i>furo</i>) <i>longicrus</i> n. ssp.	1 male
<i>Lagotona</i> (<i>spelaea</i>) <i>veterior</i> n.ssp.	12
<i>Lepus praemedius</i> (or <i>praetimidus</i>) n. sp.	
<i>Glis glis</i> ssp. indet.	1
<i>Spalax méhelyanus</i> n. sp.	1
<i>Sicista loriger simplex</i> n. ssp.	1
<i>Budamys solymárensis</i> n. g., n. sp.	7
<i>Cricetus cricetus interglacialis</i> n. ssp.	
<i>Lagurodon solymárensis</i> n. g., n. ssp.	1
<i>Microtus</i> I — III. (different sp.)	
<i>Pitymys</i> sp. indet.	
<i>Clethrionomys</i> sp. indet.	
<i>Arcicola depressa</i> (or <i>prognathus</i> ; <i>fossor</i>) ns. sp.	
<i>Stephanorhinus kirchbergensis</i> ssp. indet.	1
<i>Megaloceros</i> sp. indet.	1 (inf.)
<i>Cervus elaphus</i> ssp. indet.	1 male
<i>Alces brevirostris</i> n. sp.	1 male
<i>Bison</i> (<i>Urus</i>) <i>praeboinasus</i> (or <i>hungaricus</i>) n. sp.	1 female

3. THE MIDDLE PLEISTOCENE MACROMAMMAL FAUNA OF THE SOLYMÁR CAVE

The following parts of the Solymár Cave contain paleontological remains originating from their dark red clay layers: *Kiskürtő* – A/2, *Kiskörút* – A/7a and *Cirkusz pihenő* – A/8.

The vertebrate material was determined by M. Kretzoi, that time the Director of the Paleontological Department of the Hungarian National Museum who was also supervisor of the 1943 excavation. In 1943 M. Kretzoi made a manuscript on the remains which later in 1946 he himself completed. This manuscript which contains the description of several new taxa (Table 1.) was given by the author together with the finds D. Jánosy for further study and publication. The bats were handed over to Gy. Topál for further study¹⁸.

The "Postglacial" mollusc remains were published by M. Rotarides in 1944. Later they were revised by E. Krolopp (Table 5.)¹⁹.

The mammal faunal list of M. Kretzoi's original manuscript is in the Table 1. In 1969 this list was completed by D. Jánosy who added it his own data²⁰ from the 1942/43 material:

<i>Lyrurus tetrax</i> L.	2 pieces
<i>Pyrrhocorax pyrrhocorax</i>	1
<i>Apodemus sylvaticus</i> (L)	

from the 1942/43 and 1951 materials:

<i>Canis lupus</i> ssp.	1
<i>Myodes glareolus</i>	34
<i>Lagurus lagurus</i> ssp.	4
<i>Microtus arvalis</i> (Pall.)	173
<i>Microtus oeconomus</i> (Pall.)	5
<i>Microtus gregalis</i> (Pall.)	28
<i>Pitymys</i> cf. <i>subterraneus-arvalidens</i>	5
<i>Pitymys gregaloides</i>	3

In this paper I documented only the macro mammals of the Middle Pleistocene Fauna of the Solymár Cave, because their exact places can be reconstructed and know their dark red clay sediment²¹.

¹⁸ Topál 1981.

¹⁹ Rotarides 1944, 83-; the material was revised by Krolopp, E. Zoo-geographical and ecological investigation of the gastropod fauna of the Lower Pleistocene limemuds of the Buda-environs. Doctoral thesis. Budapest 1961, 1–141.

²⁰ Jánosy 1969, 399–401., Tafel II., N.; *Id.*, 1979, 108–110.

²¹ The faunistical and topographic revision of the micromammal fauna will be made by D. Jánosy; the bat fauna will be studied by Gy. Topál Here I should like to express my thanks to Prof. D. Jánosy who kindly yielded to me the investigation of the macromammal remains and permitted me to publish the material. The remains are in the Paleontological Dept. of Nat. Hist. Mus., Inv. Nr.: V. 82. 11., 14., 28.

4. MACROMAMMAL FAUNA OF THE SOLYMÁR CAVE – A/7A

	pieces	MNI
<i>Dicerorhinus kirchbergensis</i> (Jaeger)	15	1
<i>Alces latifrons</i> Johnson	6	2
<i>Alces brevirostris</i> Kretzoi	84	1
<i>Cervus elaphus</i> ssp.	5	1
<i>Bison schoetensacki hungaricus</i> Kretzoi	31	1
<i>Ursus</i> (s.l.) sp. indet.	2	2
<i>Canis lupus mosbachensis</i> (Soergel)	1	1
<i>Vulpes</i> sp. indet.	1	1
	145	10

4.1. *Dicerorhinus kirchbergensis* (Jaeger) – 15

Remains: corpus mandibulae sin. and dext. with teeth; M^3 dext. (still not worn (Fig. 2. 1.–6.); 2 vert. thoracales frs.; 6 costae frs.; humerus diaph. sin.; radius sin. (prox. epiph. brokened); ulna sin. dist. fr. (breadth 47, diameter 76 mm); tibia sin. diaph. fr.

The dimensions of the teeth are on Table 3, those of the bones are in Table 2.

The teeth are large and brachyodont. Length of the left M_{1-2} row is 174 mm. The height of the corpus mandibulae behind M_3 is 125 mm, its thickness is 66 mm. The left M_3 still had not joint into the row. The right side teeth are more heavily worn than the left side ones.

4.2. *Alces latifrons* Johnson – 6

Remains: dp^3 sin. (basal length 26,7; crown length 31; breadth 14,8; height 16,5 mm); os ph.I. proc. epiph. (unfused, inf.); os ph.I. and os ph.II. (Fig. 3. 3.–4.); 2 vert. thoracalis frs. (inf.).

The dimensions see Table 2.

4.3. *Alces brevirostris* Kretzoi – 84

Remains²²: righth cast antler (destroyed); skull fragments (destroyed); 5 I inf.; vert. cervicalis 1–7; vert. thoracalis 1–13; vert. lumbalis 1–5; mesosternum 1–5; xiphisternum; scapula sin. and dext.; humerus sin. and dext.; radius sin. and dext.; olecranon sin. and dext.; metacarpus dext.; pelvis sin. fr.; femur sin. and dext.; tibia sin. and dext.; malleolare sin. and dext.; centrotarsale ($T_c + T_4$) sin.; cuneiforme interm. and lat. (T_{2-3}) sin.; metatarsus sin. and dext.; os ph.I. 2 dext. and 1 sin.; os ph.II. 2 dext.; os ph.III. 2 dext.; 2 os sesamoideum sup.; $mp_{2/5}$.

The beam of antler is very short, with end in a large wide palmation. The praemaxilla and facional parts – according to the description of Kretzoi – are strikingly very short, only $2/3 - 1/2$ parts of recent *Alces*. The neck of the animal is short, while the dorsal and lumbal regions are relatively long. The humerus and the femur/tibia are long compared to the metapodia, which suggested a tall body height (Table 2.). The metapodia are strong, wide and flat.

²² Jánosy 1969, 620. Taf. II. 3.; Vörös 1985, Fig. 1.

Table 2.

BONE MEASUREMENTS FROM SOLYMÁR (in mm)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
<i>Alces brevirostris</i>								
Humerus sin.	398		102	41	83	124	45	78
dext.	400		—	41,5	83,5	125	46	79
Radius sin.	—		79	—	72	46	—	53
dext.	—		79	44	—	47	31	—
Metacarpus dext.	315		57	39	67	39	28	37
Femur sin.	452		102	40	104	62	48	126
dext.	—		120	40	—	61	47	—
Tibia sin.	505		111	45	71,5	102	35	57
dext.	—		—	45,5	71,5	—	34,5	56,5
Metatarsus sin.	373		55	28	68	53,5	33	41,5
dext.	369		55	37	67,5	53,5	33	42
Ph. I. post.	81	73	34	26	31	40	22	26
	80,5	72,5	34	27	32	50	23	26
	81	72,5	34	26,5	31,5	39	23	26
Ph. II. post.	56		33	23	27	43	31	37
	57		33	23	26	41	32	38
<i>Alces latifrons</i>								
Ph. I.	92	82	41,5	32	38	44	27	32
	—		31	—	—	32	—	inf.
Ph. II. ant.	61	57	42	31	35	47	31	41
<i>Bison sch. hungaricus</i>								
Humerus sin.	420		133	52	—	151	62	106 ⁺
Ph. I. ant.?	83,5	74	45	37	41	42	27	33
<i>Dicerorhinus kirchbergensis</i>								
Humerus sin.	—		—	75	—	—	77	—
Radius sin.	—		—	58	120	—	45	80
<i>Canis l. mosbachensis</i>								
Mc. V. sin.	75		13,5	8	13	12,1	7	12

1. greatest length, 2 medial-sagittal length, 3. prox.epiph. breadth, 4. smallest diameter of diaphysis, 5. dist. epiph. breadth, 6. prox. epiph. diameter, 7. smallest diameter of diaphysis, 8. dist. epiph. diameter.

4.4. *Cervus elaphus ssp. (cf. acoronatus)* — 5

Remains: left cast antler (fragmentary, imperfect, hardly completed; Fig. 3.1.). Length of the beam fragm. is 430 mm. The ant.-post. diameter of the burr is 75 mm, its lower surface is convex, the burr pearls is thin. Length of the brow tine is 410 mm, height at the basal is 47 mm. The bez tine springs high, on 80 mm; the bez tine is broken at 40 mm from the base. The ant.-post. diameter of the beam is 48 mm, the lat.-med. diameter is 46 mm, its circumference is 150 mm.

The beam is relatively thin with strongly bent, well developed brow and bez tines. Unfortunately the upper ending of the antler is missing therefore a more exact specific/subspecific determination is impossible.

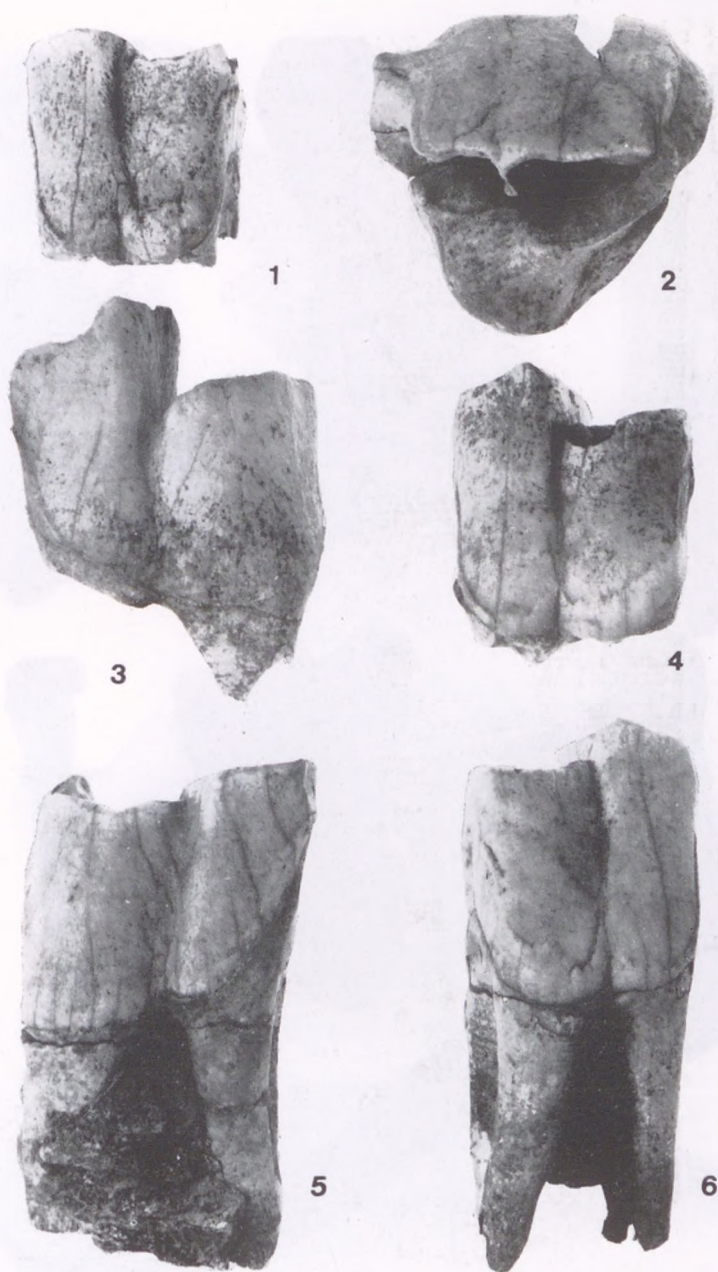

Fig. 2
2. ábra

Dicerorhinus kirchbergensis teeth from Solymár Cave
Dicerorhinus kirchbergensis fogak a Solymár barlangból 1. P_3 sin. 2. M^3 dext. 3. M_3
 sin. 4. P_4 sin. 5. M_2 dext. 6. M_1 dext.

Fig. 3
3. ábra

Bones from Solymár Cave
Csontok a Solymár barlangból

1. *Cervus elaphus* ssp. antler sin. 2. *Bison schoetensacki hungaricus* ph. I. 3. *Alces latifrons* ph. I. 4. *Alces latifrons* ph. II. 5. *Canis lupus mosbachensis* mc V. sin.

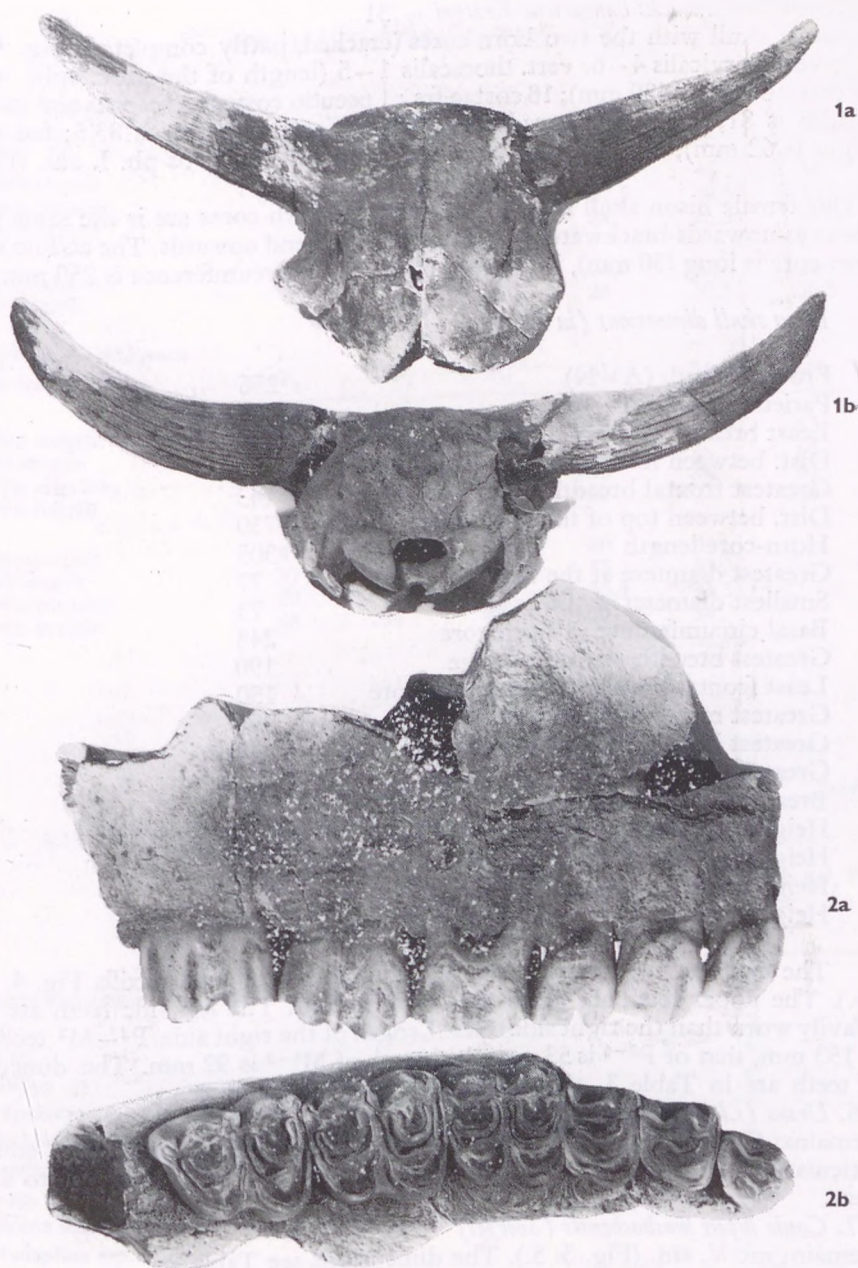

Fig. 4
4. ábra

Bison schoetensacki hungaricus remains from Solymár Cave.
Bison schoetensacki hungaricus csontok a Solymár barlangból 1a–b. Neurocranium with horn-cores. Norma frontalis and occipitalis. 2a–b. Maxilla sin. Norma lateralis and basialis.

4.5. *Bison schoetensacki hungaricus* Kretzoi — 31

Remains: skull with the two horn-cores (cracked, partly completed, Fig. 4. 1a. 1b.); vert. cervicalis 4–6; vert. thoracalis 1–5 (length of the proc. spin. of the 1st vert. thorac. is 430 mm); 18 costae frs.; 1 pseudo costa fr.; scapula sin. (collum breadth is 81; ang. artic. breadth is 103; fac. artic. breadth is 83,5; fac. artic. height is 62 mm); humerus sin. (diaph. is long and slim); os ph. I. ant. (Fig. 3. 2.).

This female bison skull is small, narrow, the horn cores are in the same plane sideways-upwards-backwards; their tips slightly bend upwards. The collum of the horn-core is long (50 mm), it emerges laterally, its circumference is 250 mm.

Bison skull dimensions (in mm):

Frontal length (A–N)	256
Parietal length (A–Br)	68
Least breadth of frontal (fs–fs)	235
Dist. between for. supraorbit (Sp–Sp)	150
Greatest frontal breadth half ($\frac{1}{2}$ Ect–Ect)	143
Dist. between top of the horn-cores	730
Horn-core length	305
Greatest diametre at the basal	77
Smallest diameter at the basal	73
Basal circumference of horn-core	248
Greatest breadth of frontal ridge	190
Least frontal breadth behind horn-core	150
Greatest mastoid breadth (ot–ot)	255
Greatest breadth of squama occipit.	48
Greatest breadth of condyli occipit. (c–c)	144
Breadth of for. magnum	48
Heigh of for. magnum	47
Height of regio occipitalis (B–A)	143
Height of os occipitale (O–A)	108
Height of frontale in regio occipitalis (L–A)	50

The maxillae have broken off from the brain case (sin. maxilla Fig. 4. 2a. – 2b.). The upper teeth are small and brachyodont. The left side teeth are more heavily worn than the right side ones. Length of the right side P²–M³ teeth row is 153 mm, that of P^{2–4} is 53 mm, the length of M^{1–3} is 92 mm. The dimensions of teeth are in Table 3., those of the bones are in Table 2.

4.6. *Ursus (s.l.) sp. indet.* — 2

Remains: C inf. dext. (embryos); ramus mandibulae dext. (breadth of condylus articularis is 78 mm!). The remains belong to a large bear type; not to a cave bear.

4.7. *Canis lupus mosbachensis* (Soergel) — 1

Remain: mc V. sin. (Fig. 3. 5.). The dimensions see Table 2.

4.8. *Vulpes sp. indet.* — 1

Remain: tibia sin. dist. fr. Large, massiv bon;.

Table 3.

TEETH MEASUREMENTS (in mm)

<i>Bison ssp. hungaricus</i>						
Upper teeth						
dext.	p ²	p ³	p ⁴	M ⁵	M ²	M ³
crown length	21	19	18,5	26,6	32	34
crown breadth	16,5	20,5	25,5	27,5	30,5	30,5
crown height				24	25,5	21
sin.		18,5	18	26,5	32	34
crown length		21,5	25,5	28	30,5	30,5
basal length						
<i>Dicerorhinus kirchbergensis</i>						
Lower teeth						
dext.	P ₃	P ₄	M ₁	M ₂	M ₃	M ³
crown length		45	53	60	58	63
basal length		43	49	53	—	66
crown breadth		33,5	35	55	34	61
crown height		50	48	50	—	50
sin.	41	46,5	54	60	61	
crown length	37	43	50	53	53	
basal length	29	33	34	33,5	33,5	
crown breadth	48	54	47	50	54	
crown height						

Table 4.

UPPER PLEISTOCENE MAMMALIAN FAUNA FROM SOLYMÁR

	SOLYMÁR-A/5. Denevér-terem 1939–46.	SOLYMÁR-B/1. Hasadék 1906–7.
<i>Erinaceus europaeus</i>	—	+
<i>Mus</i> sp.	—	+
<i>Lepus</i> sp.	—	+
<i>Canis lupus</i>	+	+
<i>Ursus spelaeus</i>	+	+
<i>Crocuta spelaea</i>	+	+
<i>Leo spelaeus</i>	+	+
<i>Equus</i> sp.	+	+
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	+	+
<i>Cervus elaphus</i> ssp.	—	+(?)
<i>Alces alces</i>	+	+
<i>Capreolus capreolus</i>	+	—
<i>Rupicapra rupicapra</i>	+	—

Table 5.

MALACOLOGICAL FAUNA FROM SOLYMÁR-A/7a.
(KISKÖRÚT DARKRED CLAY, AFTER ROTARIDES 1944)

Zebrina detrita
Chondrula tridens
Cochlodina laminata
Clausilia dubia
Aegopis verticillus
Daudebardia sp.
Semilimax sp.⁺
Euomphalia strigella
Fruticicola unidentata
Helicodonta obvoluta
Monacha incarnata
Cepaea vindobonensis
Helix pomatia
 + Revised *Semilimax semilimax* (Fér.) Footnote Nr. 19.

5. CHRONOLOGY OF THE MAMMALIAN FAUNA
OF THE SOLYMÁR CAVE – SOLYMÁR A

5.1. Middle Pleistocene

Dark red clay layer, localities A/2 – A/7a – A/8

The "Praeglacial mammalian fauna" was determined by M. Kretzoi at first as an "Interglacial RISS fauna with antiquus"²³. When L. Vértes described the "WÜRM" fauna from the Denevér terem (A/5), he also considered the "Praeglacial" fauna to be of RISS²⁴. Those charcoal remains which found in the light grey layer of the Kiskörút (A/7b) J. Stieber – referring to M. Kretzoi – also put into the RISS I–II. Interstadial²⁵. In 1953 M. Kretzoi put the Solymár fauna into the 3rd Fauna Wave (Stage) of the Pleistocene Vertebrate Biostratigraphy²⁶. The Solymár Fauna Phase was described and characterized by D. Jánosy in 1969. According to him the Solymár Phase was within the Steinheimium/Oldenburgian Stage, between the Fauna Phases Uppony and Süttő, at the end of the RISS²⁷. Later he put it into a sensu lato MINDEL–RISS–RISS period of the Middle Pleistocene²⁸. H.D. Kahlke was the first who put the Solymár fauna into the MINDEL–RISS interglacial²⁹. Later its age determination had changed as follows: at first it was by M. Kretzoi put into the Upper Pleistocene Oldenburgian Substage same MINDEL–RISS interglacial of the new terrestrial biostratigraphical-geochronological system, i.e. into the Steinheimium (or Solymár) Substage with warm climate³⁰, later into the first or lower Solymárium (Olden-

²³ Kretzoi 1946.

²⁴ On the basis of M. Kretzoi's determination Vértes 1950.

²⁵ Stieber 1952, 263 – 266. Riss I and Riss I – II. interstadial.

²⁶ Kretzoi 1953.

²⁷ Jánosy 1969, 429 – 430. Abb. 8.; *Id.*, 1970, 149–, Fig. 1.

²⁸ Jánosy 1979, 177.

²⁹ Kahlke 1978. The same earlier in „Stratigraphy and Patterns of cultural change in the Middle Pleistocene" Burg Wartenstein Symposium Nr. 58. Paper prepared. 1973.

burgian) n. st. — Substage of the Pilisium-Peribaltikum Stage. Thus M. Kretzoi made parallel the interglacial fauna of the Solymár Cave to the MINDEL—RISS needium³¹.

The warm forest fauna of Solymár Cave can be characterized by the dominant occurrence of *Arvicolida-Cricetida*; in it the quantity of *Microtus* surpasses that of *Pitymys*, among *Microtus* remains *M. arvalis* is dominant. The *Mimomys* is absent; characteristic species are *Mus* (*Budamys*), *Apodemus* very large form of *Sorex*; the bat fauna is of "old type"³².

The *Alces latifrons*, *Alces brevirostris*, *Bison schoetensacki* ssp., *Canis lupus mosbachensis* which are chronological indicator species, large *Ursus* and *Vulpes* forms are species characteristic of the Biharian Stage.

The "Merck"-Rhinceros remains determined *Dicerorhinus kirchbergensis* are frequent fauna elements of the Upper Biharian and Oldenburgian Substage; they are indifferent fauna elements from the viewpoint of the age determination of the Solymár fauna.

The large predators and the horse are absent from the macromammal fauna; the material available us so far does not contain either arctic elements or those Artiodactyla species³³, which are characteristic of the RISS—SAALE.

The *Mimomys* which is characteristic of the Lower Biharian Substage is already missing, though the bat fauna is still of "old type"³⁴.

The fauna of the Solymár Cave falls s.l. under the period between Lower Biharian and RISS—WÜRM—EEM. It is the task of further research to decide whether the exact place of the fauna³⁵.

5.2 Upper Pleistocene

Yellowish grey/light brown/red clay layers, localities A/5—A/7b

Both vertebrate material and the botanical and mollusc remains contain definitely young, modern elements³⁶. The vertebra fauna of the Denevér Hall (A/5) has a stadial character; while that of the Solymár B/1 — Cleft is of interstadial character (Table 4.). It is the task of further research to decide whether the faunas belong still to the RISS or already into the WÜRM periods.

³⁰ Kretzoi—Pécsi 1979, 26, Table 2.

³¹ Kretzoi—Pécsi 1982, 318, Fig. 3.

³² Topál, Gy. oral communication.

³³ Kahlke 1978.

³⁴ See foot-note Nr. 32.

³⁵ On the basis of the specific composition of the macromammals the Middle Pleistocene fauna of the Solymár Cave — in my opinion — can be put into the Upper Biharian Substage. According to our present knowledge putting the macro mammal fauna of Solymár Cave into the Upper Biharian Substage contradicts to its age determination based on changes in the structure and in the thickness of dental enamel of *Arvicola* dentition.

³⁶ See Table 4.; Stieber 1952.

ACKNOWLEDGEMENTS to Prof. D. Jánosy, Prof. M. Kretzoi, Dr. E. Krolopp and Dr. Gy. Topál for their criticism and for making me acquainted with the results of their investigations made on the material of the Solymár Cave, thus giving a contribution to prepare my paper.

LITERATURE

- BEKEY 1924. *Bekey, I. G.* A solymári Ördöglyuk. Turisták Lapja. 1924. 36. Évf. 1–3. sz. (Jan. – Márc.) 12–20.
- BUDINSZKY 1907. *Budinszky, K.* A solymári diluviális korú csontlelet. FTK. 37(1907) 493.
- JÁNOSSY 1969. *Jánossy, D.* Stratigraphische Auswertung der europäischen mittelpleistozänen Wirbeltierfauna. I. Ber. deutsch. Ges. geol. Wiss. A., Geol. Paläont. 14(1969) 4, Berlin. 367–438. II. op. cit. 14(1969) 5, Berlin. 573–643.
- JÁNOSSY 1970. *Jánossy, D.* The boundary of Lower-Middle Pleistocene on the basin microvertebrates in Hungary. Palaeogeography, Palaeoclimatol., Palaeoecol., 8(1970) 147–152.
- JÁNOSSY 1979. *Jánossy, D.* A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján (Pleistocene stratigraphy in Hungary based on studies of vertebrate faunas) Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 206 pp.
- JELLINEK 1936. *Jellinek, J.* A solymári barlang (Az útvonal részletes leírásával). Budapest 1936. 1–40.
- KAHLKE 1978. *Kahlke, H. D.* The Macro-faunas of Continental Europe during the Middle Pleistocene: Stratigraphic sequence and problems of intercorrelation. In.: *Butzer, K. W.* and *Isaac, G. L.* (Eds): After the Australopithecines. Stratigraphy, Ecology and Culture Change in the Middle Pleistocene. Paris, 1978. 309–374.
- KRETZOI 1946. *Kretzoi, M.* Die Wirbeltierfauna aus dem älteren Pleistozän von Solymár. (Manuscript).
- KRETZOI 1953. *Kretzoi, M.* A negyedkor taglalása gerinces-faunák alapján. MTA Műszaki Tud. Oszt. Alföldi Kongresszusa, Budapest, 1953. 89–99.
- KUBACSKA 1927. *Kubacska, A.* A solymári sziklaüreg pleisztocén csontlete. Barlangvilág 1(1926) 1–4, 1927. 17–26.
- KRETZOI–PÉCSI 1979. *Kretzoi, M.* and *Pécsi, M.* Pliocene and Pleistocene development and chronology of the Pannonian Basin. Acta Geologica Hung. 22(1979) 1–4, 3–33.
- KRETZOI–PÉCSI 1982. *Kretzoi, M.* and *Pécsi, M.* A Pannonian-medence Pliocén és Pleisztocén tagolása (Pliocene and Pleistocene development and chronology of the Pannonian Basin. FrK) (1982) 4. 300–326.
- MAIER 1929. *Mayerfelsi Maier, I.* Magyarország kihalt és ma is élő medvéi. Term-tud. Közl. Pótfüzetének 1929. évi okt. – dec. sz., 107–119.
- ROTARIDES 1944. *Rotarides, M.* Praeglaciális csigák a solymári barlangból (Präglaziale Schnecken aus der Höhle von Solymár). Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 36(1943) 1944. 83–90.
- STIEBER 1952. *Stieber, J.* Anthrakotomische und xylotomische Untersuchungen (in Russian, with German and Hungarian summary). AnnHN Ser. nov. 2(1952) 261–280.
- TOPÁL 1981. *Topál, Gy.* New fossil Mouse-eared Bat, *Myotis kretzoi* sp. n., from the Middle Pleistocene of Hungary (Mammalian: Chiroptera). Fragm. Min. et Palaeont. 10(1981) 59–64.
- VÉRTES 1950. *Vértes, L.* A solymári-barlang rétegvizonyairól. (On the stratigraphical situation of the Solymár Cave). FTK. 80(1950) 199–203. (in Hungarian).
- VÖRÖS 1985. *Vörös, I.* *Alces brevirostris* Kretzoi from the Ördöglyuk Cave at Solymár (Hungary). Fragm. Min. et Palaeont. 12(1985) 59–66.

A SOLYMÁRI BARLANG KÖZÉPSŐ PLEISZTOCÉN EMLŐSFAUNÁJA

Budapesthez közel, É-ra, a Solymár községtől Ny-ra található Sziklás-hegy É-i oldalában nyitott mészkőbányában több, gerinces paleontológiai leleteket szolgáltató hely, ún. hasadék, sziklaüreg és barlang ismert. Az eltérő korú paleontológiai leletanyagokat adó lelőhelyek megkülönböztetése végett a továbbiakban a *Solymári barlangot* = *Solymár A*, a solymári kőfejtőt *Solymár B*-vel jelölöm. A Solymári barlangon belüli barlangrészeket, illetve lelőhelyeket számokkal jelzem (1. Kép).

Solymári barlang

A barlang legkorábbi említése 1872-ben Koch Antal nevéhez fűződik. A barlang néhány terméből a századfordulón több tonnányi denevér-guánót termeltek ki. A barlang felmérése 1914-ben kezdődött el, első útvonal leírása 1924-ből, részletes barlang és útvonal leírása 1936-ból ismert¹.

Az első paleontológiai célú anyaggyűjtést Vértes Győző (a későbbi Vértes László paleolitós régész) 1939-ben végezte a Denevér-teremben (A/5). A MBT. Solymári Bizottsága elnökének dr. Kadic O. megbízásából Vértes Gy. 1942 nyarán folytatta kutatásait a Solymári barlangban. Tevékenysége során 1942-ben a barlang Kiskörút (A/7a, 1. Kép) nevű részéből egy „jávorszarvas teljes csontváza” került elő. A jávorszarvas és az egyéb állatok maradványait a MNM. Őslénytára foglalta le, majd 1943-ban megbízta Vértes Gy.-t, hogy további leleteket gyűjtsön a barlangból³. A második világháborút követően csak 1946 tavaszán kerülhetett sor az ásatás folytatására amikor a Pilisszentiványi Kőszénbánya RT. felszerelést és embereket tudott biztosítani Vértes L.-nak.

Vértes L. ásatásain előkerült gerinces leletanyagot — az 1943-as ásatás felügyeletét ellátó — Kretzoi M. a MNM. Őslénytárának akkori igazgatója határozta meg. Kretzoi M. az 1943-ban elkészített és 1946-ban kiegészített — új taxonok sorozatát (1. táblázat) leíró — kéziratát és a leletanyagot is átadta Jánossy D.-nek további feldolgozásra és közlésre²⁰. A denevéreket Topál Gy. kapta meg feldolgozására¹⁸.

Dolgozatomban a Solymári barlang középső pleisztocén faunájából csak a nagyemlős-leletanyagot dokumentálom és kísérem meg datálni, mert ezek pontos rétegtani helye (A/2–A/7a–A/8) és sötétvörös agyag üledékrétege pontosan rekonstruálható²¹.

A „praeglaciális” emlősfaunát Kretzoi M. legelőször „antiquus-os interglaciális” RISS faunának határozta meg²³, majd a pleisztocén gerinces biosztratigráfia 3. faunahullámába sorolta a Solymári barlang faunáját²⁶. A Solymári faunaszakaszt Jánossy D. írta le és jellemezte 1969-ben, és a Steinheimi/Oldenburgi emeleten belül az Uppony és a Süttő faunaszakaszok közé, a RISS végére²⁷, később a középső pleisztocén tágabb értelemben vett MINDEL-RISS — RISS időszakába sorolta²⁸. Később a faunát a MINDEL–RISS interglaciálisba sorolták^{29, 30, 31, 32}

A Solymári erdei meleg faunára jellemző az *Arvicolida* – *Cricetida* dominancia, a *Microtus* több mint a *Pitymys*; a *Microtus*ok között a *M. arvalis* dominál. A *Miomys* már hányzik. Jellemző a *Mus* (*Budamys*), *Apodemus* és a *Sorex* nagyméretű alakja; a denevér-fauna még „régí típusú”³². A kronológiai értékű *Alces latifrons*, *Alces brevirostris*, *Bison schoetensacki* ssp., a *Canis lupus mosbachensis* a nagyméretű *Ursus* és *Vulpes* alakok a Bihari emeletre jellemző fajok. A *Dicerorhinus kirchbergensis* a Solymári fauna datálása szempontjából indifferens faunaelem. A nagyemlős faunából hiányoznak a nagyragadozók és a ló; az eddig rendelkezésre álló leletanyagból mind az arktikus elemek, mind pedig a RISS-SAALE-ra jellemző *Artiodactyla* fajok hiányoznak³³.

A Solymári barlang faunája az Alsó Bihari alemelet és a RISS-WÜRM interglaciális közötti időszakba tartozik, de az ismert RISS és a MINDEL-RISS korú faunáktól eltér. A fauna pontos rétegtani meghatározásához az egyes taxonok újrvizsgálatára és revidálására van szükség. A Solymári barlang nagyemlős faunája – fajösszetétele alapján – véleményem szerint a Felső Bihari alemeletbe sorolható³⁵.

Solymári Kőfejtő – *Solymár B*

Hasadék B/1, Kecskeszín barlang B/2, Kőfejtő barlang B/3.

A Hasadékból származó gerincesfauna (4. Táblázat) interstadiális jellegű felső pleisztocén.

KORAI TŰTÍPUSOK A BRONZKORBAN A DUNÁNTÚLON

SZATHMÁRI Ildikó

Őskorkutatásunk az utóbbi években számos tanulmányban foglalkozott a Dunántúl bronzkori civilizációinak kialakulásával, az adott terület korai és középső bronzkorának történeti-etnikai összefüggéseivel, és a jelentős mennyiségű, elsősorban ásatásokból származó új leletanyag értékelésével a felmerülő kérdésekre megpróbált választ keresni.

Tisztázódott a teljesen egyértelmű stratigráfiai adatok alapján a késő-vučedoli leletanyag és a Somogyvár-Vinkovci típusú leletek egymáshoz való kronológiai viszonya, legalábbis a Déldunántúlon (Leánycsók,¹ Szava², Nagyárpád)³. A korai bronzkor I. periódusában a részben erősen helyi hagyományokat, részben Al-Duna vidéki hatásokat mutató Makó kultúra népe elsősorban a Dunántúl ÉK-i részét foglalta el (DNy-Szlovákiában Kosihý-Čaka csoport), de szorványos leletei a Balaton vonalától D-re is megtalálhatók⁴. Feltehetően párhuzamosan éltek a Somogyvár-Vinkovci kultúrával a bronzkor legkorábbi időszakában. Nem sokkal későbbre tehető ez utóbbi népesség É–ÉNy-i expanziója (korai bronzkor II. periódus), amire ugyan kevés biztos adatunk van, de talán ezzel az eseménnyel függhet össze a somogyvári típusú leletek (késői időszak) Fertő-tó környéki, kislalföldi megjelenése⁵. Szintén ehhez az időszakhoz köthető a harangedény kultúra kisebb népcsoportjainak benyomulása a Duna mentén, és nagyrévi környezetben való megtelepedése⁶.

A dunántúli korai bronzkor utolsó periódusában élt népcsoportok közül a kisapostagi kultúrával kapcsolatban felmerülő kérdésekkel foglalkozott legtöbbit a kutatás az utóbbi időszakban. Ennek több oka van. A számban egyre növekvő új lelőhelyeken előkerült leletanyag, a már korábbi kisapostagi leletek újraértékelését is megkívánja, annál is inkább, mivel a kultúra első leletei nagyrévi környezetben, s kizárólag temetőkből kerültek elő⁷. A legújabb terepbejárások és

¹ *Ecsedy* 1979, 95–112.

² *Ecsedy* 1978, 93–136.

³ *Bándi* 1980/a, 81–92.

⁴ *Kalicz* 1968, 63. Abb. 3.

⁵ *Ecsedy* 1977, 185–194; *Ecsedy* 1978, 105–106. Abb. 6.

⁶ *Kalicz–Schreiber* 1976, 183–215.

⁷ *Mozsolics* 1942, Taf. IX–X; *Bándi* 1966, 11–25; *Bóna* 1975, 33–34; *Szathmári* 1983, 7–36.

Balaton környéki feltárások azonban arról tanúskodnak, hogy a kultúra népe nemcsak önálló temetőkkel rendelkezett, de telepekkel is (Balatongyörök⁸, Balatonmagyarád, Zalaszentlőrinc⁹). Vitathatatlanak tűnik önállósága a Déldunántúlon is. Jól elkülöníthető, jellegzetes leletanyaga olyan lelőhelyeken jelenik meg, ahol eddigi tudomásunk szerint a nagyrévi népesség nem települt meg.¹⁰ Ami a Duna-menti temetők leletanyagát illeti, kétségtelen, hogy a kispostagi népesség nem használhatta túl sok ideig ezeket a temetkezési helyeket, a vatyai kultúrába való beolvadásuk folyamata viszonylag gyorsan mehetett végbe.

A kispostagi kultúra ezideig csak kevés lelettel képviselt legfiatalabb időszakának a meghatározása (Kispostag III.) a balatonakali sír kerámia és fémmelékletei alapján történt meg a legutóbbi időben.¹¹ A valószínűleg rövid időszak átmenetet képezhetett a kialakuló dunántúli mészbetétes kultúra felé, melynek létrejöttében a kispostagi népesség jelentős szerepet töltött be. A kutatás ezt a folyamatot már a középső bronzkor legelejére keltezi, ami a vatyai és gátai kultúrák kezdetét is jelentette egyben a Dunántúlon.¹²

A fentebb ismertetett rövid, vázlatos összefoglalással csupán jelezni kívántam, hogy az utóbbi évek hazai kutatása több ponton is érdemlegesen előbbre jutott a dunántúli korai-középső bronzkor történeti kérdéseinek megoldásában. Ugyanakkor azonban, míg a külföldi publikációk jelentősebb leletanyagot közlő feldolgozásaiban egyre nagyobb hangsúlyt kap a fémművesség szerepe,¹³ addig nálunk, a dunántúli korai bronzkor fémművességének összefüggéseivel csak néhány kisebb tanulmány foglalkozott.¹⁴ Ez valószínűleg nemcsak a kutatás hiányossága, hanem kevés új, értékelhető adattal is rendelkezünk.

A későrézkor-korai bronzkor fordulóján, a vučedoli területeken megjelenő rézeszközök nagyarányú használatának (laposbalták, vésők, stb.), szinte érthetetlen módon nincs folytatása később a Dunántúlon. A Somogyvár–Vinkovci, Makó kultúrák fémművességére alig van hiteles adatunk.¹⁵ Ugyanez vonatkozik a korai bronzkor II. periódusára is. Míg az Alföld déli részén igen gazdag viseleti ékszerhasználat honosodott meg,¹⁶ vagy Szlovákiában a Nitra és Košťany kultúrák temetőiből nagy számban kerülnek elő a középkelet-európai eredetet mutató réz és bronzékszerek,¹⁷ addig a dunántúli kultúrák fémművességéről szinte semmit nem tudunk. Csak a nagyrévi kultúra idősebb fázisának Duna menti lelőhelyeiről ismerünk néhány hajkarikát, pödrött végű bronzlemez.¹⁸

⁸ Torma 1972, 15–39.

⁹ Régészeti Kutatások, Kis-Balaton, 1986, 5–6, 21.

¹⁰ Ecsedy 1979, 97–98. Taf. X/9–24.

¹¹ Torma 1978, 15–27.

¹² A Dunántúl ÉK-i sarkában a tokodi csoport szolgáltatta az etnikai alapot a mészbetétes kerámia helyi csoportjainak kifejlődéséhez. Bándi 1963, 23–45. Taf. IV–VI.

¹³ Schubert 1973, 1–107; Jungbans–Sangmeister–Schröder 1960–1974; további irodalomjegyzéket lsd. Bándi 1980/b, 117.

¹⁴ Bándi 1965, 39–47; Torma 1978, 18–19; Bándi 1980/b, 117–128; Szathmári 1983, 20–21.

¹⁵ Vladár 1966, 298–299; Kalicz 1968, Taf. X/1.

¹⁶ Bóna 1965, 31–32. Taf. IV–VIII; Girie 1984, 36–37.

¹⁷ Novotná–Novotný 1984/a, Abb. 13; Novotná–Novotný 1984/b, Abb. 4.

¹⁸ Bóna 1963, 11–23.

A korai bronzkor utolsó időszakától kezdve változás következik be a bronzművesség, bronzhasználat terén a Dunántúlon is. Az egyre jelentősebbé váló ékszerkereskedelem fejlődésében valószínűleg jelentős szerepet játszott a Tisza – Maros vidék. Vonatkozik ez a megállapítás elsősorban a Duna mentére, ahol a késő-nagyrévi, de különösen a kisapostagi és korai vatyai temetők leletanyagából igen gazdag, déli kapcsolatot mutató bronzékszerek kerültek elő. A korai bronzkor végi, középső bronzkor eleji fémművességet ért másik hatás Szlovákia területéről érkezett a Dunántúlra (Nitra kultúra késői fázisa, Hurbanovo csoport), ezt jelzik bizonyos fémtípusok megjelenése kisapostagi lelőhelyeken.¹⁹

A kisapostagi – vatyai sírokon kívül, a Fertő-tó környékén élt gáta kultúra emberénél is jelentős „ékszer-viseleti kultúra” nyomai figyelhetők meg, már a középső bronzkor legkorábbi időszakában.²⁰ Habár a két terület fémművessége bizonyos mértékig eltérést mutat, s más más tájegységhez kapcsolódik, a sírokban fellépő, részben azonos jellegű, nagy mennyiségű bronzok (kartekercsek, különféle bronzlemezek, szemüvegspirálisok, tűk, stb.) jól reprezentálják az adott kor viseleti szokásait. Mindkét népeesség temetkezésében, a halott mellé tett fémmellékek között gyakran találunk *tűket*. Ezek a formailag is eltérő bronztűk a dunántúli bronzkor legkorábbi tüleleteit képviselik.²¹ A továbbiakban ezekkel kívánok foglalkozni, s néhány már közölt kisapostagi sírlelet (Kisapostag, Dunaújváros), s közöletlen gáta síregyüttes kapcsán (Hegyeshalom-Ujlakótelep, Pusztasomorja-Tímárdomb) tágabb kitekintést nyújtani a korai tűk viseleti funkciójáról, elterjedéséről, gyártásuk körülményéről.

A kisapostagi kultúra névadó temetőjének teljes leletanyagát még 1942-ben dolgozta fel Mozsolics Amália. Egyrészt a különböző területeken végzett ásatások leleteit, másrészt a fehérvári múzeumba *Kisapostagról*, vétel útján bekerült egyéb szórványos leleteket.²² A kisapostagi nép hagyatékának vélt temetőről az utóbbi években bebizonyosodott, hogy a nagyrévi, sőt a vatyai kultúra korai időszakában is használták. A temető egészére érvényes, hogy a hamvasztásos sírokban bronzékszerek sokaságát helyezték, sokszor magába az urnába, máskor a benne, vagy a mellette lévő kisbőgrébe, függeszthető edénybe. Ezek legtöbbje: különféle viseleti tárgyak, bronzspirálisok, pitykék, szemüvegspirálisok, bronzlemezek, pánsíp alakú lemezek, tűk, stb. Sajnos ez utóbbiból a legtöbb szórványként jutott a fehérvári múzeumba.²³ A Kollárföldön feltárt 1. számú sírból egy *ovális, lemezes fejű tű* került elő (1. ábra 8) a kisapostagi urnából (1. ábra 1.), egyéb bronzékszerek társaságában (1. ábra 2–7, 9–28).²⁴ A 3. számú sírban függeszthető edénykébe (2. ábra 8–9) helyezték el a bronzokat (2. ábra 3–7, 10–18), köztük egy *hurkos fejű bronztűt* (2. ábra 2). Talán a Vánus-föld 16. sírjában volt a legtöbb fémmelléklelet, szintén az urnában (3. ábra 1–2): trapéz alakú pödrött sélű lemezek (4. ábra 1–5), szemüvegspirálisok (3. ábra 13–14), pánsíp alakú lemezek (3. ábra 4–7), bronzspirálisok (3. ábra 15–19), bronzpitykék (3. ábra 22–24), 2 db fél-

¹⁹ Ez elsősorban a pödrött fejű tűkre vonatkozik *Bándi* 1980/b, 122.

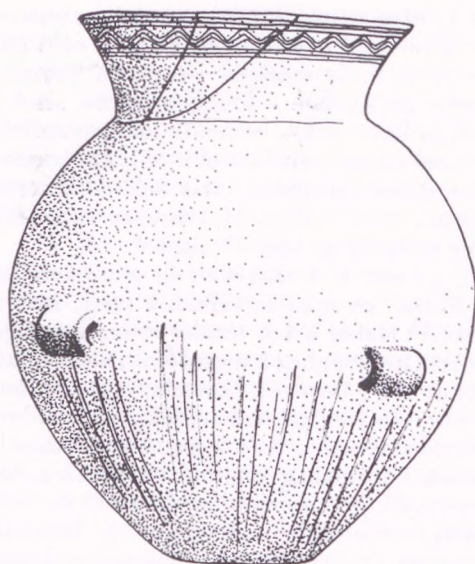
²⁰ *Bóna* 1975, 243–244.

²¹ Az említetteknel korábbi a kulcsi későnagyrévi tű; *Bóna* 1960/a, Taf. VII/21; valamint a csepregi lapátfejű tű; *Károlyi* 1972, 172. 8. kép.

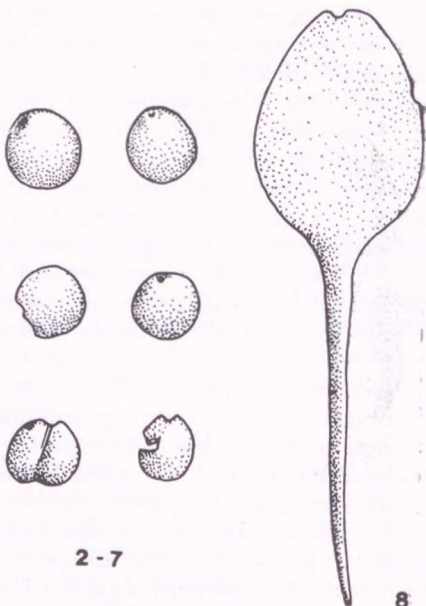
²² *Mozsolics* 1942, 9–13.

²³ A leletek naplósámát l. *Mozsolics* 1942, 2–5, 7. jegyzetekenél.

²⁴ A sírok részletes leírását és a tárgyak pontos adatait ld. *Mozsolics* 1942, 9–12.

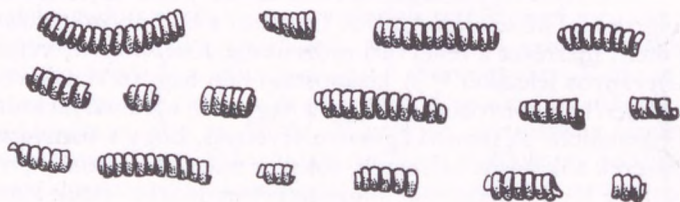

1

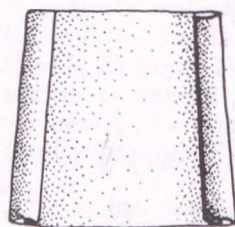

2-7

8

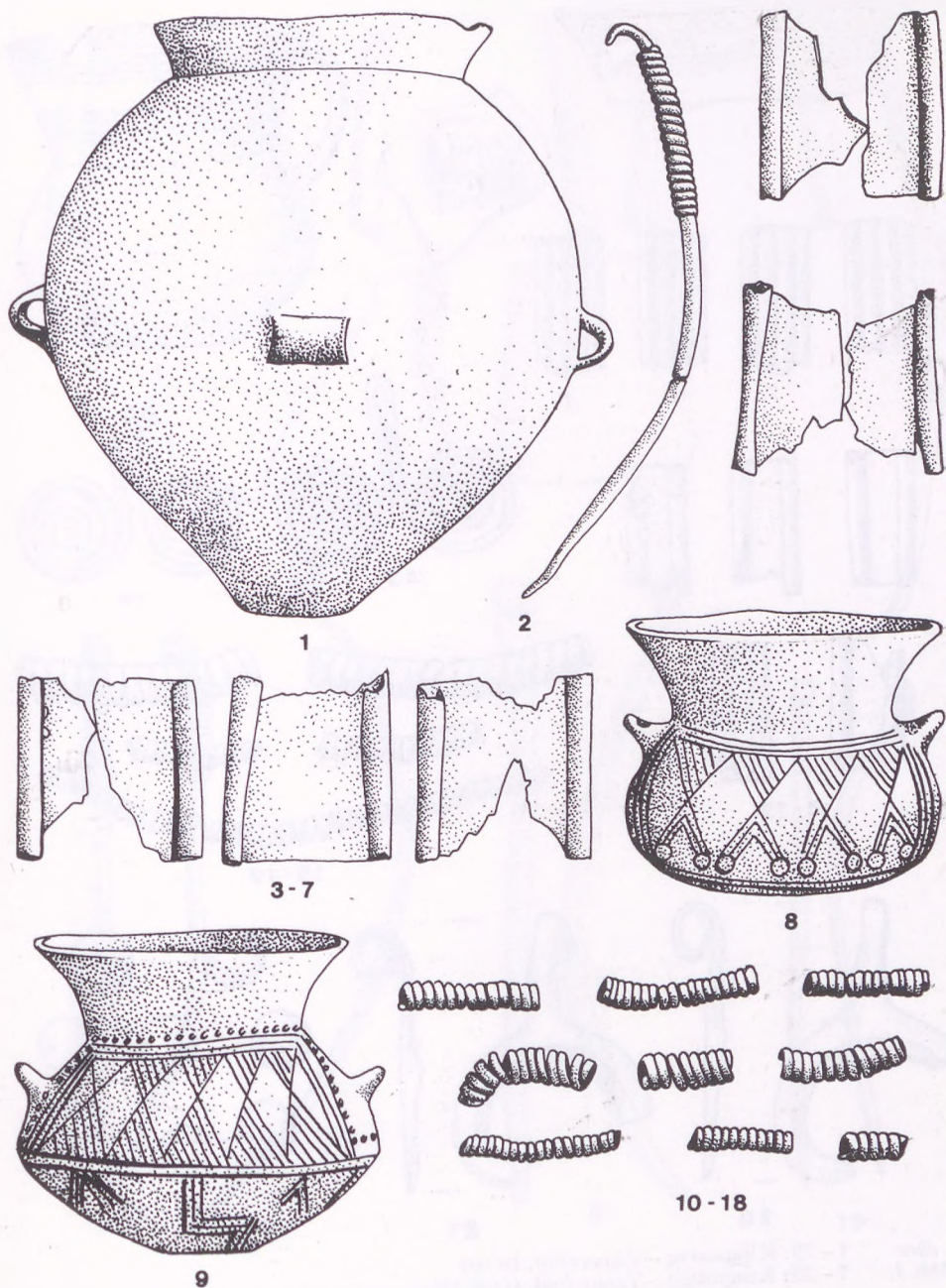
9-24

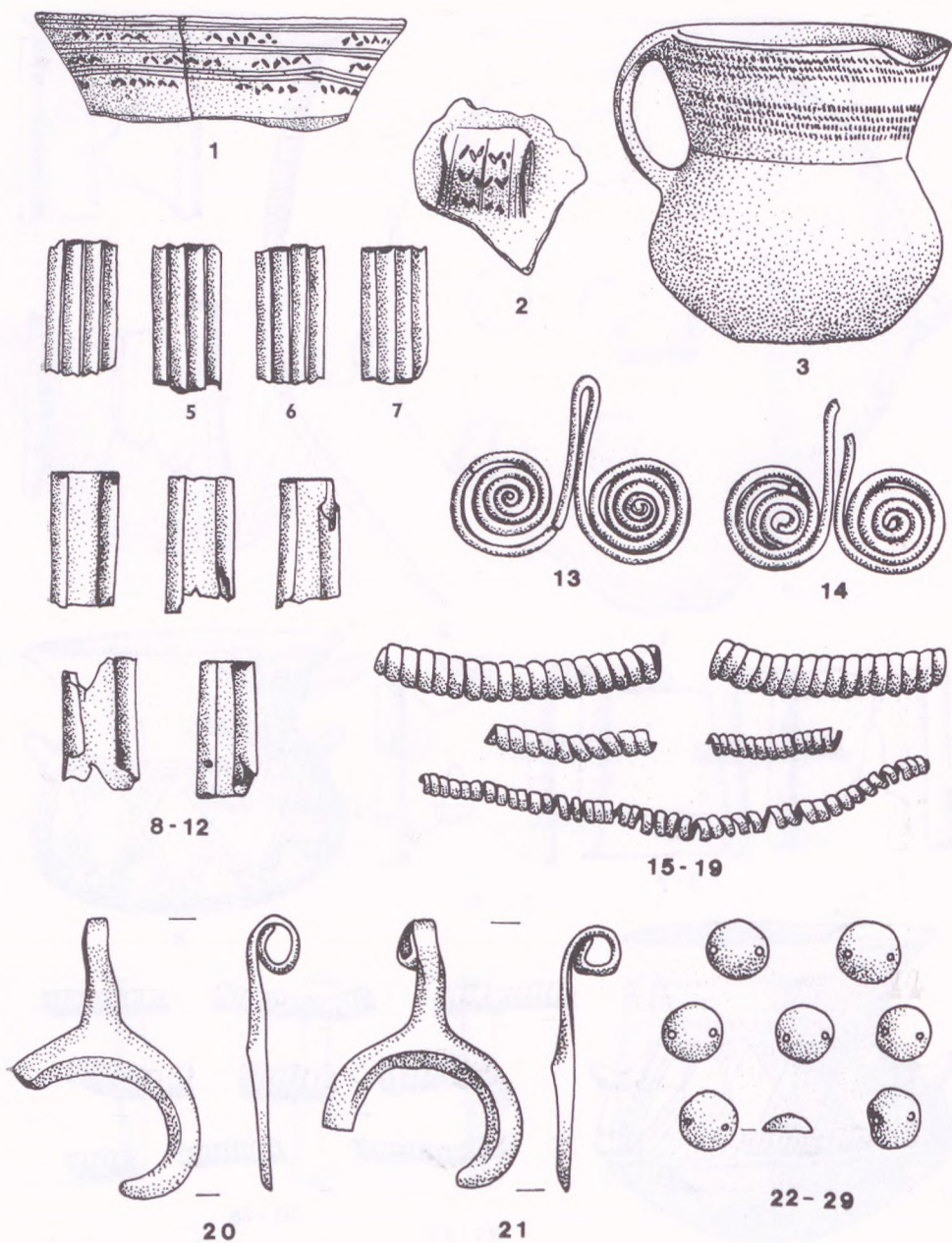
25-28

1. ábra
Abb. 1

1-28: Kisapostag – Kollárföld, 1. sír
1-28: Kisapostag – Kollárföld, Grab 1

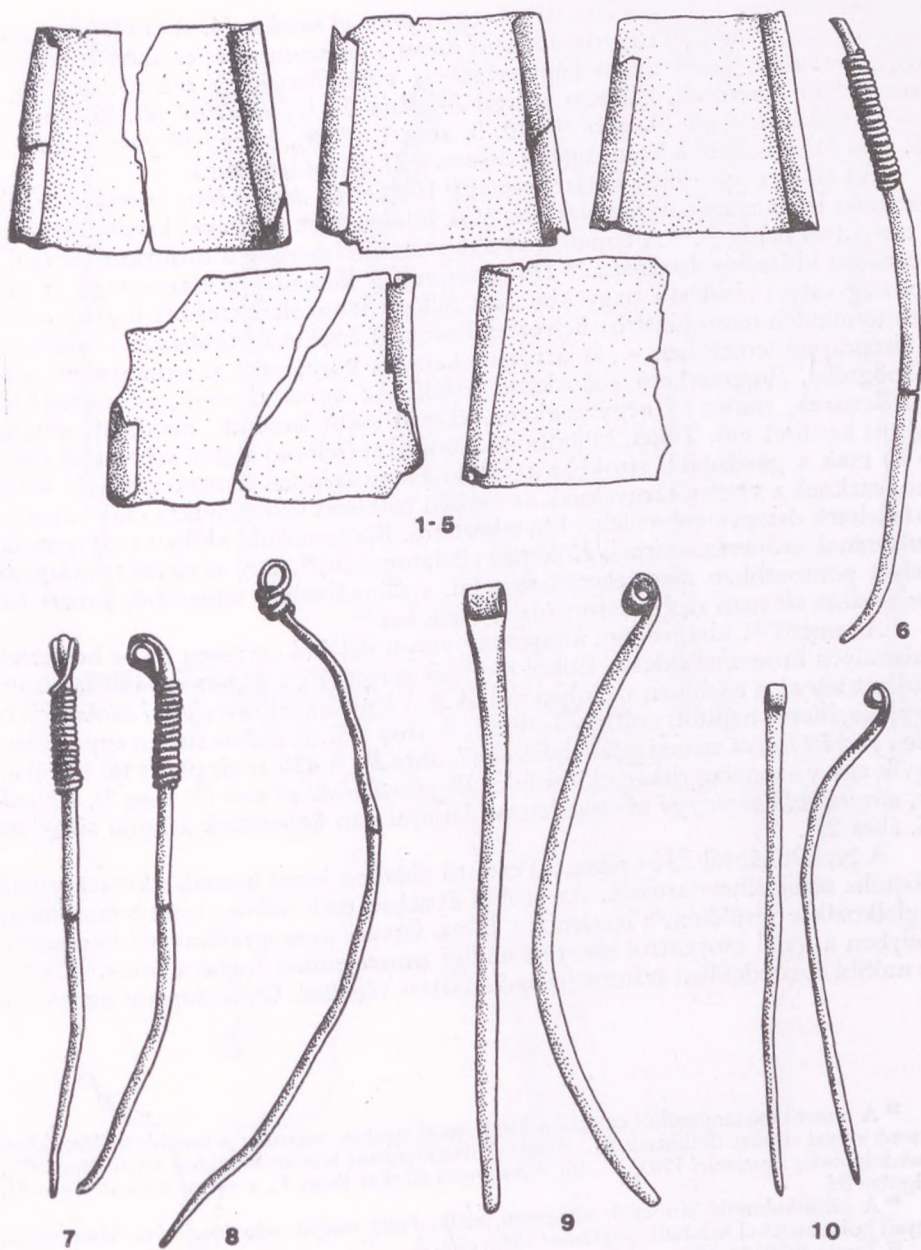

2. ábra 1-18: Kisapostag – Kollárföld, 3. sír
Abb. 2. 1-18: Kisapostag – Kollárföld, Grab 3.

3. ábra
Abb. 3.

1–29: Kisapostag – Vánus-föld, 16. sír
1–29: Kisapostag – Vánus-föld, Grab 16

4. ábra
Abb. 4

1-6: Kisapostag – Vánus-föld, 16. sír
1-6: Kisapostag – Vánus-föld, Grab 16
7-10: Kisapostag, szórványlelet
7-10: Kisapostag, Streufund

hold alakú csüngő (3. ábra 20–21), és egy *ciprusi tű töredéke* (4. ábra 6). Mint már szó volt róla, a legtöbb tű szórványként jutott a múzeumba, és ez azért is sajnálatos, mivel több korai típust képviselnek: a különféle *ciprusi tűk* röviden vagy hosszabban tekercselt, hajlított szárral (4. ábra 7–8), *lapátfejű tűk* (5. ábra 4, 6–7), *pödrött fejű tűk* (4. ábra 9–10, 5. ábra 1–3, 8), és egy *fűzfalevel alakú tű* (5. ábra 5). A temető leletanyagából összesen 27 db tűt ismerünk.

Az 50-es évek elején feltárt mintegy 1600 síros *dunaújvárosi bronzkori temető* hatalmas leletanyagának feldolgozása csak hosszú évek elteltével kezdődött meg, s tart a mai napig is.²⁵ A temetőt, az akkor itt élő lakosság a bronzkor elejétől a kosziideri időszakig használta.²⁶ Dolgozatomban kizárólag a kisapostagi, és kisapostag-vatyai sírokban nagy számban fellépő fémmellékletekkel foglalkozom. Szinte minden második sírba helyeztek bronzot! Ezeket legtöbbször – akárcsak a kisapostagi temetőben –, az urnába a hamvak közé, vagy az urna mellett lévő kisböggrébe, függeszthető edénykébe tették. Az egyes típusok, bronzpitykék, spirálcsovek, trapéz és négyszögletes pödrött szélű lemezek, majdnem mindig együtt kerültek elő. Tűket, különböző csüngőket (félhold alakú, szív alakú csüngők) csak a gazdagabb sírokban találtak. Hamvasztásos temetkezésekről lévén szó, ezeknek a viseleti tárgyaknak az életben betöltött funkciójukra csak hasonló, más leletek összevetésével lehet következtetni. Bár az utóbbi időben a kisapostagi kultúrának csontvázas sírja is előkerült (Balatonakali)²⁷, ahol az egyes fémtárgyak helyét pontosabban meg lehetett figyelni, a dunaújvárosi temetőből ismert két csontvázas sír nem szolgáltatott újabb adatokat.²⁸

A temető 41 kisapostagi, kisapostag-vatyai sírjából összesen 25-be helyeztek valamilyen bronzmellékletet. Ebből 8 tülelet került elő, a 263-as és 480-as sírokban párosával, a többiben szólóban voltak.²⁹ A leggyakoribb a *ciprusi hurkos fejű tű* egyenes, illetve hajlított szárral (6. ábra 1, 7. ábra 1, 5). A 263-as sírban egy egyszerűen *pödrött fejű tű* társaságában találták (7. ábra 2). A 480-as sír páros tűi közül az egyik egy viszonylag ritkán előforduló, *fűzfalevel alakú tű* volt (7. ábra 7). Az *ovális, díszítetlen lemezes fejű tű* egyetlen példánnyal van képviselve a korai sírokban (6. ábra 23).

A Ny-Dunántúl ÉK-i része, a Fertő-tó vidéke a hazai bronzkorkutatás egyik mostoha területéhez tartozik. Az utóbbi években csak néhány kisebb tanulmány foglalkozik e területtel,³⁰ leszámítva Bóna István monografikus feldolgozását, melyben a gátai csoportról alkotott eddigi ismereteinket foglalta össze.³¹ Pedig az utóbbi évtizedekben számos jelentős ásatást végeztek Győr-Sopron megyének

²⁵ A temető leletanyagából ezideig a kisapostagi sírokat, valamint a kosziideri időszakhoz tartozó vatyai sírokat dolgozták fel. *Honti: A dunaújvárosi temető kosziideri sírjai*. Bp. 1977. (szakdolgozat); *Szathmári* 1983, 7–36; A nagyrévi sírokat Bóna I., a vatyai sírokat Vicze M. dolgozza fel.

²⁶ A jól elkülönülő sírmezők világosan jelzik, hogy melyik nép (nagyrévi, kisapostagi, vatyai) hol temette el halottait. *Szathmári* 1983, abb. 2.

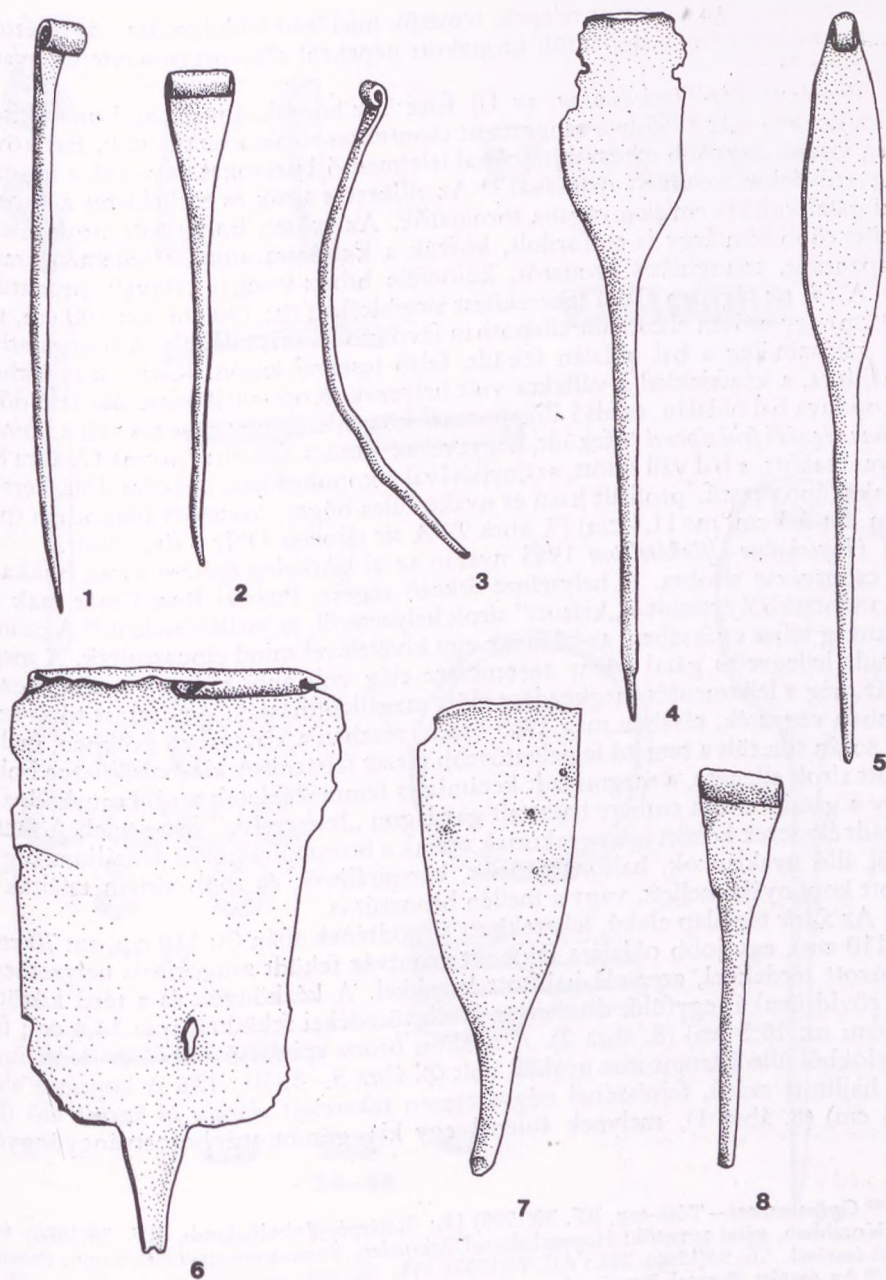
²⁷ *Torma* 1978, 15–27.

²⁸ *Szathmári* 1983, Abb. 37, 39.

²⁹ A sírok részletes leírását és a leletek adatait ld. *Szathmári* 1983, 9–13.

³⁰ *Kalicz* 1968, 77–84; *Károlyi* 1972, 185–186.

³¹ *Bóna* 1975, 231–249.

5. ábra 1-8: Kisapostag, szórványlelet
Abb. 5. 1-8: Kisapostag, Streufund

ezen a részen, s az előkerült telepek, temetők mielőbbi feldolgozása nagymértékben hozzájárulhatna a dunántúli bronzkori népekről alkotott ismereteink gyarapításához.³²

Pusztasomorja-Tímárdombon, az Új Élet Tsz homokbányájában homokkitermelés közben már 1965-ben zsugorított csontvázas sírokra bukkantak. Ezt követően, kisebb nagyobb megszakításokkal leletmentő ásatásokat végeztek a mosonmagyaróvári múzeum irányításával.³³ Az előkerült sírok és mellékletei a bronzkori gátai kultúra emléanyagába sorolhatók. Az erősen bolygatott sírok leletei között több fémtárgy is előfordult, köztük a kultúrára annyira jellemző arany nopenning, trianguláris bronztör, különféle bronz viseleti tárgyak, bronztűk.

A 13. sír téglalap alakú lekerekített sírgödörében (h: 190 cm, sz: 100 cm, m: 130 cm) egy erősen elkorhadt állapotban lévő csontvázat találtak. A bolygatatlan váz valószínűleg a bal oldalán feküdt, felső testével háton. Karjai könyökben behajlítva, a kézfejekkel a vállakra volt helyezve. Koponyája kissé bal felé dőlt. A koponya bal oldalán, az alsó állkapocsnál közvetlenül egy egyenes szárú, *spirálkarban végződő fejű ciprusi tű* feküdt, hegyével az álsúcs felé (h: 7,6 cm) (7. ábra 8). Ugyancsak itt, a bal váll fölött, szájnylásával a koponya felé, oldalára dőlt, kettős csontakúpos testű, profilált hasú és nyakú füles bögre, összetört állapotban (pá: 9 cm, fá: 3,3 cm, m: 11,4 cm) (7. ábra 9). A sír tájolása DNy – ÉK-i volt.

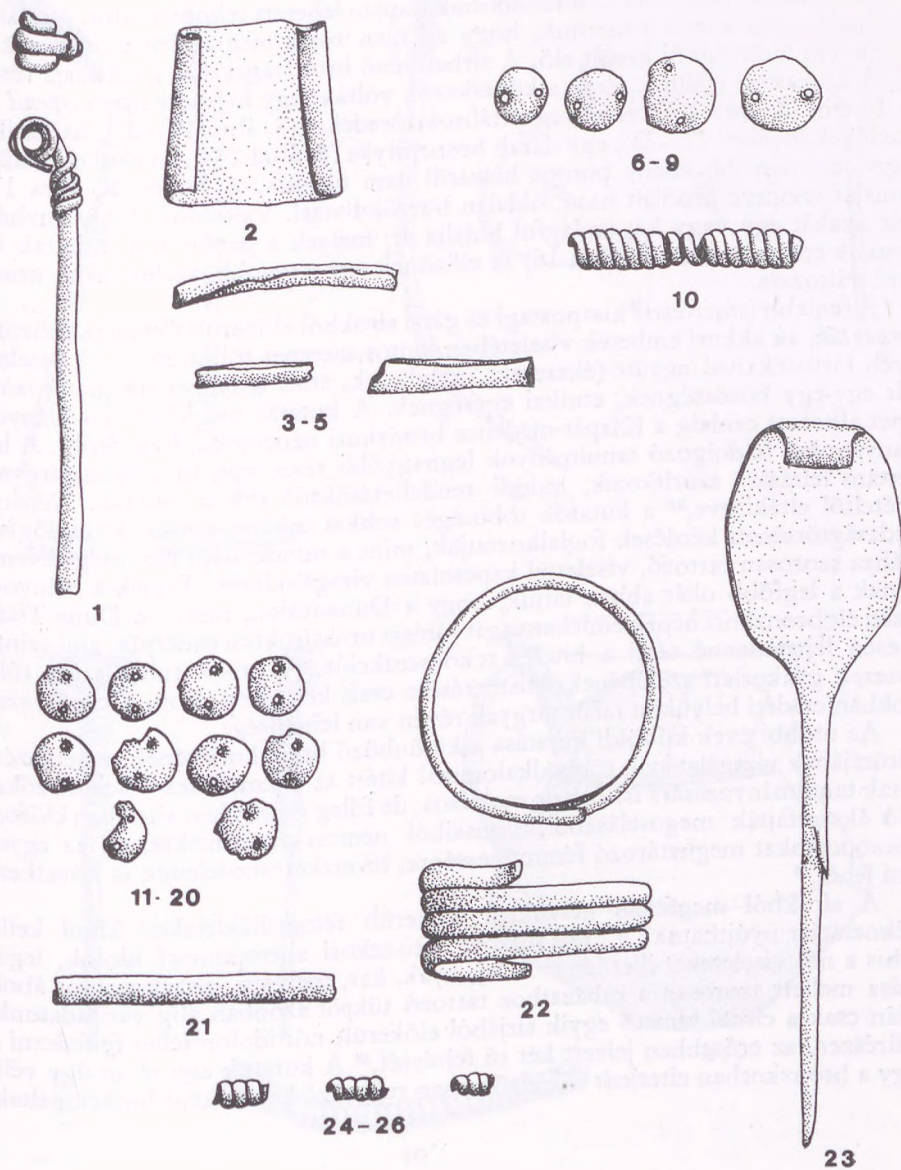
Hegyeshalom-Újlakótelepen 1965 nyarán az új lakótelep építése során bukkantak csontvázas sírokra. A helyszínre érkező régész, Pusztai Rezső már csak az elmondottakból értesült a „kiásott” sírok helyzetéről, és mellékleteiről.³⁴ A csontvázanyag teljes egészében, az edények egy kivételével mind elpusztultak. A megmaradt jellegzetes gátai edény szerencsére elég volt ahhoz, hogy a temetkezés korát még a leletmentés megkezdése előtt megállapíthassák. Az ásatást több szakaszban végezték, részben még 1965 őszén, részben a következő években, melynek során sikerült a temető legjelentősebb részét feltárni. A kirabolt, illetve bolygatott sírok ellenére, a megmaradt kerámia és fémmellékletek arról tanuskodnak, hogy a gátai kultúra embere halottait gazdagon „felszerelve” temette el. A fennmaradt ékszerek között igen gyakoriak voltak a bronzspirálból és dentálium kagylóból álló nyakláncok, hajfonatgyűrűk, karspirálisok, és több sírban találtak a halott koponyája mellett, vagy a mellén bronztűt is.

Az 5. sír téglalap alakú, lekerekített sírgödörének alján (h: 110 cm, sz: 70 cm, m: 110 cm), egy jobb oldalára fektetett csontváz feküdt zsugorított helyzetben, felhúzott térdekkel, arca elé hajlított kezekkel. A kézönyök és a térd között, egy rövid nyakú, egyfűlű, diszítetlen fazék töredékei feküdtek (pá: 14,4 cm; fá: 7,2 cm; m: 16,3 cm) (8. ábra 2). A nyakon bronz spirálsövekből és dentálium kagylóból álló háromsoros nyakék volt (8. ábra 3–8; 10–15). A koponya alól egy hajlított szárú, fejrésznél négyszeresen tekercselt *ciprusi tű* került elő (h: 10,4 cm) (8. ábra 1), melynek fülénél egy kis, gömbtestű borostyángöngyöt

³² Győrszemere – Tóth-tag, RF. 38(1985) 12.; Kajárpéc-Pokolfadomb, RF. 38(1986) 12, 15.; Korábban, gátai temetők: Hegyeshalom-Újlakótelep, Pusztasomorja-Tímárdomb, Pusztai Rezső ásatásai. AÉ. 93(1966), 292.; AÉ. 94(1967), 218.

³³ Az ásatást Pusztai Rezső végezte. MNM. Adattár XII. 137/1969; XVIII 167/1972; XVIII 168/1972. A temető teljes leletanyagát Figler András dolgozza fel, akinek ezúton fejezem ki köszönetemet, hogy a sírok közlését átengedte.

³⁴ MNM Adattár XXIII 312/1966; V 99/1967. A leletanyagot Figler András dolgozza fel.

6. ábra
Abb. 6.

1-10: Dunaújváros, 496. sír
1-10: Dunaújváros, Grab 496
11-26: Dunaújváros, 1036. sír
10-11: Dunaújváros, Grab 1036

találtak (8. ábra 9). Az ásató szerint a tűt diszíthette, annak füléhez lehetett hozzákötni. A bolygatatlan sír tájolása DNy–ÉK-i volt.

A temető 9. sírját csak az elmondottak alapján lehetett rekonstruálni. A találás körülményeiről annyit ismerünk, hogy az igen rossz megtartású csontváz kb. 85–90 cm mélységből került elő. A sírban lévő bronztárgyakat a mellkasi résznél, és a nyaknál találták. Ezek a következők voltak: egy hajlított szárú *ciprusi tű* (h: 10 cm) (8. ábra 25), szemüvegspirálisok töredékei (8. ábra 18–21), hajkarika töredékek (8. ábra 22–23), egy darab bronzpityke (8. ábra 24). A sírból előkerült bögre, és nagyobb edény pontos helyéről nem tudunk. A bögre (8. ábra 17) formáját tekintve profilált hasú, oldalán bütyökdísszel. Valószínű, hogy enyhén ívelt nyakát egy vagy két szalagfűl hidalta át, melyek a perem alól indultak ki. A másik edénytöredék (8. ábra 16) az előzőnek egy nagyobb, széles szájú, urnaszerű változata.

A fentebb ismertetett kisapostagi és gátai sírokból előkerült ékszerek, köztük a *bronztűk*, az akkori emberek viseletében fontos szerepet töltöttek be. A viselet, egyéb tartozékaival együtt (ékszerek, ruhadíszek, stb.) lényeges meghatározója volt egy-egy közösségnek, etnikai egységnek. A kutatás meglehetősen hiányos képet alkotott ezideig a Kárpát-medence bronzkori népeinek „divatjáról”. A leletanyagokat feldolgozó tanulmányok legnagyobb része csupán a bronztárgyak mértani leírására szorítkozik, valódi rendeltetésükről ritkán szólnak. Néhány kivételtől eltekintve,³⁵ a kutatók többségét sokkal inkább etnikai-kronológiai, gazdaságtörténeti kérdések foglalkoztatják, mint a mindennapi élet megelevenítéséhez szorosan tartozó, viselettel kapcsolatos vizsgálódások. Ennek a hiányságnak a legfőbb okát abban látjuk, hogy a Dunántúlon, illetve a Duna-Tisza között élt bronzkori népek emlékanyagát jórészt urnasírokból ismerjük, ami szinte teljesen lehetetlenné teszi a hiteles rekonstrukciót. A bronz ruhadíszek, tűk, ékszerek gyakorlati szerepének felismerésére csak közvetett úton, a csontvázas sírokban eredeti helyükön talált tárgyak révén van lehetőség.

Az utóbbi évek külföldi kutatása a különböző bronzkori népek temetkezési kultúrájának vizsgálatánál, több alkalommal kitért az eltemetettek viseleti szokásainak tanulmányozására is. A hamvasztásos, de főleg csontvázas sírokban előforduló ékszerfajták megoszlásából, típusaiból nemcsak a nemekre, de az egyes népcsoportokat meghatározó fémművességre, bronzkereskedelemre is következtetni lehet.³⁶

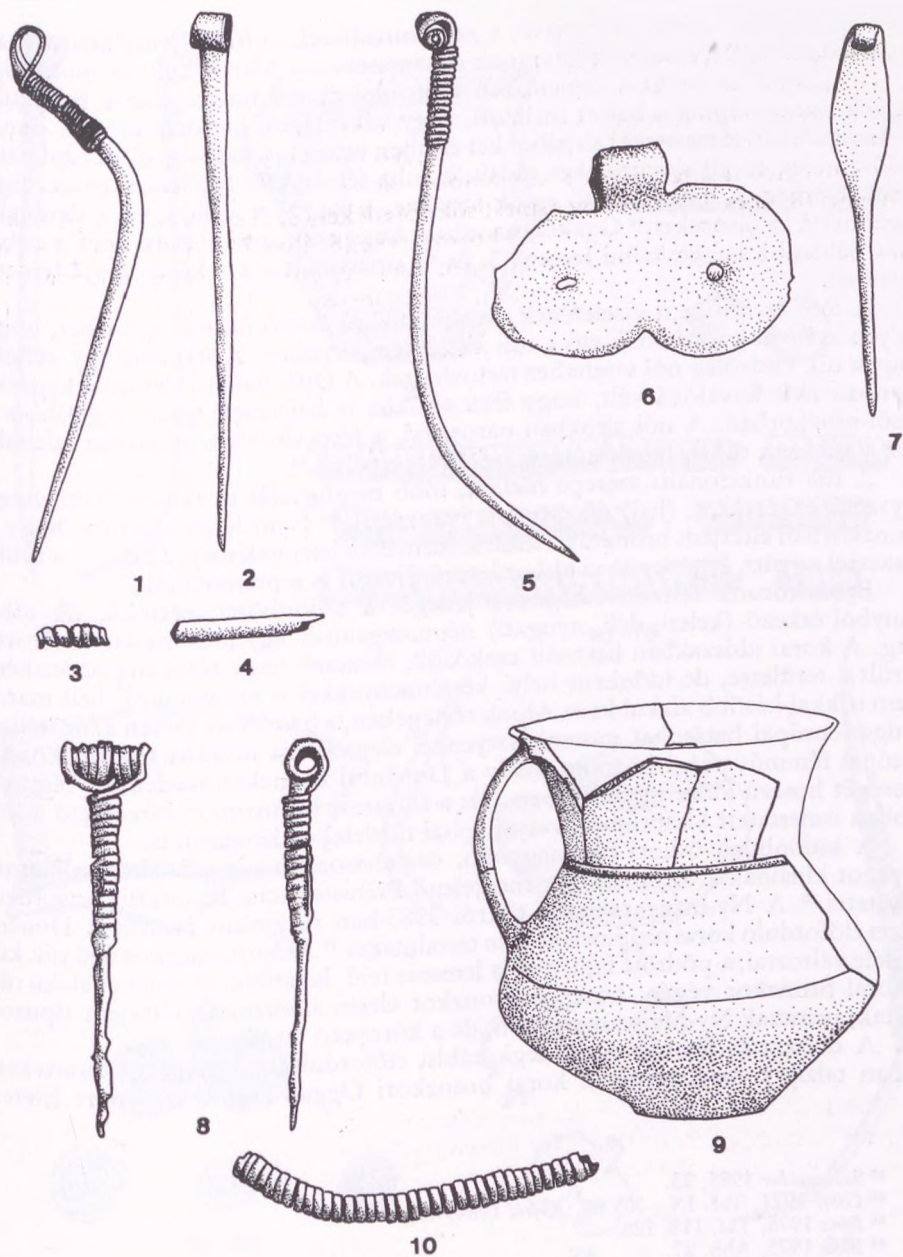
A sírokból megfelelő helyükről előkerült fémmellékleteken kívül kellő tájékoztatást nyújthatnak a „felruházott” bronzkori antropomorf idolk, legalábbis a női viseleteket illetően.³⁷ A fej, nyak, kar, mell stb. díszek pontos ábrázolása mellett szorosan a ruházathoz tartozó tűkről azonban alig van adatunk. Talán csak a círnai temető egyik sírjából előkerült női idolon lehet felfedezni a mellrészen, az erősebben jelzett két tű fejrészét.³⁸ A kutatók egy része úgy véli, hogy a bronzkorban elterjedt tűk elsősorban ruhatűző kapocsként funkcionáltak,

³⁵ Hampel 1886, XCVIII Taf; Bóna 1959, 49–59; Bóna 1960/b 198–205; Trogmayer 1965, 51–65.; Kovács 1977, 57–64.

³⁶ Stein 1968, 1–40.; Primas 1977, 96–98.; Schumacher 1985.

³⁷ Schumacher 1985, 6–26.

³⁸ Schumacher 1985, Taf. 8/2a, b.

7. ábra
Abb. 7.

- 1–4: Dunaújváros, 263. sír
 1–4: Dunaújváros, Grab 263
 5–7: Dunaújváros, 480. sír
 5–7: Dunaújváros, Grab 480
 8–10: Pusztasormorja – Tímár-domb, 13. sír
 8–10: Pusztasormorja – Tímár-domb, Gtab 13

tehát a ruhák rögzítését szolgálták, s nem ruhadíszek voltak. Ezért hiányoznak az idOLOKROL is.³⁹ Ezt a tényt látszanak alátámasztani a Maros kultúra mokrinai,⁴⁰ ill. Dél-alföldi csontvázak temetőiben előforduló⁴¹, többnyire páros bronztűk melyek szinte mindig a halott melléről, vagy vállrészéről kerültek elő. (A duna-újvárosi temető kispostagi sírjaiból két esetben ismerünk páros tű előfordulását). Valószínűleg ez alkalommal két oldalt, a ruha felsőrészét foghatták össze. Egy másik esetben, a gátai temető egyik sírjában, a két tű a vállon, és a deréktájt rögzíthette az öltözeteket.⁴² Gyakori azonban, hogy csak egy tűt helyeznek a sírba, mint például a hegyeshalmi temető 5. és 9. sírjában, vagy a kispostagi temető sírjaiban.

A férfi és női nem viseletének szempontjából döntő fontosságú lehet, hogy milyen arányban fordulnak elő a tűk a két nem sírjaiban. Korábban úgy vélték, hogy a tűk kizárólag női viselethez tartozhattak. A tápéi temető elemzése kapcsán azonban nyilvánvalóvá vált, hogy férfi sírokba is helyeztek tűket, legalábbis a későbronzkorban. A női sírokban párosával, a férfi sírokban szólóban találták, s ez a két nem ruházatának különbözőségére utalhat.⁴³

A tűk funkcionális szerepe mellett, több megfigyelés is valószínűsíti, hogy egyszerű ékszerként, (haj) díszként, is használták.⁴⁴ Nem lehet véletlen, hogy a bronzkorban elterjedt bronztűk többféle formában jelennek meg. Ezek, – a többi ékszerrel együtt, feltétlenül az akkor létező divatot is reprezentálták!

Bronzkorunk fémművességének jellegét a különböző mértékű, de több irányból érkező (keleti, déli, nyugati) népmozgalmak együttes hatása határozta meg. A korai idősokban használt eszközök, ékszerek nagy része importárként került a területre, de időnként helyi készítményekkel is számolnunk kell már.⁴⁵ Nem sokkal később alakul ki az Alpok térségében, a Szudéta-vidéken azaz itáliai-nyugat-európai hatásokat mutató, sztyeppei elemeket is magába foglaló közép-európai fémművességi központ, mely a Dunántúl bronzkereskedelmét, fémművességét hosszú időre meghatározta. Ez a folyamat jól nyomon követhető a korábban ismertetett kispostagi, vatyai, gátai túleleteken keresztül is.

A különböző őskori tűk nagyobb, összehasonlító vizsgálatához, alkalmas anyagot kínálnak a folyamatosan megjelenő Prähistorische Bronzefunde sorozat tűkötetei.⁴⁶ A Ny-magyarországi tűkről 1983-ban megjelent munka a Dunántúlon előforduló korai tűtípusokat nem tartalmazza.⁴⁷ A ciprusi hurkos fejű tűk különféle változatai, a pödrött fejű, ovális lemezes fejű, lapátfejű, fűzfalevél alakú tűk a korai bronzkor végén, középső bronzkor elején általánosan elterjedt típusok voltak, nemcsak Ny-Magyarországon, de a környező területeken is.

A dunántúli fémtűk egyik legkorábbi előfordulását a csepregi csontvázak sírban találjuk meg, amely a korai bronzkori Oggau-Sarrod-i csoport leleteit

³⁹ Schumacher 1985, 23.

⁴⁰ Girić 1971, Taf. IX – XVIII.; Girić 1984, 49.

⁴¹ Bóna 1975, Taf. 118, 126.

⁴² Bóna 1975, Abb. 27.

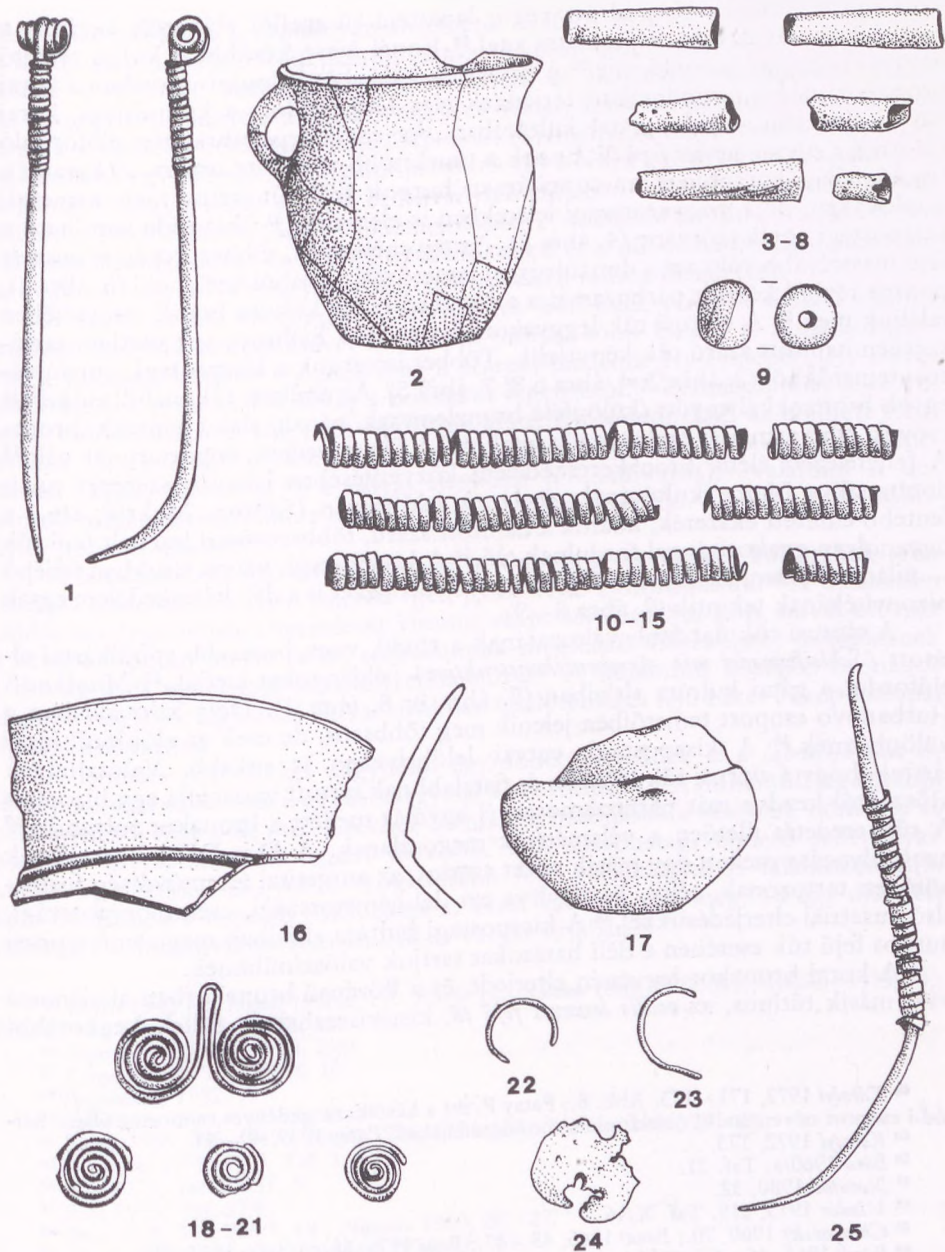
⁴³ Trogmayer 1965, 59 – 62.

⁴⁴ Trogmayer 1965, 64.; Kovács 1977, 60.

⁴⁵ Bándi 1980/b, 118 – 119.

⁴⁶ R. Essen: Die Nadeln in Polen II (Mittlere Bronzezeit) PBF XIII/9. 1985.

⁴⁷ Říbovský 1983,

8. ábra
Abb. 8.

1–15: Hegyeshalom–Újlakótelep, 5. sír
1–15: Hegyeshalom–Újlakótelep, Grab 5
16–25: Hegyeshalom–Újlakótelep, 9. sír
16–25: Hegyeshalom–Újlakótelep, Grab 9

képviseli.⁴⁸ A keskeny, pödrött végű, lapátfejű tű mellől előkerült kerámia a makói kultúrával való kapcsolatra utal.⁴⁹ Ennél kissé későbbi a kulcsi temető nagyrévi sírjának hasonló tije.⁵⁰ A bronztűk különböző típusai valójában a korai bronzkor utolsó periódusában terjednek el a Dunántúlon, a kisapostagi, korai vatyai sírokban, majd a gátai kultúrában. Az egyik leggyakrabban előforduló tűforma a *ciprusi hurkos fejű tű*. Ennek a tűnek több változata ismert. A kutatás a tipológiailag korábbinak az egyszerűen hurkolt fejű tűt tartja, mely nemcsak a szlovákiai, de a magyarországi leletekben is elég ritka.⁵¹ Talán ide sorolható a kisapostagi egyik szórvány (4. ábra 8). Az egyenes szárú, többszörösen tekercselt fejű masszívabb változat a dunaújvárosi temető 496. sírjából került elő (6. ábra 1), pontos rézből készült párhuzamát a szlovákiai Nitra kultúra branči temetőjében találjuk meg.⁵² A ciprusi tűk leggyakoribb típusát a hajlított, sok esetben sarlószerűen hajlított szárú tűk képviselik. Többet ismerünk a kisapostagi, dunaújvárosi temetőkből (2. ábra 2; 4. ábra 6, 8; 7. ábra 5). Az említett tűk mellől előkerült egyéb bronzokkal együtt (különbféle bronzlemezek, pánsíp alakú lemezek, bronzcsövek, stb.) a kutatás ezeket az ékszereket D-i, DK-i eredetű, importárúnak véli.⁵³ A feltételezett élénk bronzkereskedelem közvetítésében jelentős szerepet tulajdonítanak a Maros kultúrának, melynek lelőhelyein (Szőreg, Mokrin, stb.) a fentebb említett ékszerek, köztük a hajlított szárú, többszörösen hurkolt fejű tűk ugyanolyan gyakorisággal fordulnak elő.⁵⁴ A kisapostagi, vatyai sírokban fellépő – talán szállításra használt – függeszthető edényeket is a déli kereskedelem egyik bizonyítékának tekintik (2. ábra 8–9).

A ciprusi tűk fiatalabb változatának a rövid, vagy hosszabb spirálkarral ellátott (*Schleifennadel mit Armbrustkonstruktion*) példányokat tartják.⁵⁵ Mindkettő előfordul a gátai kultúra sírjaiban (7. ábra 8; 8. ábra 1). DNy-Szlovákiában a Hurbanovo csoport temetőiben jelenik meg többször, de ezek az előbbtől kissé különböznek.⁵⁶ A kisapostagi, vatyai lelőhelyeken is ritkább. Valószínűnek tartjuk, hogy a ciprusi tűk idősebb és fiatalabbnak tartott variációja egy bizonyos időszakról kezdve már párhuzamosan él egymás mellett a bronzkor folyamán.⁵⁷ A tűk eredetét illetően a vélemények megoszlanak. A D-i, DK-i kapcsolatok hangsúlyozása mellett egy másik nézet szerint, az aunjetitzi fémművesség formaköréhez tartozónak vélik, bizonyítva ezt dél-németországi, cseh-morvaországi, alsó-ausztriai elterjedésükkel.⁵⁸ A kisapostagi kultúra sírjaiban megjelenő ciprusi hurkos fejű tűk esetében a déli hatásokat tartjuk valószínűbbnek.

A korai bronzkor legvégén elterjedt, és a középső bronzkorban általánossá váló másik tűtípus, az *ovális lemezes fejű tű*, kis, visszahajtott füllel. Legkorábbi

⁴⁸ Károlyi 1972, 171–173. Abb. 8.; Patay P. ezt a késő harangedényes csoportot Oka – Saród-i csoport néven említi összefoglaló monográfiájában. Patay 1939, 40–41.

⁴⁹ Károlyi 1972, 173.

⁵⁰ Bóna 1960/a, Taf. 21.

⁵¹ Novotná 1980, 52.

⁵² Vladár 1973, 219. Taf. X/16.

⁵³ Chropovský 1960, 70.; Bándi 1965, 45–47.; Bóna 1975, 55.; Vladár 1981, 219.

⁵⁴ Bándi 1965, 46.; Gírié 1984, 49.

⁵⁵ Novotná 1974, 52.; Novotná 1980, 15–17.

⁵⁶ Dušek 1969, Taf. IV/13.

⁵⁷ Točík 1979, 36.

⁵⁸ Humdt 1958/a, 170. Karte 6.; Schubert 1973, Taf. 19/9, 26/2.; Novotná 1980, 17.

díszítetlen példánya a dunaúvárosi temető 1036-os sírjából ismert (6. ábra 23). A kisapostagi temetőből fül nélküli változata került elő (1. ábra 8). A lemezes fejű tűkkel a régészeti szakirodalom több ízben, és behatóan foglalkozott már.⁵⁹ Az összegyűjtött leletek tanulmányozása és osztályozása során nyilvánvalóvá vált, hogy a díszítetlen példányok nem feltétlenül előzményei a díszítetteknek: gyakran találkozunk egy temetőn belül mindkettővel. Így a Nitra kultúra vyčapy-opatovcei sírjaiban,⁶⁰ vagy a gátai kultúra oroszvári temetőjében.⁶¹ Az alsó-ausztriai Unterwölbling csoportban is (Spitz,⁶² Gemeinlebarn)⁶³ többször fordul elő a díszítetlen változat. Mindenesetre ez utóbbi kevésbé terjed el a dél-németországi, ausztriai, szlovákiai, vagy a Ny-magyarországi lelőhelyeken mint a díszítettek.

A sávozott háromszöggel, koncentrikus körökkel, poncolt dísszel ellátott lemezes fejű tűk elterjedésével az utóbbi időben több kutató is foglalkozott.⁶⁴ Nagy változatosságban jelennek meg a Kárpát-medence Ny-i felében, Ny-Európától kezdve egészen É-Itáliáig a bronzkor legelejétől.⁶⁵ Természetesen a különböző módon díszített tűk nem egyforma arányban terjednek el az említett területeken. A dunántúli leletekből ismert díszített példányok a gátai kultúra temetőiben (Gáta, Oroszvár)⁶⁶, a vatyai sírokban (Dunaújváros),⁶⁷ valamint a dunántúli mészbetétes kerámia emlékanyagában fordulnak elő. Ez utóbbiban többnyire poncolt dísszel.⁶⁸

A lemezes fejű tűk elterjedésében a kutatás a straubingi kultúrának szán jelentős szerepet, melyben szintén igen gyakori az előfordulásuk.⁶⁹ A díszítetlen példányok legkorábbi elterjedését viszont svájci területekhez köti, mivel ott már a későneolitikum idején (a mi rézkorunknak megfelelő időszakban) megjelennek a csontból és agancsból készített előzményei⁷⁰ A dunántúli középső bronzkor elejétől meglévő, a gátai és vatyai sírokban talált lemezes fejű tűket közép-európai típusoknak tartjuk.

A lemezes fejű tűkkel nagyjából egyidőben terjednek el a *lapátfejű tűk* is, ezért a kutatás sok esetben együtt tárgyalja a két tűtípust.⁷¹ A dunántúli legkorábbi példányokról már volt szó. Ezekhez formailag hasonlóak a későbbi, dömsödi és bölcskei vatyai sírokból ismert darabok.⁷² A kisapostagi temető szórványai között egy sokkal nagyobb, szögletesebb fejű változatával is találkozunk (5. ábra 6). Ennek a legjobb párhuzama az ercsi leletben van meg,⁷³ s egy díszített változata a dunaúvárosi temető 220-as vatyai sírjában.⁷⁴

⁵⁹ Holste 1942 1-.; Hundt 1958/a, 176. Karte 12.; Rochna 1965, 295–319.; Schubert 1973, 79.; Hundt 1974, Fig. 4.; Bóna 1975, 288–289.

⁶⁰ Novotná 1980, Taf. 2/59, 2/63.

⁶¹ Kőszegi 1958, Taf. VII/8, 10.

⁶² Felgenbauer 1952, 9.

⁶³ Szombathy 1929, Taf. 8/1, 11/14.

⁶⁴ Rochna 1965, 295–319.; Hundt 1974, 149–150.; Novotná 1980, 20–28.

⁶⁵ Carancini 1975, 4–5. Taf. 1, 2,

⁶⁶ Bóna 1973, Taf. 277/1, 3.

⁶⁷ Bóna 1975, Taf. 57/6.

⁶⁸ Bóna 1975, Taf. 265/1, 15.; Novotná 1980, 26–27.

⁶⁹ Hundt 1958/b, 13–58.; Novotná 1974, 52–53.

⁷⁰ Strahm 1974, Abb. 7, 8, 28–30.

⁷¹ Rochna 1965, 295-.; Hundt 1974, Fig. 7, 8.

⁷² Bóna 1975, Taf. 22/1, 23/13, 14.

⁷³ Mozsolics 1967, 82. Taf. 2/2.

⁷⁴ Bóna 1975, Taf. 80/4.

A szlovákiai leletekben ritka a lapátfejű tű. Csak egyetlen díszített töredéke fordul elő a Vel'ky Grob-i temető 39. sírjában, de ez alig hasonlít a dunántúliakhoz.⁷⁵ Ugyanez mondható el néhány csehországi lapátfejű tűről is.⁷⁶ Szintén más jellegűek (fejrészüknél röbbszörösen visszahajtottak) a burgenlandi díszítetlen (Loretto típus),⁷⁷ vagy az alsó-ausztriai díszített fejű tűk (Gollnsdorf típus).⁷⁸ A dél-németországi, ausztriai lapátfejű tűk megjelenése, és az egészen más jellegű kisapostagi, vatyai sírokban meglévő, viszonylag kis területen elterjedt darabok között közvetlen kapcsolatot nem tételezünk fel. Ez utóbbiak létrejöttében elsősorban a helyi hatások játszhattak szerepet.⁷⁹

A nagyon széles körben elterjedt *pödrött fejű tűk* különböző variációi a bronzkor korai időszakától a későbronzkorig megvannak. Általánosan előforduló típus, mely a legtöbb népesség emlékéanyagában megtalálható, nemcsak a Kárpát-medencén belül, de távolabb, Itáliában is.⁸⁰ Egy tipikus példája került elő a dunaújvárosi temető 263-as sírjából is, egy ciprusi tű mellől (7. ábra 2). A kisapostagi temető szórványai között is több van (5. ábra 1–3, 8). A szlovákiai leletanyagból szintén nagyon sok pödrött fejű tűt ismerünk: A Nitra kultúra sírjaitól kezdve, a Hurbanovo csoporton keresztül, egészen a későbronzkorig.⁸¹ Valószínű, hogy a dunántúli sírokban is oly gyakori pödrött fejű tű, DNy-szlovákiai hatások eredményeként terjed el az említett lelőhelyeken.

A fentebb ismertetett korai dunántúli tűtípusok közül meg kell még említenünk a *fűzfalevél alakú tűt*, melyet csak a dunaújvárosi temető kisapostagi sírjából (7. ábra 7), és a kisapostagi temető egyik szórványából ismerünk (5. ábra 5). Közvetlen párhuzamait nem találjuk meg a Kárpát-medence környékén. A kislengyelországi (Chłopice-Veselé, Mierzanowice kultúra)⁸², és a szlovákiai (Nitra, Košťany kultúra)⁸³ korai időszakban megjelenő, többnyire rézből készült, hasonló elnevezésű tűknek nincs köze a korai bronzkor legvégén megjelent dunántúli darabokhoz.

Dolgozatom kötött terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a dunántúli legkorábbi tűtípusokkal együtt előforduló egyéb fémmellékletek vizsgálatára is bővebben kitérjek. A kisapostagi, vatyai, gátai sírokban nagy általánosságban megjelenő bronzékszerekről (bronzlemezek, spirálcsövek, pitykék, stb.) itt nem szólok. Említést kell tennem viszont a dunaújvárosi 480-as sírban megjelenő poncolt díszű szívalakú csüngőről (7 – ábra 6), mely jelenleg ennek a csüngőtípusnak legkorábbi előfordulását jelenti. A szívalakú csüngők a közélső bronzkor folyamán a vatyai és mészbetétes kultúrákban válnak gyakorivá.⁸⁴

A gátai kultúra hegyeshalmi temetőjének 9. sírjában előkerült hajkarika-töredékből csak következtetni lehet eredeti formájára (8. ábra 22–23). Elképzel-

⁷⁵ Chropovský 1960, Taf. XV/1.

⁷⁶ Novotná 1980, 28.

⁷⁷ Schubert 1973, Taf. 12/8, 9.

⁷⁸ Schubert 1973, Taf. 17/3.

⁷⁹ Bóna 1975, Taf. 27/2. Az említetteken kívül még ezt a töredéket is ismerjük.

⁸⁰ Novotná 1980, Taf. 3–5.; Carancini 1975, Taf. 5–10.

⁸¹ Novotná 1980, 29–40.

⁸² Gedl 1983, Taf. 1/1, 2.

⁸³ Novotná 1980, Taf. 1/1, 2.

⁸⁴ Bóna 1987, 69–70.

hető, hogy a gátai kultúrára anyira jellemző, – a temető több sírjában is előforduló –, többszörösen, duplán tekercselt hajkarikáról van szó, mely e népesség K-i kapcsolataira utal⁸⁵. Az 5. sírban talált, dentaliumból és bronz csövecskékből álló nyakék, az ie. 2. évezred első felében a dél-keleti és közép-európai bronzkor egyik legkedveltebb ékszere volt.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁNDI 1963. *Bándi, G.* Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und Südslowakei. *Musaica* III(1963) 23–45.
- BÁNDI 1965. *Bándi, G.* Ursprung der Metallschmiedekunst der Váta-Kultur. *MFME* (1964–65) 39–47.
- BÁNDI 1966. *Bándi, G.* The Cemetery of Ercsi-Sinatelep. *Alba Regia* 6–7 (1965–66) 11–25.
- BÁNDI 1980/a. *Bándi, G.* Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. *Savaria* 9–10(1980) 81–92.
- BÁNDI 1980/b. *Bándi, G.* A Kárpát-medence korabronzkori fémművességének történeti összefüggései. *Savaria* 13–14(1979–80) 117–128.
- BÓNA 1959. *Bóna, I.* Bronzkori övkapsok és diadémák. *Bronze Age Girdle-Claps and Diadems. ArchÉrt* 86(1959) 49–59.
- BÓNA 1960/a. *Bóna, I.* The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs-Group of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 1(1960) 7–15.
- BÓNA 1960/b. *Bóna, I.* Az oroszvári 4. sír melldísz. The Pectoral Ornament of the Female Grave 4 at Oroszvár. *ArchÉrt* 87(1960) 198–205.
- BÓNA 1963. *Bóna, I.* The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 2–3(1963) 11–23.
- BÓNA 1964. *Bóna, I.* The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I. The Pitvaros Groups, II. The Somogyvár Groups. *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 17–63.
- BÓNA 1975. *Bóna, I.* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *ArchHung* 11. Budapest, 1975.
- CARANCINI 1975. *Carancini, G. L.* Die Nadeln in Italien. Gli spilloni nell'Italia continentale. *PBF* XIII/2 München 1975.
- CHROPOVSKÝ 1960. *Chropovský, B.* Pohrebiská zo staršej doby bronzovej vo Veľkom Grobe. Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in Veľký Grob. In: B. Chropovský–M. Dušek B. Polla: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I. Bratislava 1960.
- DUŠEK 1969. *Dušek, M.* Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. *SAV* IV. Bratislava 1969.
- ECSEDY 1977. *Ecsedy, I.* Adatok a Somogyvár-Vinkovci kultúra kérdéséhez. *JPMÉ* 22(1977) 185–194.
- ECSEDY 1978. *Ecsedy, I.* Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. *JPMÉ* 23(1978) 97–136.
- ECSEDY 1979. *Ecsedy, I.* Bronzkori leletek Leánycsókról. *JPMÉ* 24(1979) 95–112.
- FELGENHAUER 1952. *Felgenhauer, F.* Frühbronzezeitliche Gräber Spitz a. d. Donau, N.-Ö. Ein Beitrag zum Problem des Typus Unterwölbling. *Arch. Aust.* 11(1952) 1–42.
- GEDL 1983. *Gedl, M.* Die Nadeln in Polen I. (Frühe und ältere Bronzezeit). *PBF* XII/7 München 1983.
- GIRIČ 1971. *Girič, M.* Mokrin I. II. Diss. et Monogr. XI. Beograd 1971.
- GIRIČ 1984. *Girič, M.* Die Maros Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984. 33–59.
- HAMPEL 1886. *Hampel, I.* Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Budapest 1886.
- HUNDT 1958/a. *Hundt, J.* Beziehungen der „Straubinger“ Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. Nitra 1958.
- HUNDT 1958/b. *Hundt, J.* Katalog Straubing I. Die Funde der Glockenbecher-Kultur und der Straubinger Kultur. Kallmünz 1958.

⁸⁵ *Bóna* 1960, 203–205.

- HUNDT 1974. *Hundt, J.* Donăulândische Einflüsse in der frühen Bronzezeit Norditaliens. *PreAlp* 10(1974) 143–178.
- JUNGHANS – SANGMEISTER – SCHRÖDER 1960–74. *Junghans, S. – Sangmeister, E. – Schröder, M.* Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfänge der Metallurgie 1–2/1–4). Berlin 1960–74.
- KALICZ 1968. *Kalicz, N.* Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. *ArchHung* XLV. Budapest 1968.
- KALICZ – SCHREIBER 1976. *Kalicz, N. – Schreiber, R.* Die Probleme der Glockenbecher Kultur in Ungarn. In: Glockenbecher Symposium in Oberried. 1974. (Haarlem 1976.) 183–215.
- KÁROLYI 1972. *Károlyi, M.* Adatok a Nyugat-Dunántúl korai és középső bronzkori történetéhez. *Savaria* 5–6(1971–72) 171–186.
- KOVÁCS 1977. *Kovács, T.* A bronzkor Magyarországon. Budapest 1977.
- KŐSZEGI 1958. *Kőszegi, F.* Az oroszlári bronzkori temető. *FolArch* 10(1985) 44–56.
- KUBACH 1971. *Kubach, W.* Die Nadeln in Hessen und Rheinhesen. *PfB* XIII/3. München 1971.
- MOZSOLICS 1942. *Mozsolics, A.* A kisapostagi bronzkori urnatemető. Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag. *ArchHung* XXVI(1942).
- MOZSOLICS 1967 *Mozsolics, A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest 1967.
- NOVOTNÁ 1974. *Novotná, M.* Zu einigen Typen von Bronzenadeln der frühen Bronzezeit in der Slowakei. *PreAlp* 10(1974) 51–55.
- NOVOTNÁ 1980 *Novotná, M.* Die Nadeln in der Slowakei. *PfB* XIII/6. München 1980.
- NOVOTNÁ – NOVOTNÝ 1984/a. *Novotná, M. – Novotný, B.* Die Kostany Gruppe. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984. 289–199.
- NOVOTNÁ – NOVOTNÝ 1984/b. *Novotná, M. – Novotný, B.* Die Nitra Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984.
- PATAY 1938. *Patay, P.* Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Frühbronzezeitlichen Kulturen in Ungarn. Diss Pan II/13. Budapest 1938.
- PRIMAS 1977. *Primas, M.* Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer und frühen Bronzezeit. *BRGK* 58(1977) 4–122.
- KIS-BALATON 1986. Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. Zalaegerszeg 1986.
- RÍHOVSKÝ 1983. *Ríhovský, J.* Die Nadeln in Westungarn I. *PfB* XIII/7. München 1983.
- ROCHNA 1965. *Rochna, O.* Verzierte Scheibe- und Ruderkopfnadeln der frühen Bronzezeit aus Manching. *Germania* 43(1965) 295–319.
- SCHUBERT 1973. *Schubert, E.* Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. *BRGK* 54(1973) 1–107.
- SCHUMACHER – MATTHÄUS 1985. *Schubert – Matthäus, G.* Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 6(1985).
- STEIN 1968. *Stein, F.* Beobachtungen zu Tracht und Bestattungssitten der frühbronzezeitlichen Bevölkerung von Gemeinlebern. *BRGK* 49(1968) 1–40.
- STRAHM 1974. *Strahm, G.* Den Übergang vom Spätneolithikum zur Frühbronzezeit in der Schweiz. *PreAlp* 10(1974) 21–42.
- SZATHMÁRI 1983. *Szathmári, I.* Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfelder von Dunajváros. *Alba Regia* 20(1983) 7–36.
- SZOMBATHY 1929 *Szombathy, J.* Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebern in Niederösterreich. *RGF* 3(1929).
- TORMA 1972. *Torma, I.* A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. Eine Siedlung der Kisapostag Kultur in Balatongyörök. *VMMK* 11(1972) 15–39.
- TORMA 1978. *Torma, I.* A balatonakali bronzkori sír. Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali. *VMMK* 13(1978) 15–27.
- TROGMAYER 1965. *Trogmayer, O.* A férfi és női viselet nyomai a tápéi temetőben. *FolArch* XVII(1965) 51–65.
- TOČÍK 1979. *Točík, A.* Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej jó doby bronzovej na juhovýchodnom Slovensku. Výčapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Süwestslowakei. Nitra 1979.
- TOČÍK – VLADÁR 1971. *Točík, A. – Vladár, J.* Übersicht der Forschung in der Problematik der bronzezeitlichen Entwicklung der Slowakei. *SIA* XIX/2(1971) 365–422.
- VLADÁR 1966. *Vladár, J.* Zur Problematik der Kosiň-Čaka-Gruppe in der Slowakei. *SIA* 14(1966) 245–336.

VLADÁR 1973. *Vladár, J.* Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in Branč. Bratislava 1973.

VLADÁR 1981. *Vladár, J.* Zur Problematik osteuropäische und südöstliche Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit im Gebiet der Slowakei. SIA XXIX(1981) 217–233.

FRÜHE NADEL TYPEN AUS DER BRONZEZEIT TRANSDANUBIENS

Der Charakter der Metallkunst unserer Bronzezeit wurde von der Gesamtwirkung der sich in verschiedenem Maße aus mehreren Richtungen durchsetzenden Bevölkerungsumwälzungen bestimmt. Ein großer Teil der in der frühen Periode gebrauchten Geräte und Schmuckgegenstände erreichte als Importware unser Gebiet, jedoch muß man auch schon zeitweise mit örtlichen Produkten rechnen.⁴⁵ Nicht viel später gestaltet sich im Raum der Alpen, im Sudetenland das italisch-westeuropäische Wirkungen zeigende, auch Steppenelemente in sich fassende Zentrum der mitteleuropäischen Metallkunst aus, das den Bronzehandel und die Metallkunst Transdanubiens für eine lange Zeit bestimmt hat. Dieser Prozeß läßt sich auch über die frühen transdanubischen Nadelfunde gut verfolgen.

Eines der ältesten Vorkommen der transdanubischen Metallnadeln treffen wir in dem die Oggau-Sarród-Gruppe vertretenden Körpergrab von Csepreg an.⁴⁸ Aus einer etwas späteren Zeit stammt die ähnliche Nadel im Gräberfeld von Kulcs aus einem Grab der Nagyrév-Kultur.⁴⁹ Die verschiedenen Typen der Bronzenadeln verbreiten sich in Transdanubien eigentlich in der letzten Periode der Frühbronzezeit, in den Gräbern der Kisapostag- und Früh-Vatya-Kulturen (Dunaújváros^{25–29}, Kisapostag^{22–23}, sodann in der Gáta-Kultur (Hegyeshalom,³⁴ Pusztasomorja³³).

Die eine am häufigsten vorkommende Nadelform ist die *zyprische Schleifennadel*. Es sind uns mehrere Varianten dieser Nadel bekannt. Die Forschung hält die Nadel, deren Kopf eine einmalige Schleife zeigt, typologisch für den ältesten Typ, der auch in den slowakischen und ungarischen Funden nur selten vorkommt.⁵¹ Vielleicht läßt sich auch der eine Streufund von Kisapostag hierherreihen (Abb. 4,8). Eine massivere Variante der Nadel mit geradem Schaft und mehrfach gerolltem Kopf kam im Gräberfeld von Dunaújváros aus Grab 496 zum Vorschein (Abb. 6,1). Den häufigsten zyprischen Typ vertreten die Nadeln mit (in vielen Fällen sichelförmig) gebogenem Schaft. Mehrere Exemplare sind uns aus den Gräberfeldern von Kisapostag und Dunaújváros bekannt (Abb. 2,2; Abb. 4,6,8). Die Forschung hält sie mit den gemeinsam zum Vorschein gekommenen sonstigen Bronzen für Importwaren aus dem Süden oder Südosten. In der Vermittlung des vorausgesetzten, regen Bronzehandels wird der Maros-Kultur eine bedeutende Rolle beigemessen.^{53–54}

Für die jüngste Variante der zyprischen Nadeln wird die *Schleifennadel mit Armbrustkonstruktion* gehalten⁵³. Beide kommen in den Gräbern der Gáta-Kultur vor (Abb. 8,1). Auf den Fundorten von Kisapostag und Vatya ist diese Variante seltener anzutreffen. Wir halten für wahrscheinlich, daß die älteren und jüngeren Varianten der zyprischen Nadeln von einer gewissen Zeit an, im Laufe der Bron-

zezeit schon parallel nebeneinander leben.⁵⁷ Betreffs der Herkunft der Nadeln teilen sich die Meinungen.⁵⁸ Im Falle der ercheinenden zyprischen Nadeln in den Gräbern der Kisapostag-Kultur halten wir die südlichen Einflüsse für wahrscheinlicher.

Der in der ausgehenden Frühbronzezeit verbreitete und in der mittleren Bronzezeit allgemein werdende andere Nadeltyp ist die *Nadel mit ovalem Kopf*. Ihr frühestes unverziertes Exemplar ist uns aus Grab 1036 des Gräberfeldes von Dunaújváros bekannt (Abb. 6,23). Aus dem Gräberfeld von Kisapostag kam ihre ösenlose Variante zum Vorschein (Abb. 1,8). Mit den Blechnadeln befaßte sich die Forschung schon öfters.⁵⁹ Im Laufe der Untersuchung der Funde wurde es offenkundig, daß die unverzierten Exemplare den verzierten Stücken nicht unbedingt vorausgegangen sind.^{60–61} Diese letzteren erscheinen von den Anfängen der Bronzezeit in sehr mannigfaltigen Formen in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens, von Westeuropa an bis Norditalien.⁶⁵ Natürlich verbreiten sich die in verschiedener Weise verzierten Nadeln nicht in gleicher Proportion in den erwähnten Gebieten. Die aus den transdanubischen Funden bekannten Exemplare kommen in den Gräberfeldern der Gáta-Kultur (Gáta, Oroszvár)⁶⁶, in den Gräbern der Spät-Vatya-Kultur (Dunaújváros)⁶⁷ sowie im Denkmalmaterial der transdanubischen inkrustierten Kultur vor.⁶⁸

In der Frage der Verbreitung der Blechnadeln schreiben die Forscher der Straubinger Kultur eine bedeutende Rolle zu, in der sie gleichfalls sehr häufig vorkommen.^{69–70} Die vom Beginn der transdanubischen Bronzezeit vorhandenen, in den Gräbern von Gáta und Vatya gefundenen Blechnadeln halten wir für mitteleuropäische Typen.

Mit den Blechnadeln ungefähr zur gleichen Zeit verbreiten sich auch die *Ruderkopfnadeln*. Unter den Streufunden des Gräberfeldes von Kisapostag begegnet uns die bisher unbekannte, viel größere Variante mit eckigerem Kopf (Abb. 5, 6). Die beste Parallele dieser Form liegt im Fund von Ercsi,⁷³ sowie in dem aus der Vatya-Kultur stammenden Grab 220 des Gräberfeldes von Dunaújváros vor. In den slowakischen Funden kommt die Ruderkopfnadel selten vor.^{75–76} Jedoch sehen den transdanubischen Exemplaren auch die burgenländischen,⁷⁷ oder die niederösterreichischen Stücke nicht ähnlich aus.⁷⁸ In der Entstehung der einen ganz anderen Typ zeigenden, in den Gräbern von Kisapostag und Vatya gefundenen, in einem verhältnismäßig kleinen Gebiet verbreiteten Ruderkopfnadeln kamen vor allem örtliche Wirkungen zur Geltung.

Die in sehr weitem Kreis verbreiteten *Nadeln mit eingerolltem Kopf* liegen von der frühen Periode der Bronzezeit bis zur Spätbronzezeit vor. Ein typisches Beispiel hierfür kam aus Grab 263 des Gräberfeldes von Dunaújváros neben einer zyprischen Nadel ans Tageslicht (Abb. 7,2). Unter den Streufunden des Gräberfeldes von Kisapostag finden sich mehrere von diesen (Abb. 5,1–3,8). Im slowakischen Fundmaterial sind sie gleichfalls sehr häufig anzutreffen.⁸¹ Wahrscheinlich verbreiteten sich in den transdanubischen Funden von Kisapostag und Vatya die Rollennadeln als Ergebnis der südwestslowakischen Einflüsse.

Die unmittelbaren Parallelen der *Nadel mit Weidenblattkopf* (Abb. 5,5; Abb. 7,7) sind uns aus der Gegend des Karpatenbeckens nicht bekannt. Die in den frühen Zeiten in Klein-Polen⁸² und in der Slowakei⁸³ ercheinenden, meistens aus Kupfer erzeugten, ähnlich benannten Nadeln haben mit den am Ende der Frühbronzezeit erschienenen transdanubischen Stücken nichts zu tun.

A FACE POT WITH DAGGER REPRESENTATION FROM TÓSZEG

Tibor KOVÁCS

While examining the published finds from the 1952 campaign at Tószeg¹ we found a sherd which bore the plastic rendering of a dagger tip (Fig. 1. 2). Its recognition was undoubtedly facilitated by the knowledge of similarly decorated vessels from Dunaújváros and Mende.² This sherd — polished and brown coloured on the outside, coarse and grey coloured on the inside — is a fragment from the shoulder of a larger vessel. Its comparison with a fragment from a human face vessel (Fig. 1. 1), also found at Tószeg during the 1948 campaign and presently exhibited on the permanent archaeological exhibition of the Hungarian National Museum, convincingly demonstrated that in view of their fabric, surface finish and colour the two sherds had originally belonged to the same vessel.³ Their being part of the same vessel could only be challenged on the basis that according to the entry in the acquisitions register and the publication they had not been recovered from a similar depth.⁴ In the following I shall try to dispel these doubts.

The excavation and the separation of the finds was carried out according to spade spits. Even though the excavators admittedly tried to correlate these spits with hard packed earthen and clay levels — i.e. living surfaces and house floors —,⁵ the published sections suggest that this had only been achieved with a relative measure of success (cf. Fig. 2). A brief review of the layer sequence of the upper levels of the tell settlement adequately illustrates this point. The fragment with the dagger representation was recovered from spit *c*, whilst the human face representation had come to light from a deeper level, from spit *e*.⁶ The lower section of the 21 cm thick spit *c* lay at a depth of 66 cm (measured from the surface); no settlement features or living surface had been noted in it. The 'fill'

¹ *Mozsolics* 1952.

² *Makkeay* 1971; *Kovács* 1973.

³ Hungarian National Museum, inv. no. 18/1949.55 and 41.

⁴ *Mozsolics* 1952, 40–41, Taf. 5. 6 — vessel fragment with human face representation. No mention is made of the sherd with dagger representation by the author.

⁵ *Csalog* 1952, 21.

⁶ It is somewhat surprising that the vessel fragment with dagger representation that was described in detail in the acquisitions register escaped the attention of research in spite of its „rare plastic ornamentation”, and also that it remained unpublished.

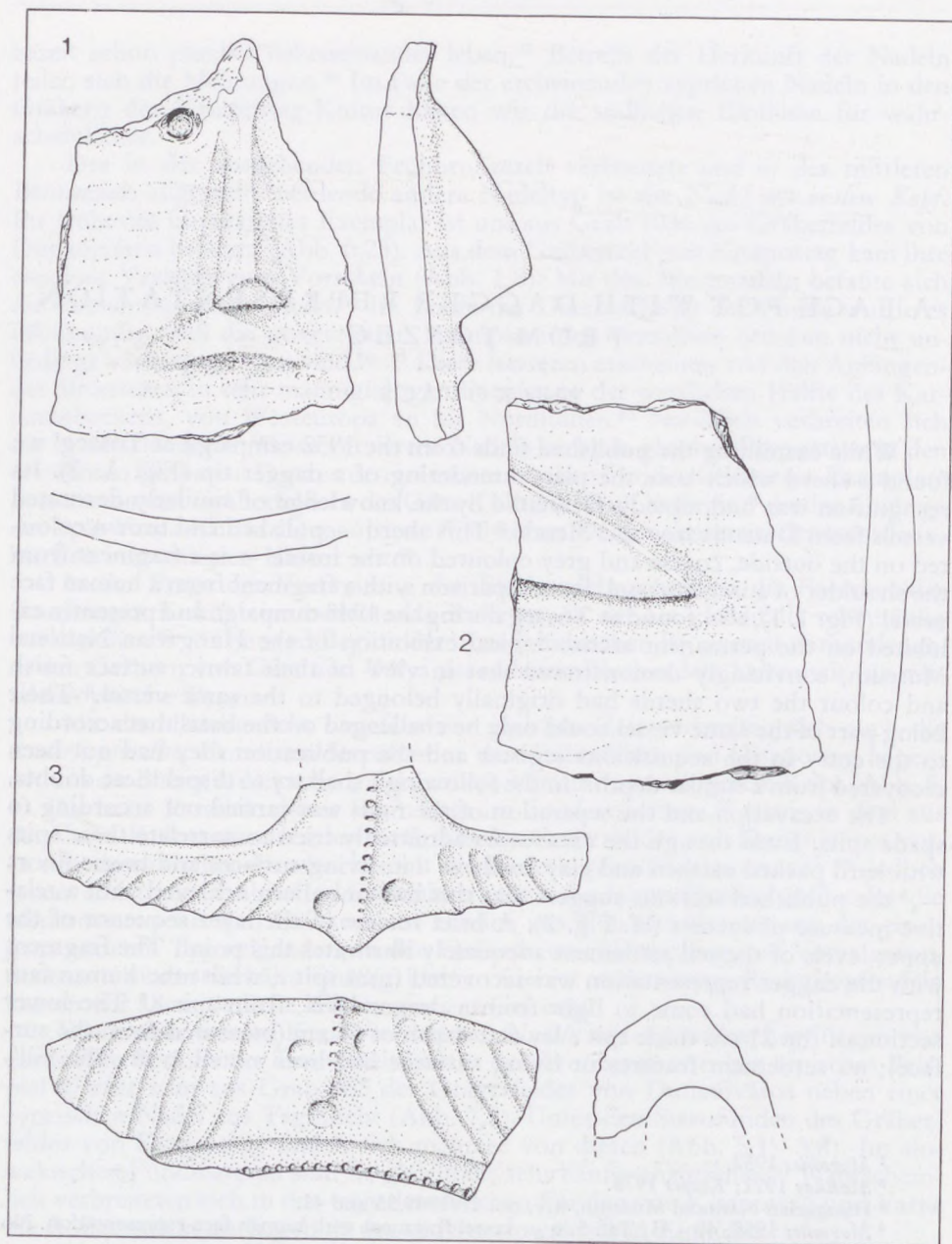

Fig. 1–1. ábra Tószeg. 1–2. Fragments of an anthropomorphic vessel with dagger representation. 3. Rim fragment with human face representation. 1 : 2.
Tószeg. 1–2. Antropomorf törábrázolásos edény részei. 3. Peremtöredék arcábrázolással. 1 : 2.

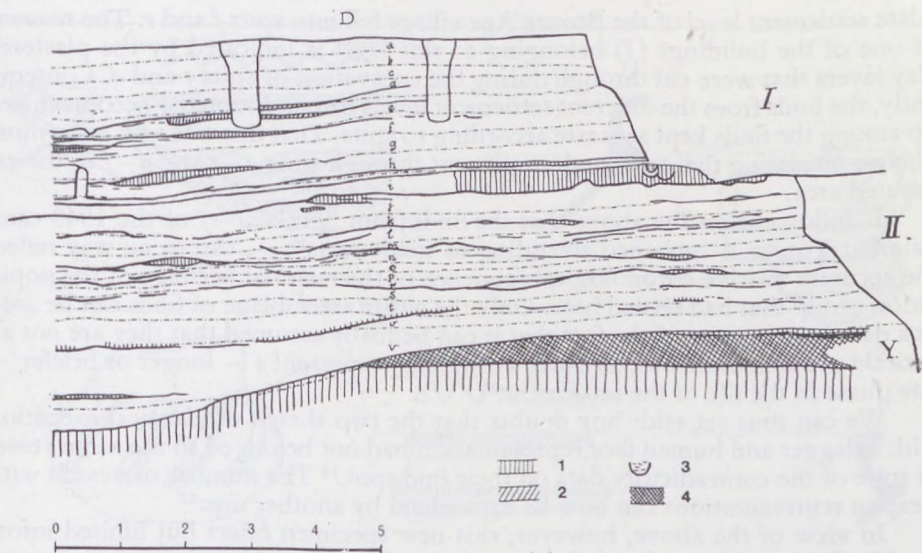

Fig. 2—2. ábra Tószég. Section of the 1948 campaign. After CSALOG 1952, Fig. 2
Tószég. Az 1948. évi ásatás egyik profilja CSALOG J. (1952, 2. kép) nyomán.

overlying it in spits *a* and *b* was of dark grey colour, and of black colour in the western half of the trench. According to the publication the same was observed in spit *e* that was 20 cm thick and lay at a depth of 110 cm.⁷ The excavation report only mentions yellow coloured and burnt clay levels with post holes and remains of a floor constructed of oak beams in the description of spit *f* — i. e. a real settlement layer.⁸ However, a closer scrutiny of actual field observations as recorded in the excavation diary, and of the published sections revealed conspicuous differences suggesting that the separation of the levels and, consequently, of the finds from a given level cannot have been too precise. The published section (cf. Fig. 2) clearly shows that the living surfaces and floor levels first recorded by the excavators in spit *f* should already have been noted in spit *e* and, to a lesser extent, during the clearing of spit *d*, even more so since the 'spit niveaux' and the real settlement levels intersected each other in several spots.⁹ It would appear that

⁷ *Csalog* 1952, 22, 26.

⁸ *Csalog* 1952, 26, Abb. 3.

⁹ It must be emphasized, however, that the shortcomings of the excavation can only be demonstrated because József Csalog — with his characteristic precision — marked the lower boundary of individual spade spits on the sections; neither should it be forgotten that even though the need for excavating tell settlements according to levels had already been recognised in the late 1940s also in Hungary (cp. *Csalog* 1952, 21), it was only a couple of decades later that this requirement was effectively put into practice — in spite of different experimentations with varying success. It cannot be mere chance that the most successful recent attempts to this effect have been made at Tószég, the 'former Mecca' of Hungarian archaeology (cp. *Stanek* 1979–80; *Bóna* 1979–80).

a late settlement level of the Bronze Age village fell into spits *f* and *e*. The renewal of one of the buildings (?) belonging to this level is indicated by the plastered clay layers that were cut through during the excavation of spits *e* and *d*. Consequently, the finds from the different settlement levels had undoubtedly become mixed up among the finds kept separate according to spits. That this was so is even more likely considering that two modern pits cut through spits *a–e* and *a–f* in the excavated area.

It follows from the above that the finds from 'levels' *a–f* of the 1948 campaign at Tószeg — grouped according to spade spits¹⁰ —, can in no way reflect the accurate relative chronological sequence of the material heritage of the population group that had settled here. Only the entire assemblage of finds can be used as a data base in spite of the fact that it can be justly assumed that they are not all entirely contemporaneous. In other words, they represent a — longer or briefer — late phase in the life of the settlement.¹¹

We can thus set aside any doubts that the two sherds of identical execution with a dagger and human face representation had not belonged to the same vessel in spite of the contradictory data on their find spot.¹² The number of vessels with weapon representations can now be expanded by another one.¹³

In view of the above, however, this new specimen offers but limited information for a more precise definition of the chronological and cultural context of such vessels. One of the reasons for this is that in spite of the subsequent publication of the excavation results and finds of the Tószeg settlement — investigated for well over a century —, these could not, for objective reasons, become an authentic data base.¹⁴ At the same time, only a preliminary report and a select handful of finds has been published of the excavation conducted one and a half decades ago.¹⁵

On the basis of the two comprehensive reports that appeared in the 1950s¹⁶ the later settlement levels of Tószeg were generally linked to the Füzesabony

¹⁰ *Mozsolics* 1952, 38–42, Taf. 1–6.

¹¹ It should be noted that archaeological results of the excavation in question were published in two separate studies, but with slightly differing conclusions on several points (*Csalog* 1952; *Mozsolics* 1952). One such difference is the definition of the main phases in the life of the settlement. On the basis of the statistical evaluation of the finds — carried out with a questionable methodological approach and leading to highly controversial conclusions —, József Csalog (1952, 24) considered the finds from spits *a–b* to represent the late phase of the settlement, whilst Amália Mozsolics (1952, 54–55) assigned the finds from spits *a–f* to the later phase of the settlement in her study of the chronological and cultural context of the finds.

¹² Another example can also be quoted: two joining fragments of another vessel (cf, Fig. 4. 13) were recovered from spits *c* and *e* respectively.

¹³ Since the photographs of the finds from the 1952 campaign are not of the best quality, the most diagnostic finds from spits *a–f* are republished here together with drawings of the original sherds. For their description, see *Mozsolics* 1952, 38–42.

¹⁴ *Banner–Bóna–Márton* 1957. — For the finds from Tószeg housed in non-Hungarian museums, see *Schalk* 1981.

¹⁵ *Stanczík* 1979–80; *Bóna* 1979–80.

¹⁶ *Mozsolics* 1952, 54–55; *Banner–Bóna–Márton* 1957, 127–133. It had already been perceived by the latter authors that the finds from the uppermost level should be assigned to a separate chronological phase in view of their dissimilarity from the finds of earlier levels.

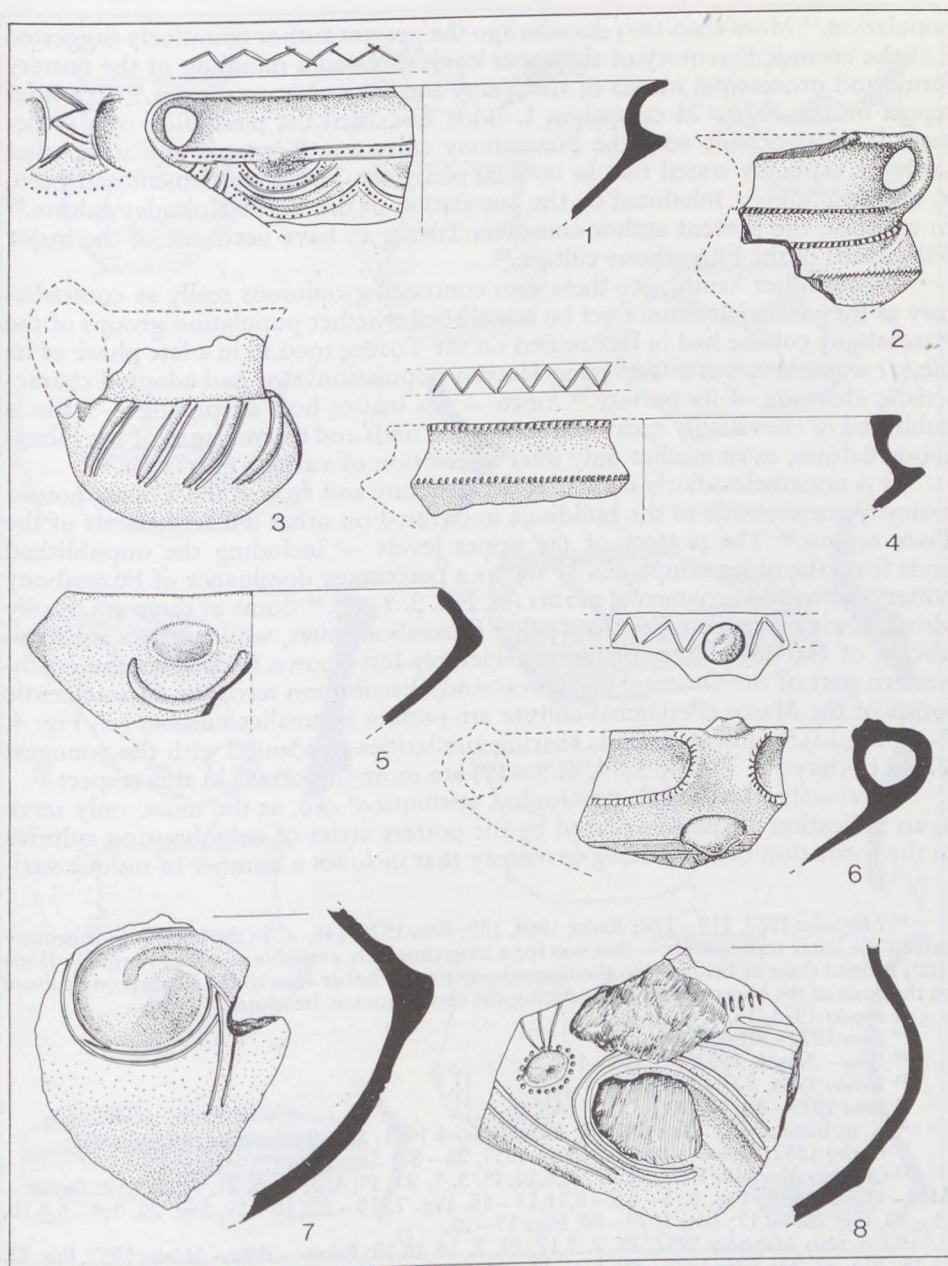

Fig. 3. — 3. ábra Tószeg. Finds from the 1948 campaign. Spit *b*: 1,3,5; spit *c*: 6,8; spit *f*: 2,7
Tószeg. Leletek az 1948. évi ásásból. *b* ásónyom: 1,3,5; *c* ásónyom: 6,8; *f* ásónyom:
2,7.

population.¹⁷ More than two decades ago the present author tentatively suggested that the ceramic inventory of the upper levels reflected a mingling of the pottery forms and ornamental motifs of the Vátya and Füzesabony cultures.¹⁸ In a brief report on the 1973–74 campaign, I. Bóna discarded the possibility of a settlement level associable with the Füzesabony culture at Tószeg,¹⁹ and in another study he explicitly stated that in its final phase the Tószeg settlement had been, in his terminology, inhabited by the population of the Vátya-Koszider culture.²⁰ In contrast, the present author considers Tószeg to have been one of the major settlements of the Füzesabony culture.²¹

Wherein lies 'truth', are these two contrasting opinions really as contradictory as they seem? It cannot yet be established whether population groups of the Füzesabony culture had in fact settled on the Tószeg mound in a late phase of its life, or whether it was a 'surviving Hatvan population' that had adopted characteristic elements of its pottery.²² Since — no matter how surprising — little is published of the reliably excavated settlement finds and assemblages of the Füzesabony culture, most studies only offer a selection of various find types.²³

It is nonetheless fairly clear that the structure and type of the Tószeg houses basically corresponds to the buildings uncovered on other tell settlements of the Tisza region.²⁴ The pottery of the upper levels — including the unpublished finds from the older campaigns — shows a percentage dominance of Füzesabony pottery forms and ornamental motifs (cf. Fig. 3. 1–8).²⁵ Some of these are wholly identical with ceramic types from other Füzesabony sites, whilst others are reminiscent of Hatvan pottery or the considerably less known finds from the north-western part of the Otomani (Gyulavarsánd) distribution territory. Characteristic forms of the Maros (Perjámos) culture are present in smaller number (cf. Fig. 4. 7–8, 11, 13).²⁶ However, finds sharing similarities or identical with the youngest Vátya pottery (cf. Fig. 4. 3–4, 6, 9–10) are more important in this respect.²⁷

Obviously, this 'rough typological attribution' can, at the most, only serve as an indication of the role played by the pottery styles of neighbouring cultures in the formation of the Tószeg inventory that includes a number of unique vari-

¹⁷ *Mozsolics* 1967, 119–120; *Kalicz* 1968, 189; *Bóna* 1975, 146. — In the later, supplementary part of the latter monograph — that was for a long time only available as a manuscript — Bóna (1969) defined these as belonging to the Füzesabony period rather than to the Füzesabony culture on the basis of the observations made during the excavations at Jászdózsa.

¹⁸ *Kovács* 1973, 16.

¹⁹ *Bóna* 1979–80, 93, 106.

²⁰ *Bóna*–*Nováki* 1982, 82, 113–114.

²¹ *Kovács* 1984, 237–238.

²² *Bóna* 1979–80, 93, 106.

²³ E. g. Füzesabony: *Tompa* 1936; *Barca*: *Hájek* 1961; *Spisšký Štvrtok*: *Vladár* 1973.

²⁴ *Csalog* 1952; *Banner*–*Bóna*–*Márton* 1957, 26–87; *Stanczyk* 1979–80.

²⁵ Cp. also *Mozsolics* 1952, Pl. 2. 3,6,8,16, Pl. 3. 9, 21, Pl. 4. 3, Pl. 5. 21, Pl. 6. 9,12; *Banner*–*Bóna*–*Márton* 1957, Fig. 6. 3–5,7–8,11,13–15, Fig. 7. 10–12, 18–19, Fig. 20. 1,4–5,8,10, 11–13, Fig. 22. 10,17; *Bóna* 1979–80, Figs 17–21.

²⁶ Cp. also *Mozsolics* 1952, Pl. 2. 9,12, Pl. 3. 14, 16,18; *Banner*–*Bóna*–*Márton* 1957, Fig. 22. 11,15, Fig. 27. 35; *Bóna* 1979–80, Figs 24–28.

²⁷ Cp. also *Mozsolics* 1952, Fig. 1, Pl. 2. 15, Pl. 4. 1–2,5,11–12,14, Pl. 5. 9,12,16; *Banner*–*Bóna*–*Márton* 1957, Fig. 6. 1,6,10, Fig. 7. 5–6,9, Fig. 19. 16, Fig. 20. 6–7,13–14, Fig. 22. 1–2,5, Pl. 10. lower left: cup, upper left: jug, storage vessel.

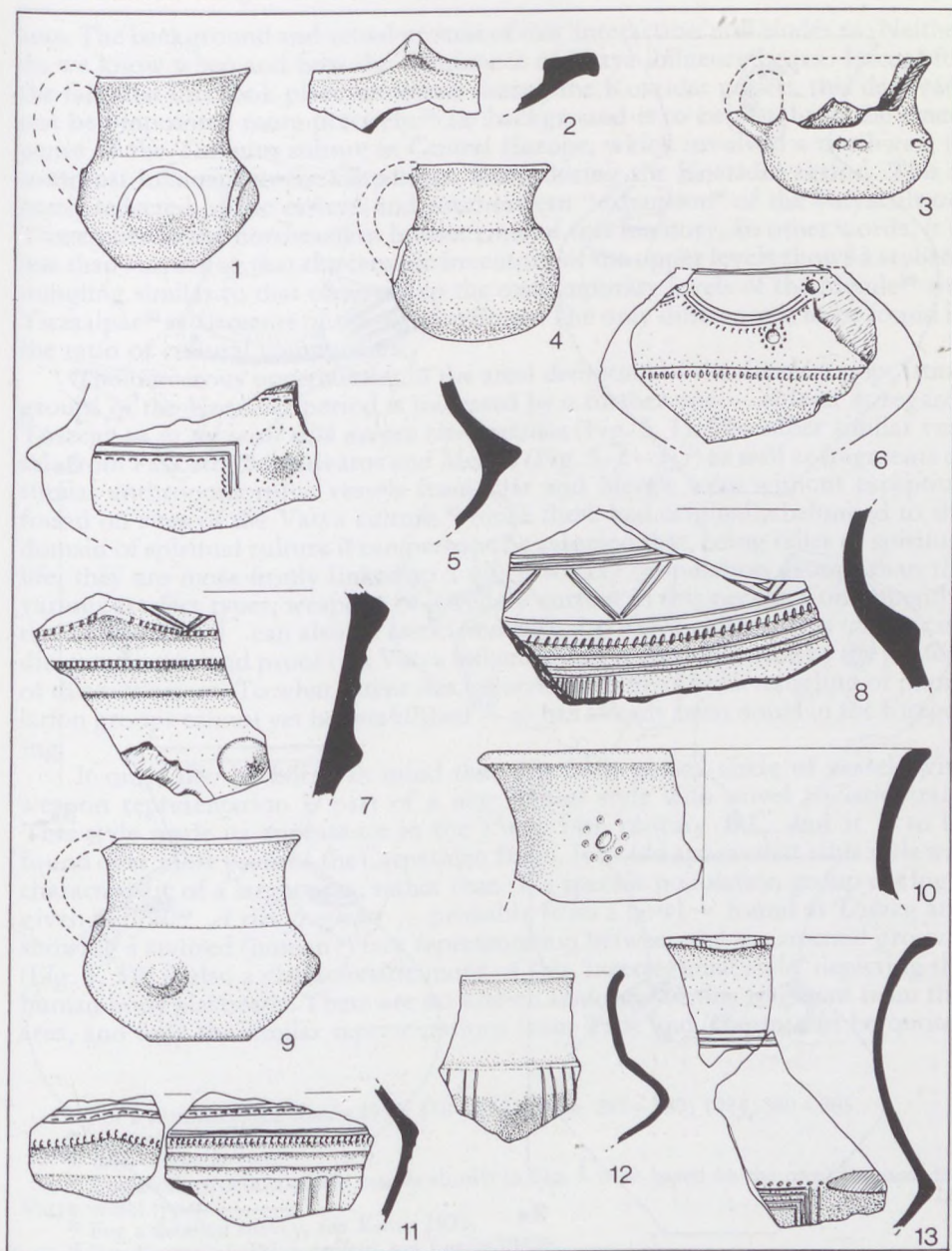

Fig. 4. — 4. ábra Tószeg. Finds from the 1948 campaign. Spit *b*: 11; spit *c*: 5, 7–8, 13; spit *d*: 1–3, 6, 9; spit *e*: 4, 12–13.
 Tószeg. Leletek az 1948. évi ásatásból. *b* ásónyom: 11; *c* ásónyom: 5, 7–8, 13; *d* ásónyom: 1–3, 6, 9; *e* ásónyom: 4, 12–13.

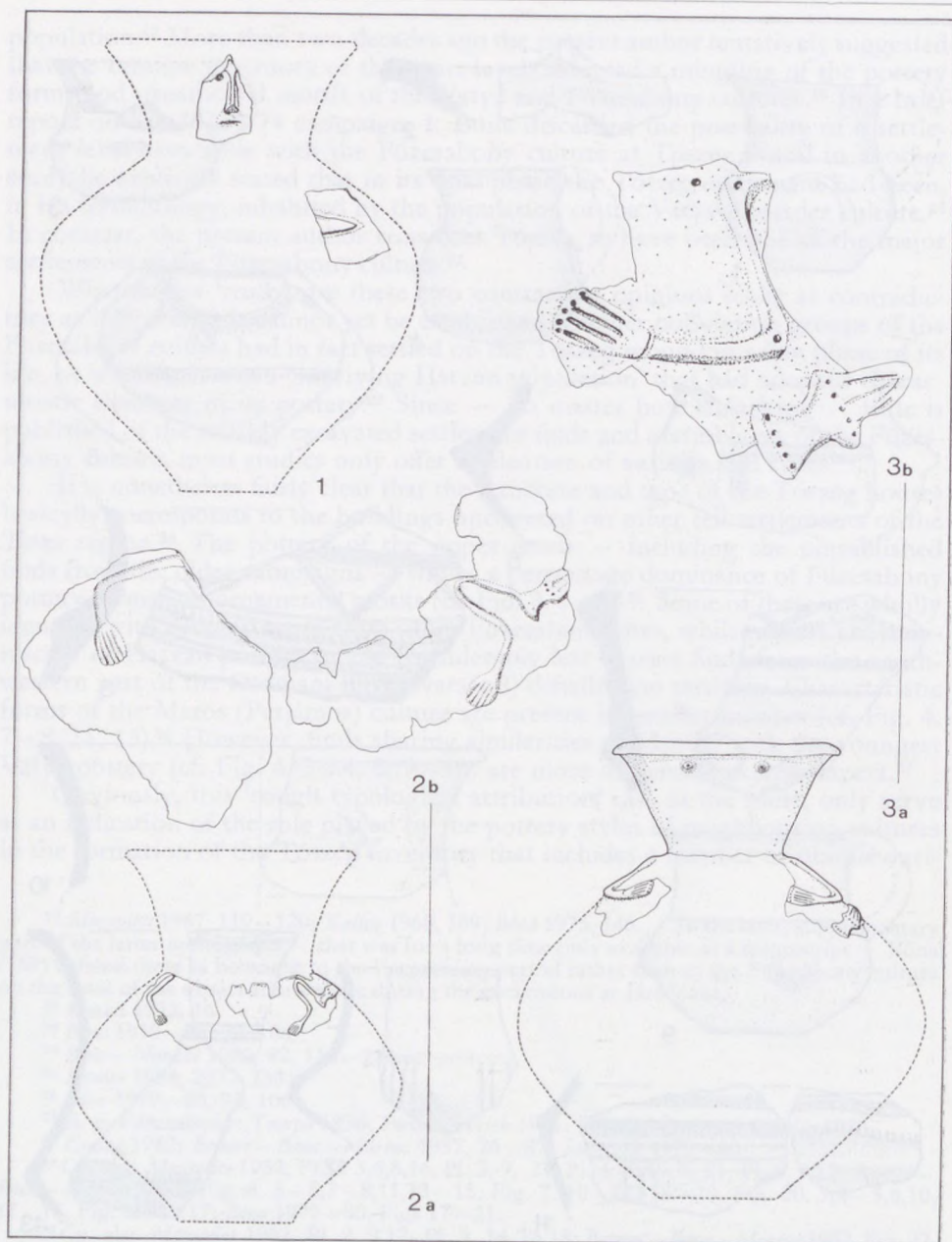

Fig. 5. – 5. ábra Reconstructions of anthropomorphic vessels with dagger representation. 1. Tószeg – Laposhalom; 2. Dunaújváros-Koszider; 3. Mende – Leányvár.
 Antropomorf törábrázolásos edények rekonstrukciói. 1. Tószeg – Laposhalom; 2. Dunaújváros – Koszider; 3. Mende – Leányvár.

ants. The background and actual process of this 'interaction' still eludes us. Neither do we know when and how the dominance of Vátya influence began. Except for the fact that this took place sometime during the Koszider period, this date cannot be pinpointed more precisely.²⁸ Its background is to be sought in the emergence of the Tumulus culture in Central Europe, which involved a northwest to southeast influence in the Carpathian Basin during the Koszider period. This is partly reflected by the eastern and southeastern "expansion" of the Vátya culture. Tószeg lies in the northeastern border zone of this territory. In other words, it is less than surprising that the ceramic inventory of the upper levels shows a stylistic mingling similar to that observed in the contemporary levels of the Mende²⁹ and Tiszaalpár³⁰ settlements of the Vátya culture. The only difference is to be found in the ratio of cultural components.

The numerous uncertainties in the areal definition of the different population groups of the Koszider period is increased by a further one — at least as regards Tószeg —: *by the vessel with weapon representation* (Fig. 5. 1). The other similar vessels from Pákozd, Dunaújváros and Mende (Fig. 5. 2–3),³¹ as well as fragments of similar anthropomorphic vessels from Igar and Mende were without exception found on sites of the Vátya culture.³² Since these had originally belonged to the domain of spiritual culture it can perhaps be assumed that, being relics of spiritual life, they are more firmly linked to a given society (population group) than the various artefact types, weapons or jewellery current in this period. Consequently, the Tószeg vessel can also be associated with the Vátya culture. It is in any case direct reflection and proof of a Vátya influence that is also suggested by the pottery of this settlement. To what extent this influence also involved a mingling of population groups cannot yet be established — as has already been noted in the foregoing.

It must also be borne in mind that this fairly closed circle of vessels with weapon representation is part of a new figural style with novel stylistic traits. This style made its appearance in the 15th–14th century B.C. and it is to be found over most parts of the Carpathian Basin. It would appear that this style was characteristic of a larger area, rather than of a specific population group during a given period.³³ *A rim fragment* — probably from a bowl — found at Tószeg and showing a stylized (human?) face representation between the ornamental grooves (Fig. 1. 3)³⁴ is also a characteristic motif of this 'interregional style' depicting the human body plastically. There are no known analogies to this fragment from this area, and only the similar representations from Troy and Thermi can be quoted.

²⁸ For a summary, see Kovács 1975, 310–312; 1982a, 287–289; 1984, 380–385.

²⁹ Kovács 1973, 16.

³⁰ Bóna — Nováki 1982.

³¹ The reconstruction of the vessels shown in Fig. 5 were based on the most frequent late Vátya vessel types.

³² For a detailed survey, see Kovács 1973.

³³ For a comprehensive review, see Kovács 1982b.

³⁴ There is a surprisingly high number of vessels with wide grooved decoration on their rim among the unpublished old finds from the Füzesabony — Öregdomb settlement in the Hungarian National Museum. For possible parallels to this vessel type, cp. *Mozsolics* 1962, Pl. 2. 13 (Tószeg); Banner — Bóna — Márton 1957, Fig. 4. 9. (Tószeg); Kovács 1984, Pl. 67. 1 (Füzesabony).

as possible antecedents.³⁵ Thus, only so much can be said that this fragment has enriched the repertoire of anthropomorphic vessels with a new variant.

It has been shown elsewhere³⁶ that in view of their number and variants the anthropomorphic vessels from Hungary form a specific group within the figural art of the Bronze Age. Similar representations are only known from Anatolia in this period (Troy, Alaça Höyük, Beycesultan, Boğazköy). Should this be interpreted as a convergence or, rather, as reflections of a yet little known southeastern influence acting indirectly? Neither possibility can be proven as yet. Thus, the basic aim of this brief article was to contribute new evidence towards a possible solution by publishing new finds and data.

I R O D A L O M

- BANNER – BÓNA – MÁRTON 1957. *Banner, J. – Bóna, I. – Márton, L.*, Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. *ActaArchHung* 9(1957) 1–140.
- BÓNA 1957. *Bóna, I.*, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *ArchHung* 49. Budapest 1975.
- BÓNA 1979–80. *Bóna, I.*, Tószeg – Laposhalom (1876–1976). *SZMMÉ* 1979–80. 83–107.
- BÓNA – NOVÁKI 1982. *Bóna, I. – Nováki, Gy.* Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. – Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania* 7(1982) 17–268.
- CSALOG 1952. *Csalog, J.*, Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. *ActaArchHung* 2(1952) 19–33.
- HÁJEK 1961. *Hájek, L.*, Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. In: Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958. Bratislava 1961, 59–76.
- KALICZ 1968. *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *ArchHung* 45, Budapest 1968.
- KOVÁCS 1973. *Kovács, T.*, Representations of weapons on Bronze Age pottery. *FolArch* 24(1973) 7–31.
- KOVÁCS 1975. *Kovács, T.*, Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren- zur Spätbronzezeit. *ActaArchHung* 27(1975) 297–317.
- KOVÁCS 1982a. *Kovács, T.* Befestigungsanlagen um Mitte des 2. Jahrtausends v.U.z. in Mittelungarn. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin-Nitra 1982, 279–291.
- KOVÁCS 1982b. *Kovács, T.*, Askos mit menschlichem Gesicht von Tiszafüred und seine südöstlichen Beziehungen. *Symposia Thracica* 1982, 275–288.
- KOVÁCS 1984. *Kovács, T.*, Die Vátya-Kultur. Die Füzesabony-Kultur. Die Koszider-Metallkunst. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984. 217–255. 377–388.
- LAMB 1951. *Lamb, W.*, Face-urns and kindred types in Anatolia. *BSA* 36(1951) 75–80.
- MAKKAY 1971. *Makkay, J.*, A dagger of Mycenaean type represented on a Bronze Age urn from Dunaújváros. *ActaArchHung* 23(1971) 19–28.
- MOZSOLICS 1952. *Mozsolics, A.*, Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. *ActaArchHung* 2(1952) 35–69.
- MOZSOLICS 1967. *Mozsolics, A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest 1967.
- PODZUWEIT 1979. *Podzuweit, Ch.*, Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und umgrenzenden Gebieten. Mainz 1979.

³⁵ *Lamb* 1951, 76–77, Fig. 2. a–b; *Podzuweit* 1979, 22, 34, Pl. 1. DIII, Pl. 27. A, and Suppl. 20.

³⁶ *Kovács* 1982b.

- SCHALK 1981. *Schalk, E.*, Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlande) und Cambridge (Großbritannien). *Dacia* 25(1981) 63–129.
- STANCZIK 1979–80. *Stanczik, I.*, Az 1973–74. évi tószegi ásatások. – Die Ausgrabungen von Tószeg in den Jahren 1973–74. Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve 1979–80. 63–76.
- TOMPA 1936. *Tompa, F.* 25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912–1936. BRGK 24–25 (1934–35), 1936, 27–127.
- VLADÁR 1973. *Vladár, J.*, Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SA* 21(1973) 253–357.

ARCOSEDÉNY TÓSZEGRŐL TÖRÁBRÁZOLÁSSAL

Az 1948. évi tószegi ásatás 1952-ben publikált leleteinek¹ átvizsgálása során egy olyan cserépre figyeltünk fel, amelyen tör hegyének plasztikus ábrázolása látható (1. kép 2). Felfedezését kétségkívül megkönnyítette a később előkerült hasonló díszítésű dunai városi és mendei edények ismerete.² A kívül fényes felületű (barna színű), belül durva kidolgozású (szürke színű) töredék egy nagyobb edény vállrészének darabja. Ezt összevetve a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán bemutatott, szintén 1948-ban talált tószegi arcábrázolásos töredékkal (1. kép 1), kiderült – anyaguk, kidolgozásuk, színük alapján – egyazon edény részeinek tekinthetők.³

A szóbanforgó feltárás alapján a tószegi telep lakószintjeit (vö. 2. kép) az ásatók egymástól részben eltérően határozták meg.¹¹ Miután a leletek ásonyomonként különítették el, s így történt leltárba vételük is, az *a–f* jelzésű „szintekben” talált tárgyak¹⁰ nem adnak igazán valós relatív időrendi képet az itt élt népesség hagyatékáról. Forrásbázisként csak együttesen értékelhetők, még akkor is, ha joggal feltételezhető, nem mindegyikük teljesen egykorú. Pontosabban mondva: a település hosszabb-rövidebb időtartamú késői szakaszát reprezentálják, köztük a törábrázolásos antropomorf edény töredékei is.

Az utóbbi évtizedekben a kutatás nem minden ponton összecsengően határozta meg Tószeg-Laposhalom időrendjét és lakóinak kulturális hovatartozását – különösen ami a késői szakaszt illeti.^{16–22}

Az viszont egyértelmű, hogy a telep szerkezete, háztípusai a Tisza-vidéki tell-telepekével azonos.²⁴ A felső rétegek kerámiájában – ismerve a régi ásatások anyagának még közöletlen részét is – százalékosan dominálnak a füzesabonyi jellegű edényformák és díszítőelemek (vö. 3. kép 1–8).²⁵ Közülük több teljesen azonos a füzesabonyi kultúra más lelőhelyeiről ismert típusokkal, mások a hatvani kerámia reminiscenciájára utalnak, vagy az ottományi (gyulavarsándi) kultúra északnyugati határzónájának még alig ismert leleteivel mutatnak rokonságot. Lényegesen kisebb számban vannak képviselve a Maros (perjamosi) kultúrára jellemző típusok (vö. 4. kép 7–8, 11, 13).²⁶ Jelen összefüggésben számunkra fontosabbak azok a leletek, amelyek hasonlóak a vatyai kultúra legfiatalabb kerámiájához, vagy éppen azonosak velük (vö. 4. kép 3–4, 6, 9–10).²⁷

Az eddig ismert fegyverábrázolásos edények (Pákozd, Dunaújváros, Mende – 5. kép 2–3),³¹ és az ezek körébe sorolható antropomorf edények töredékei

(Igar, Mende) kivétel nélkül a késővathyai kultúra törzsterületén kerültek elő.³² Nagy valószínűséggel a tószei példány is a vathyai kultúrával hozható összefüggésbe. Mindenképpen egyik markáns jelzője annak a vathyai hatásnak, amit a telep egyéb kerámiája is mutat. Hogy e hatás milyen formában és milyen mértékben épül népesség keveredésre, hitelt érdemlően még nemigen határozható meg.

A fegyverábrázolásos edények zártabbnak tűnő köre szerves része annak az új stílusjegyeket felmutató figurális művészetnek, amely az i.e. 15. – 14. században bontakozott ki, és emlékei a Kárpát-medence nagy részén fellelhetők. E művészet nem valamely népességre, sokkal inkább bizonyos idősokra jellemző.³³ A testrészeket plasztikusan ábrázoló „interregionális stílusnak” megtestesítője az a *tószei peremtöredék* is – nagy valószínűséggel tál része –, amelyen árkolt díszítés között stilizált (emberi?) arcábrázolás látható (1. kép 3).³⁴ Hozzá hasonló területünkről nem ismerünk. De térben és időben távoli előzményeként (?) is legfeljebb a trójai és a Thermiből származó példányok említhetők.³⁵ Így csupán annyi állapítható meg: a szóbanforgó töredék révén új változattal bővült a hazai antropomorf (?) edények köre.

Amint arra máshelyütt már rámutattunk,³⁶ számukat és variációikat tekintve, a magyarországi antropomorf edények sajátos csoportot képviselnek a bronzkor figurális emlékei között. Hasonló jellegű korabeli ábrázolások csak Kis-Ázsiából ismertek (Trója, Alaça Höyük, Beycesultan, Boğazköy). Vajon konvergenciáról van szó, vagy pedig egy még felderítetlen, áttételesen érvényre jutó délkeleti hatás egyfajta megnyilvánulásáról? Ma még nem lehet bizonyítani vagy kizárni egyik lehetőséget sem. Ezért jelen írásnak is csak az lehetett a célja, ami a továbblépés kulcsa: az emlékek, adatok körének bővítése.

ZU DEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEM UNGARISCHEN DONAU-THEIßRAUM UND DEM NW-BALKAN IN DER FRÜHEISENZEIT

Tibor KEMENCZEI

In der die Periode zwischen dem 9. Jh. und der Mitte des 6. Jh. umfassenden Früheisenzeit hat sich die Kultur der im heutigen Ungarn gelebten Bevölkerung bedeutend verändert. Westlich von der Donau ging aus der Späturnenfelder-kultur die östliche Hallstattkultur hervor,¹ im ungarischen Alföld und in den benachbarten Gebieten machte sich die Wirkung des kimmerischen Kulturkreises der Steppenlandschaft geltend.² Außer dem die westlichen und östlichen Beziehungen bestimmenden Charakter war die Donau-Theißegend auch mit den früheisenzeitlichen Kulturen des NW-Balkans durch enge Fäden verbunden. Die archäologische Forschung befaßte sich bis jetzt kaum mit diesen,³ da uns die auf die südlichen Beziehungen verweisenden, in verhältnismäßig in geringer Zahl zur Verfügung stehenden materiellen Denkmäler bisher kaum zusammengesammelt und ausgewertet wurden. Zur Erforschung des Verbindungssystems der früheisenzeitlichen Völker im Karpatenbecken wünschen wir aus diesem Grunde mit der Publikation einiger charakteristischer Funde neuere Daten zu bieten.

1. *Banatski Karlovac* (Károlyfalva), Vojvodina, J. — Bronzene Tülle mit durchbrochener Kugel am Ende, L: 16 cm (Abb. 5,3) — MNM (31.1913.364) — unpubliziert.

2. *Batina* (Kiskőszeg), Baranja, J. — Einzelfund, 1905 — Geschlitzter Bommel aus Bronze, L: 3,9 cm (Abb. 2,3) — MNM, Budapest (36.1905.9) — unpubliziert.

3. *Békés*, Nagykert, Kom. Békés. — Einzelfund, 1912 — Gehänge aus Bronze Offener Ring mit zwei eingehängten Kettengliedern, Stäbchen- und runden, doppelten Blechanhängern. L: 41,5 cm (Abb. 2,6) — MNM, Budapest (16.1912.64) — unpubliziert.

4. *Besenyőszög*, Fokorú, Kom. Szolnok. — Schatzfund, 1877. — Zwei goldene Bogenfibeln mit Sanduhrfuß. Auf dem Drahtbügel sind vier bzw. zwei gebuckelte Perlen. L: 9,4 cm, H: 8,9 cm (Abb. 3,1–2). — MNM, Budapest (55. 1878. 29, 30) — Harmatta 1946–48, Taf. 17,6–7.

¹ Patek 1982, 1–56

² Harmatta 1946–48, 79–132; Bouzek 1983, 177–231; Kemenczei 1986, 11–19.

³ Bouzek 1973, 181.

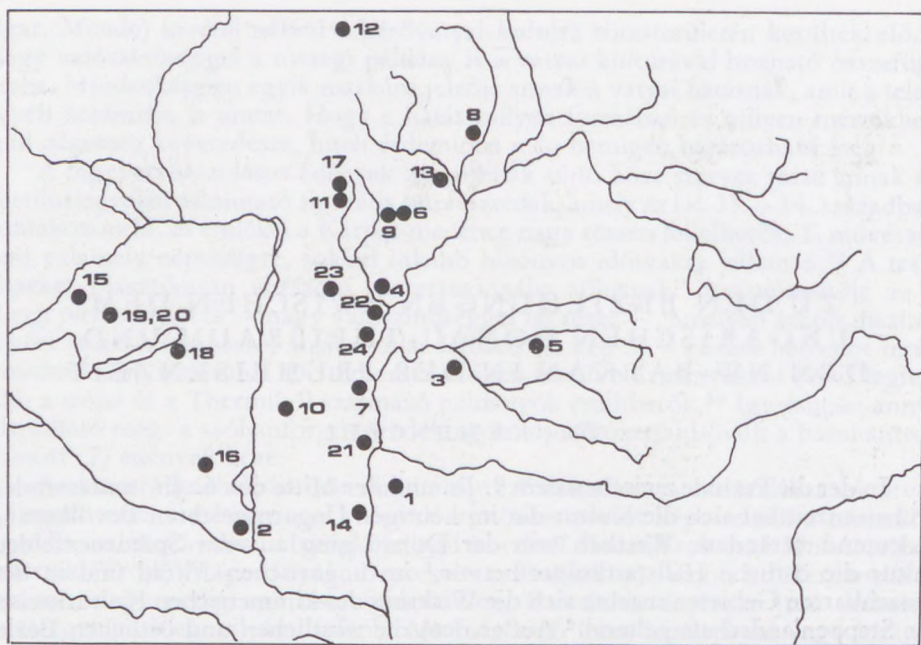

Abb. 1. – 1. ábra Fundorte der früheisenzeitlichen Metallfunde von nordwestbalkanischem Typ im Donau-Theißraum. Az Északnyugat – balkáni típusú koravaskori leletek lelőhelyei a Duna – Tisza vidékén. 1: Banatski Karlovac (Károlyfalva); 2: Batina (Kisköszeg); 3: Békés; 4: Besenyszög – Fokoru; 5: Biharugra; 6: Bogács; 7: Csongrád; 8: Felsődobsza; 9: „Heves”; 10: Kecel; 11: Kisterenye; 12: „Liptau”; 13: Miskolc; 14: Mol (Mohol); 15: Nagyság; 16: Pécs; 17: Salgótarján; 18: Siófok – Balatonkiliti; 19: Somlóhegy; 20: Somlóvásárhely; 21: Szeged – Órhalom; 22: Szolnok; 23: „Tápiószele”; 24: Tószeg.

5. *Biharugra*. Kom. Hajdú-Bihar. – Depotfund II, 1907. – Geschlitzter Bommel aus Bronze (Abb. 2, 2) – Mus. Oradea (2016) – Gallus–Horváth, 1939, Taf. 18, B8.

6. *Bogács*, Tomorvár, Kom. Borsod. – Einzelfunde, 1876. – Zwei kegelige Bronzescheiben mit gezahntem und doppelten Kreisen verziertem Rand. Mitte gerippt und geht in einen Ring aus, in dem Vogelprotomen eingefügt sind. Dm: 7,8 cm, 7,2 cm, H: 4,3 cm, 3,7 cm (Abb. 3,3–4) – MNM, Budapest (301. 1876. 96. 97). – Hampel 1876, 41., Abb. 29–31; Hampel 1886, Taf. 46,6.

7. *Csongrád*, Vendelhalom, Kom. Csongrád. – Grabfund, 1938. – Skelett in gestreckter Rückenlage. Richtung: NO-SW, Tiefe: 35 cm. Beigaben an der linken Schulter: 1. Bronzeglocke mit Öse. L: 4,2 cm (Abb. 3,5). – 2. Kegelförmiger Anhänger aus Bronze mit durchbrochener Verzierung. Ende fehlt. L: 3,8 cm (Abb. 3,6). – 3–10. Acht bronzene, trichterförmige Blechanhänger. L: 6,3, 5,4, 5,5, 4,3, 3,2, 2,9, 2,7, 2,4 cm (Abb. 3,9–11,14–18) – Zwei kleine Ringe. Dm: 2,1 cm, 2,3 cm. Mus. Szentes (54. 85. 1–2). Csallány – Párducz 1944–45, Taf. 47, 3–14.

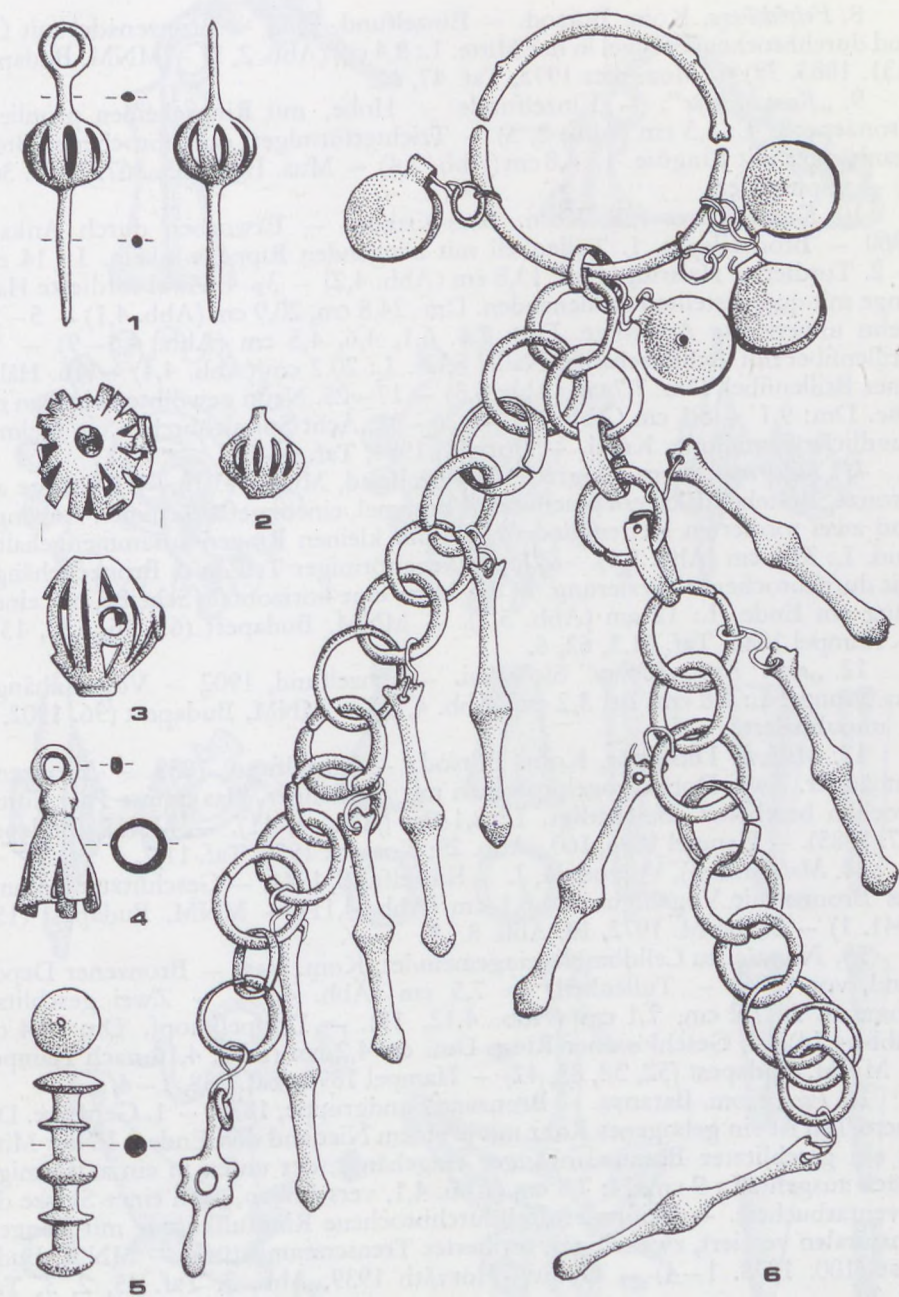

Abb. 2.-2. ábra 1: Felsődobsza; 2: Biharugra; 3: Batina (Kisköszeg); 4-5: „Kom. Heves”;
6: Békés

8. *Felsődobsza*, Kom. Borsod. — Einzelfund, 1883 — Bronzenadel mit Öse und durchbrochener Kugel in der Mitte. L: 8,4 cm (Abb. 2, 1) — MNM, Budapest (131. 1883. 39) — Mozsolics 1973, Taf. 47, 12.

9. „*Kom. Heves*”. — Einzelfunde — Hohe, mit Ringscheiben profilierte Bronzeperle. L: 5,3 cm (Abb. 2, 5) — Trichterförmiger, durchbrochener Bronzanhänger mit Ringöse. L: 4,8 cm (Abb. 2, 4) — Mus. Eger (55. 367. 1, 55. 368. 1) — unpubliziert.

10. *Kecel*, Méhes fok, Kom. Bács-Kiskun. — Erworben durch Ankauf, 1960 — Bronzedept. 1. Tüllenbeil mit hängenden Rippenwinkeln. L: 14 cm. — 2. Tordierter Halsring. Dm: 13,8 cm (Abb. 4, 2) — 3–4. Zwei tordierte Halsringe mit quergestellten Stollenenden. Dm: 24,8 cm, 20,9 cm (Abb. 4, 1) — 5–14. Zehn unverzierte Armringe. Dm: 7,6, 6,1, 4,6, 4,5 cm (Abb. 4, 6–9) — 15. Brillenfibel mit Achterschleife, Nadel fehlt. L: 20,2 cm (Abb. 4, 4) — 16. Hälfte einer Brillenfibel. Dm: 7,7 cm (Abb. 4, 5) — 17–25. Neun gewölbte Scheiben mit Öse. Dm: 9,1 — 8,1 cm (Abb. 4, 3) — 26–32. Acht Spiralröhrchen. — Heimatkundliche Sammlung, Kecel. — Horváth 1984, Taf. 2–3.

11. *Kisterenye*, Kom. Nógrád. — Einzelfund, Mitte 19. Jh. — Gehänge aus Bronze. Besteht aus einem geschlitzten Bommel, einem gefäßförmigen Anhänger und zwei tordierten Kettengliedern, die mit kleinen Ringen zusammengehalten sind. L: 33,5 cm (Abb. 5, 1). — Doppelkegelförmiger Teil eines Bronzegehänges mit durchbrochener Verzierung. In der Mitte eine horizontale Scheibe, mit einem Ring am Ende. L: 12 cm (Abb. 5, 2). — MNM, Budapest (61. 16. 130, 131). — Hampel 1886, Taf. 61, 3, 62, 6.

12. „*ehm. Kom. Liptau*” Slowakei. — Einzelfund, 1902 — Vogelanhänger aus Bronze. L: 2,8 cm, Br: 3,2 cm (Abb. 4, 10) — MNM, Budapest (96. 1902. 5) — unpubliziert.

13. *Miskolc*. Diósgyőr, Kom. Borsod. — Einzelfund, 1883. — Bronzener Anhänger. Zwei Doppelvogelprotomen mit Aufhänger. Das untere Paar durchbrochen bearbeitet. Beschädigt. L: 8,1 cm (Abb. 4, 11). — MNM, Budapest (37. 1885). — Hampel 1896, 160., Abb. 29; Kossack 1954, Taf. 11, 7.

14. *Mol* (Mohol), Vojvodina, J. — Einzelfund, 1941. — Geschlitzter Bommel aus Bronze mit Vogelfigur. L: 8,1 cm (Abb. 4, 11) — MNM, Budapest (156. 1941. 1) — Szabó M. 1972, 19, Abb. 8.

15. *Nagyság*, zu Celldömölk eingemeindet, Kom. Vas. — Bronzener Depotfund, vor 1896. — Tüllenbeil. L: 7,5 cm (Abb. 4, 13). — Zwei geschlitzte Bommel. L: 7,2 cm, 7,1 cm (Abb. 4, 12, 15) — Doppelknopf. Dm: 3,4 cm (Abb. 4, 14). — Geschlossener Ring. Dm: ca. 4,2 cm (Abb. 4, 16 nach Hampel) — MNM, Budapest (52, 32, 85, 42) — Hampel 1896, Taf. 238, 1–4.

16. *Pécs*, Kom. Baranya. — Bronzene Fundgruppe, 1878. — 1. Gehänge. Der obere Teil ist ein gebogenes Rohr mit je einem Niet an den Enden. In der Mitte ist ein geschlitzter Bommelanhänger eingehängt, der unten in ein axtförmiges Stück ausgeht. L: 9 cm, H: 7,8 cm (Abb. 4, 1, verschollen, nach einer Skizze des Inventarbuches). — Beifunde: drei durchbrochene Ringfußknöpfe mit Tangenspiralen verziert, zweiteiliges, tordiertes Trensenmundstück. — MNM, Budapest (100. 1878. 1–4) — Gallus–Horváth 1939, Abb. 3, Taf. 45, 2, 3, Taf. 46, 3.

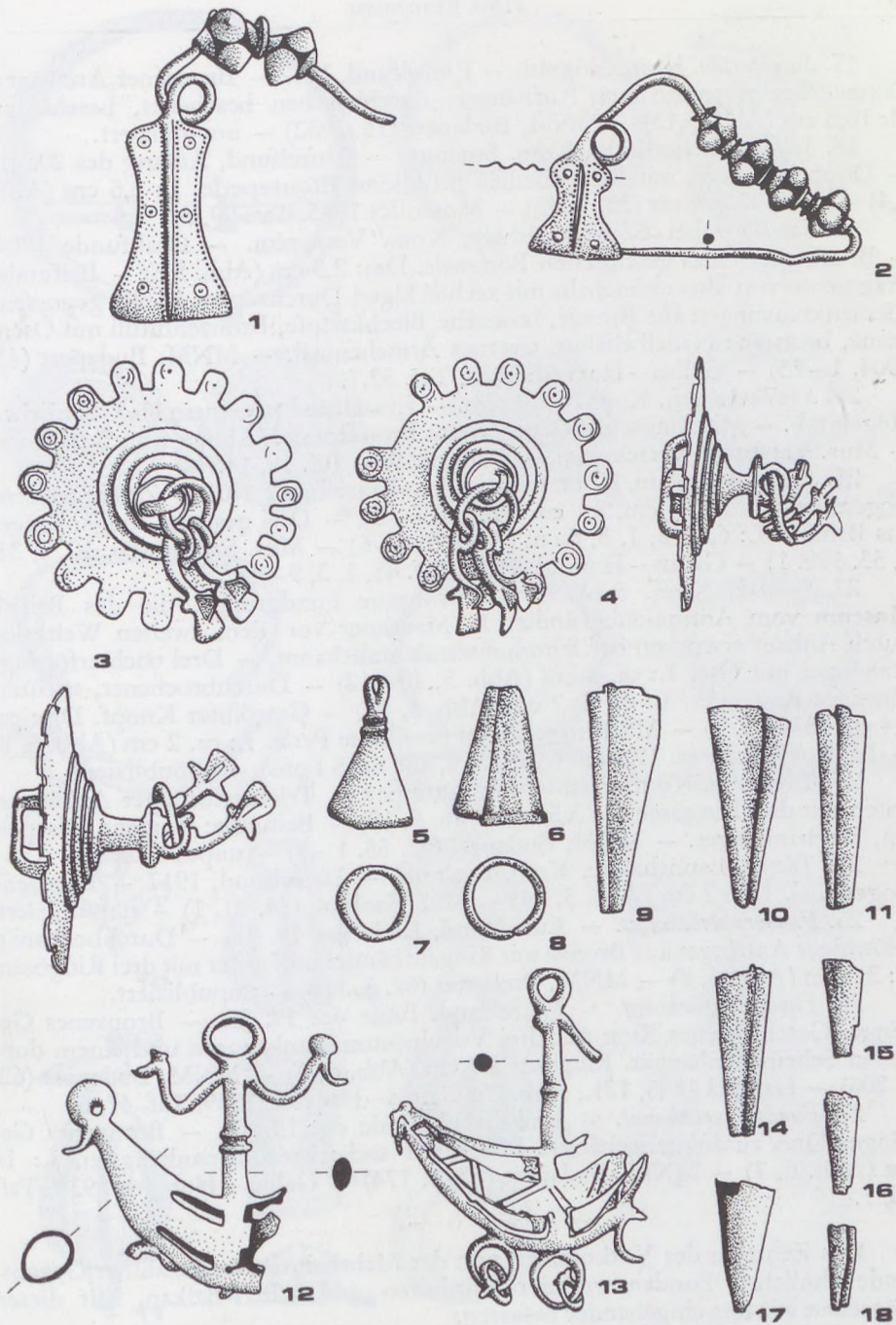

Abb. 3. – 3. ábra 1: Besenyszög – Fokoru; 3 – 4: Bogács; 5 – 11, 14 – 18: Csongrád; 12: Miskolc
13: Salgótarján.

17. *Salgótarján*. Kom. Nógrád. — Einzelfund, 1932 — Bronzener Anhänger. Doppelvogelprotomen mit Aufhänger, durchbrochen bearbeitet, beschädigt. H: 10,5 cm (Abb. 3,13) — MNM, Budapest (18. 1932) — unpubliziert.

18. *Siófok*. Balatonkiliti, Kom. Somogy. — Einzelfund, Anfang des 20. Jh. — Doppelkegelige, mit Ringscheiben profilierte Bronzeperle. L: 3,6 cm (Abb. 5,4) — Mus. Kaposvár (55. 1. 43) — Mozsolics 1985. Taf. 99, 6.

19. *Somlóhegy* bei Somlóvásárhely, Kom. Veszprém. — Grabfunde 1904. — Bruchstück eines geschlitzten Bommels. Dm: 2,5 cm (Abb. 5,5) — Beifunde: Fragmente von Bronzeknebeln mit rechteckigen Durchzügen, hohle, gegossene Riemenkreuzungen aus Bronze, bronzene Blechköpfe, Bronzentutuli mit Ösenkranz, bronzene Nadelbehälter, eisernes Ärmchenbeil. — MNM, Budapest (43. 1904. 1–13) — Gallus–Horváth 1939, Taf. 52,7.

20. *Somlóvásárhely*. Kom. Veszprém. — Einzelfund aus einem Ha C-zeitlichen Hügelgrab. — Mit Ringscheiben profilierte Bronzeperle. (Abb. 5,6 nach Párducz) — Mus. Veszprém, verschollen — Párducz 1954, Taf. 19, 14.

21. *Szeged*, Öthalom, Kom. Csongrád. — Einzelfunde 1879 — Zwei bronzene Bogenfibeln. L: 11,1 cm, 8,1 cm (Abb. 6,1–2). — Drei gestielte Ringanhänger aus Bronze. L: 6, 6, 6, 1, 5, 6 cm (Abb. 6, 4–6) — Mus. Szeged (80. 30. 1, 31. 1, 53. 190. 1) — Gallus–Horváth 1939, Taf. 48, 1, 3, 9–11.

22. *Szolnok*, Kom. Szolnok. — Bronzene Fundgruppe, die das British Museum vom Antiquitätenhändler L. Mauthner vor dem zweiten Weltkrieg durch Ankauf erworben hat. Fundumstände unbekannt. — Drei trichterförmige Anhänger mit Öse. L: ca. 4 cm (Abb. 5, 10–12) — Durchbrochener, trichterförmiger Anhänger. L: ca. 3, 7 cm (Abb. 5, 13) — Gewölbter Knopf. Dm: ca. 2,4 cm (Abb. 5, 7) — Mit Ringscheiben profilierte Perle. L: ca. 2 cm (Abb. 5, 8) — Brillenfibel. L: ca. 12,1 cm (Abb. 5, 9, alle nach Foto) — unpubliziert.

23. *Tápiószéle*, Kom. Pest. — Fundgruppe? — Trichterförmiger Anhänger, unten mit drei Ringösen. L: 3,5 cm (Abb. 5, 15) — Beifunde: vierzehn Glasperlen, Blechanhänger. — MNM, Budapest (62. 55. 1–6) — unpubliziert.

24. *Tószeg*. Laposhalom, Kom. Szolnok. — Einzelfund, 1917 — Bronzene Bogenfibel. L: 5,2 cm (Abb. 5, 14) — Mus. Szolnok (54. 21. 1) — unpubliziert.

25. *Fundort unbekannt*. — Einzelfund, Ende des 19. Jh. — Durchbochener, eiförmiger Anhänger aus Bronze mit Ringaufhänger und unter mit drei Ringösen. L: 3,5 cm (Abb. 6, 8) — MNM, Budapest (62. 3. 110) — unpubliziert.

26. *Fundort unbekannt*. — Einzelfund, Ende des 19. Jh. — Bronzenes Gehänge. Geschlossener Ring mit drei Vogelprotomenanhängern und einem doppelten Scheibenanhänger. Ringdm: 5,7 cm (Abb. 6, 3) — MNM, Budapest (62. 1. 206) — Hampel 1896, 121., Abb. 25, Gallus–Horváth 1939, Taf. 47, 6.

27. *Fundort unbekannt*. — Einzelfund, Ende des 19. Jh. — Bronzenes Gehänge. Drei zusammengehängte Ringe mit sechs Protomenanhängern. L: 14 cm (Abb. 6, 7) — MNM, Budapest (62. 1. 174) — Gallus–Horváth 1939, Taf. 46, 1.

Das Zentrum der Vorkommen von der Mehrheit der aufgezählten Gegenstände ähnlichen Funden war der Nordwest- und Mittel-Balkan. Mit diesen Wünschen wir uns eingehender befassen.

Aus dem Komitat Heves, Siófok-Balatonkiliti, Somlyóvásárhely und aus der Fundgruppe von Szolnok führten wir je eine mit Scheiben profilierte Bronzeperle

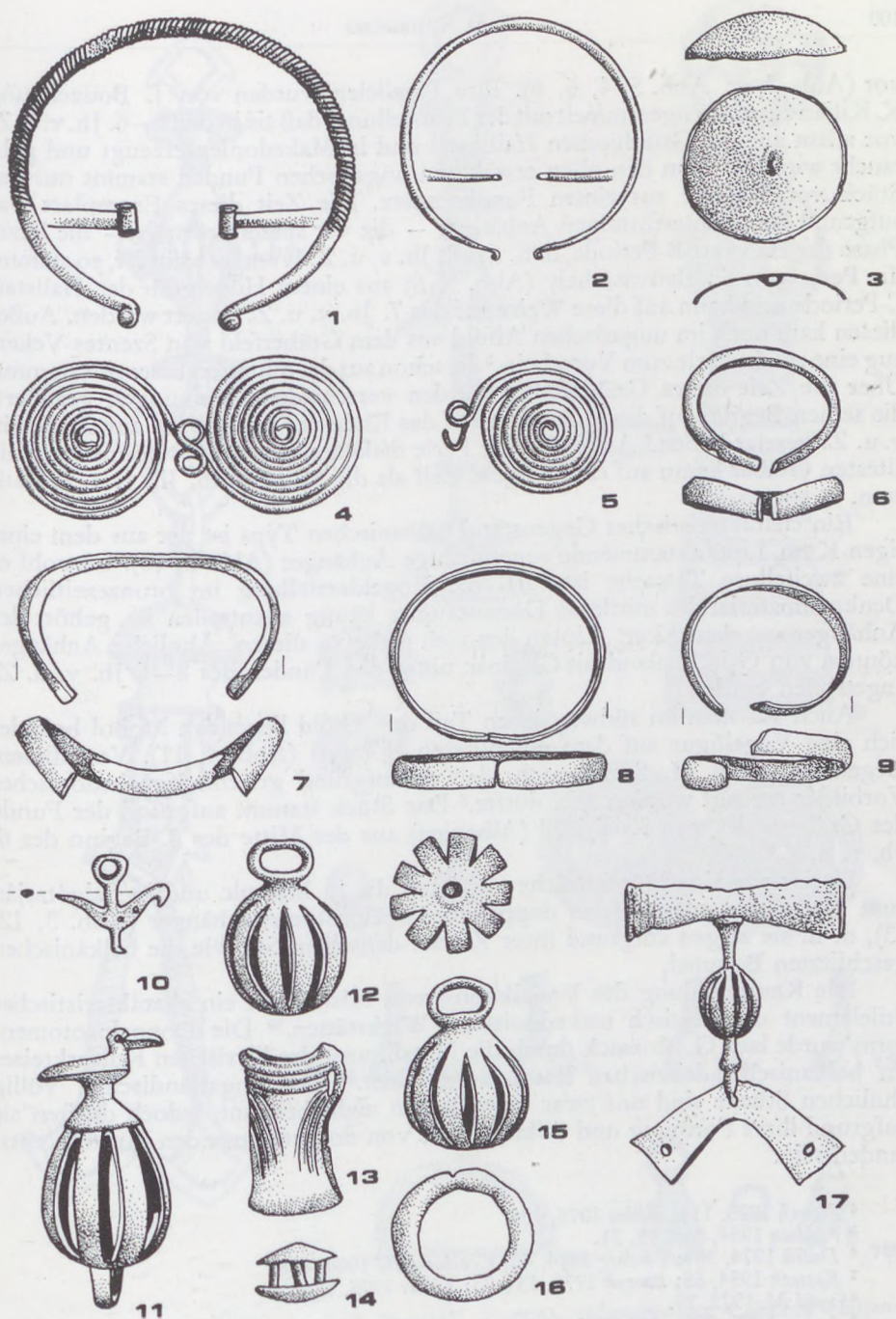

Abb. 4. — 4. ábra 1–9: Kecel; 10. „Kom. Liptau”; 11: Mol (Mohol); 12–16: Nagyság; 17: Pécs

vor (Abb. 2, 5; Abb. 5, 4, 6, 8). Ihre Parallelen wurden von J. Bouzek und K. Kilian zusammengesammelt mit der Feststellung, daß sie in den 8–6. Jh. v. u. Z. vor allem auf der Griechischen Halbinsel und in Makedonien erzeugt und gebraucht wurden.⁴ Von den oben erwähnten ungarischen Funden stammt nur das Stück von Szolnok aus einem Fundkomplex. Die Zeit dieses Exemplars war aufgrund der trichterförmigen Anhänger – die wir später erörtern – die letzte Phase der Hallstatt B-Periode, d. h. das 8. Jh. v. u. Z. Wenn es wahr ist, so stammt die Perle von Somlyóvásárhely (Abb. 5, 6) aus einem Hügelgrab der Hallstatt C-Periode und kann auf diese Weise auf das 7. Jh. v. u. Z. datiert werden. Außer diesen kam noch im ungarischen Alföld aus dem Gräberfeld von Szentes-Vekerzug eine solche Perle zum Vorschein,⁵ die schon aus der mittleren Eisenzeit stammt. Über die Zeit dieses Gräberfeldes wurden verschiedene Meinungen geäußert, die seinen Beginn auf die Mitte oder auf das Ende des 6. Jh. bzw. auf das 5. Jh. v. u. Z. gesetzt haben.⁶ Aufgrund der Perle makedonischen Typs können wir die ältesten Gräber kaum auf eine jüngere Zeit als die Mitte des 6. Jh. v. u. Z. datieren.

Ein charakteristischer Gegenstand balkanischen Typs ist der aus dem einstigen Kom. Liptau stammende vogelförmige Anhänger (Abb. 4, 10). Obwohl es eine zweifellose Tatsache ist, daß die Vogeldarstellung im bronzezeitlichen Denkmalmaterial des mittleren Donauraumes häufig anzutreffen ist, gehört der Anhänger aus dem Kom. Liptau dennoch nicht zu diesen. Ähnliche Anhänger können von Griechenland bis Glasinac unter den Funden des 8–6. Jh. v. u. Z. angetroffen werden.⁷

Auch auf dem im südwestlichen Teil des Alföld liegenden Mohol befindet sich eine Vogelfigur auf dem geschlitzten Bommel (Abb. 4, 11). Von diesem Gegenstand wies M. Szabó nach, daß er aufgrund griechisch-makedonischer Vorbilder erzeugt worden sein dürfte.⁸ Das Stück stammt aufgrund der Funde des Gräberfeldes von Kuci i Zi (Albanien) aus der Mitte des 8.-Beginn des 6. Jh. v. u. Z.⁹

Dreieckförmige Durchbrüche verzieren die in Miskolc und in Salgótarján zum Vorschein gekommenen doppelten Vogelprotomenanhänger (Abb. 3, 12, 13), d. h. sie zeigen aufgrund ihrer Zierart denselben Stil wie die balkanischen geschlitzten Bommel.

Die Kammbildung des Vogelkopfes von Miskolc ist ein charakteristisches Stilelement der illyrisch makedonischen Werkstätten.¹⁰ Die Doppelprotomenform wurde laut G. Kossack durch die Metallkunst des illyrischen Kulturkreises im balkanisch adriatischen Raum ausgebildet.¹¹ Die ungarländischen völlig ähnlichen Stücke sind uns zwar vom Balkan nicht bekannt, jedoch dürften sie aufgrund ihrer Formung und Stilmerkmale von dort stammenden Mustern entstanden sein.

⁴ Bouzek 1973, 115; Kilian 1975, 136.

⁵ Párducz 1954, Taf. 15, 11.

⁶ Dušek 1974, 389; Párducz 1974, 42; Chochorowski 1984, 128.

⁷ Kossack 1954, 65; Bouzek 1975, 13–23; Kilian 1975, 134.

⁸ Szabó M. 1972, 19.

⁹ Andrea 1985, 220–222, Taf. 35, 14/1

¹⁰ Kilian – Dirlmeier 1979, 138

¹¹ Kossack 1954, 43.

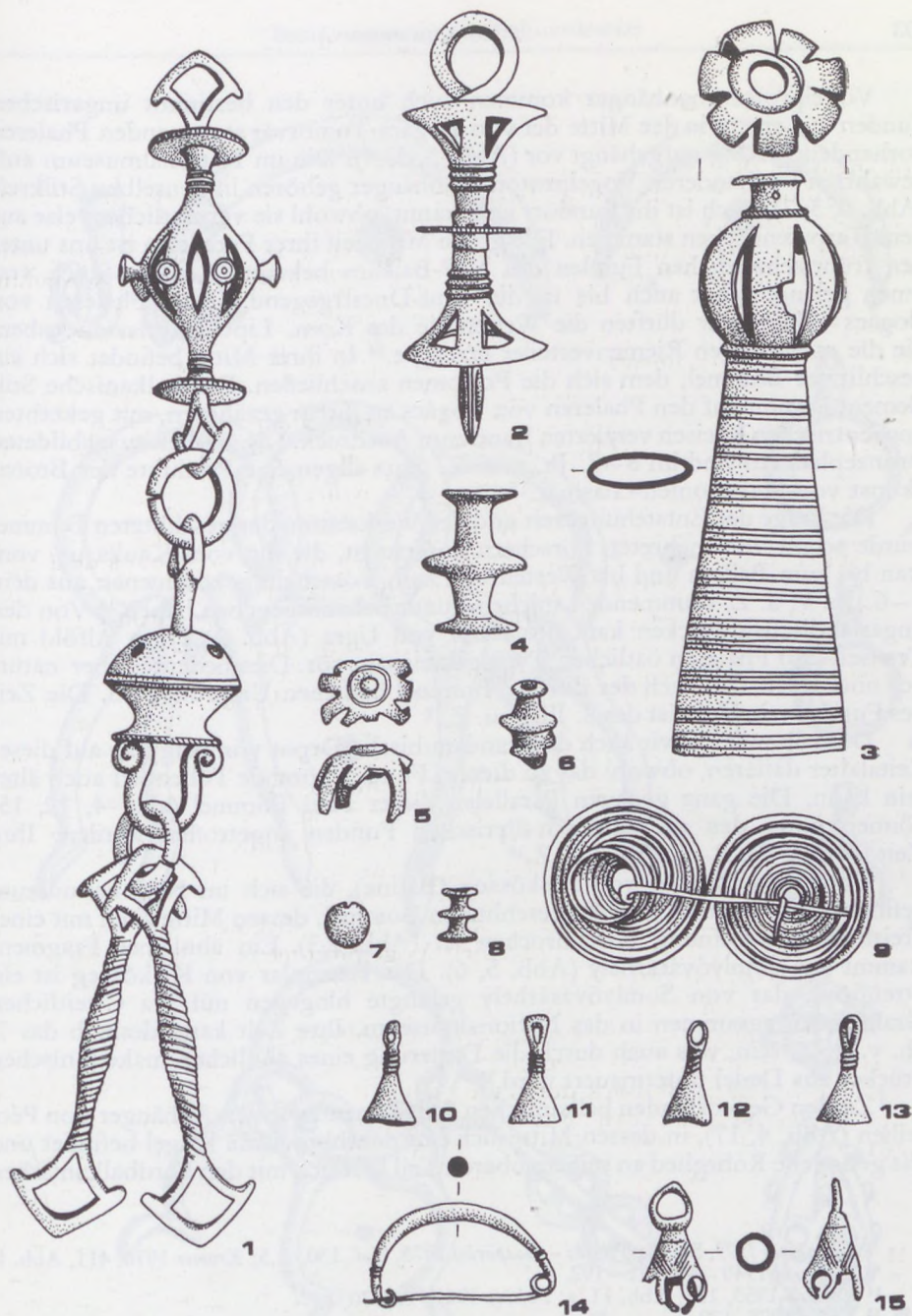

Abb. 5. — 5. ábra 1–2: Kisterenye; 2. Banatski – Karlovac (Károlyfalva); 4: Siófok – Balatonkiliti; 5: Somlóhegy; 6: Somlónásárhely; 7–13: Szolnok; 14: Tószeg; 15: „Tápiószele”.

Vogelprotomenanhänger kommen auch unter den bestimmt ungarischen Funden auf einem in der Mitte der von Bogács-Tomorvár stammenden Phaleren vorhandenen Ring aufgehängt vor (Abb. 3, 3, 4). Die im Nationalmuseum aufbewahrten zwei anderen Vogelprotomenanhänger gehören in denselben Stilkreis (Abb. 6, 3, 7), doch ist ihr Fundort unbekannt, obwohl sie vermutlich aus dem Karpatenbecken stammen. Die große Mehrheit ihrer Parallelen ist uns unter den früheisenzeitlichen Funden des NW-Balkans bekannt,¹² je ein Stück von ihnen gelangte aber auch bis in die Prut-Dnestrgegend.¹³ Die Phaleren von Bogács-Tomorvár dürften die Werkstätte des Kom. Liptau verlassen haben, die die radförmigen Riemenverteiler erzeugte.¹⁴ In ihrer Mitte befindet sich ein geschlitzter Bommel, dem sich die Protomen anschließen. Das balkanische Stilelement kommt auf den Phaleren von Bogács an ihrem gezähnten, mit gekerbten konzentrischen Kreisen verzierten Rand zum Ausdruck. Die ähnlich ausgebildeten Bronzephaleren sind im 8–7. Jh. v. u. Z. ganz allgemeine Produkte der Bronzekunst von Makedonien-Glasinac.¹⁵

Die Frage der Entstehungszeit und der Werkstätten der geschlitzten Bommel wurde schon von mehreren Forschern untersucht, die die vom Kaukasus, vom Iran bis zum Balkan und bis Westeuropa zum Vorschein gekommenen, aus dem 8–6. Jh. v. u. Z. stammenden solchen Funde bekanntgegeben haben.¹⁶ Von den ungarländischen Stücken kam der Fund von Ugra (Abb. 2, 2) im Alföld mit Trensen und Phaleren östlichen Typs gemeinsam vor. Dies bedeutet aber natürlich noch nicht, daß auch der dortige Bommel östlichen Ursprungs sei. Die Zeit des Fundes von Ugra ist des 8. Jh. v. u. Z.¹⁷

Deshalb müssen wir auch das trandanubische Depot von Nagyság auf dieses Zeitalter datieren, obwohl das zu diesem Fund gehörende Tüllenbeil auch älter sein kann. Die ganz genauen Parallelen dieser zwei Bommel (Abb. 4, 12, 15) können unter den makedonisch-illyrischen Funden angetroffen werden. Ihre Zeit ist dort das 8–7. Jh. v. u. Z.¹⁸

Unter den Funden von Kiskőszeg (Batina), die sich im Nationalmuseum befinden, gibt es einen solchen geschlitzten Bommel, dessen Mitte auch mit einer kreisförmigen Öffnung durchbrochen ist (Abb. 2, 3). Ein ähnliches Fragment stammt aus Somlyóvásárhely (Abb. 5, 6). Das Exemplar von Kiskőszeg ist ein Streufund, das von Somlyóvásárhely gelangte hingegen mit Ha C-zeitlichen Grabfunden zusammen in das Nationalmuseum. Ihre Zeit kann deshalb das 7. Jh. v. u. Z. sein, was auch durch die Datierung eines ähnlichen makedonischen Stückes aus Dedel untermauert wird.¹⁹

Zu den Gegenständen balkanischen Stils können wir den Anhänger von Pécs reihen (Abb. 4, 17), in dessen Mitte sich eine durchbrochene Kugel befindet und das gebogene Rohrglied an seinem oberen Teil läßt sich mit den nordbalkanischen

¹² Garašanin 1973, 5–11; Vinski-Gasparini 1973, Taf. 130, A.5; Kromer 1976, 411, Abb. 1.

¹³ Żurowski 1949–49, 191–192.

¹⁴ Kossack 1953, 135, Abb. 11, a; Foltiny 1961, Taf. 70, 1.

¹⁵ Kilian 1975, 129.

¹⁶ Kossack 1954, 66; Bouzek 1971, 79–94; Bouzek 1973, 60–75; Kilian-Dirlmeier 1979, 81.

¹⁷ Hüttel 1981, 165.

¹⁸ Andrea 1985, Taf. 24, 16/5; Koračević 1977, 61, Abb. 15.

¹⁹ Vasić 1976, 6, Abb. 7; Kilian 1975, 110, Taf. 89, 3; Bouzek 1973, 67, Abb. 20, 6.

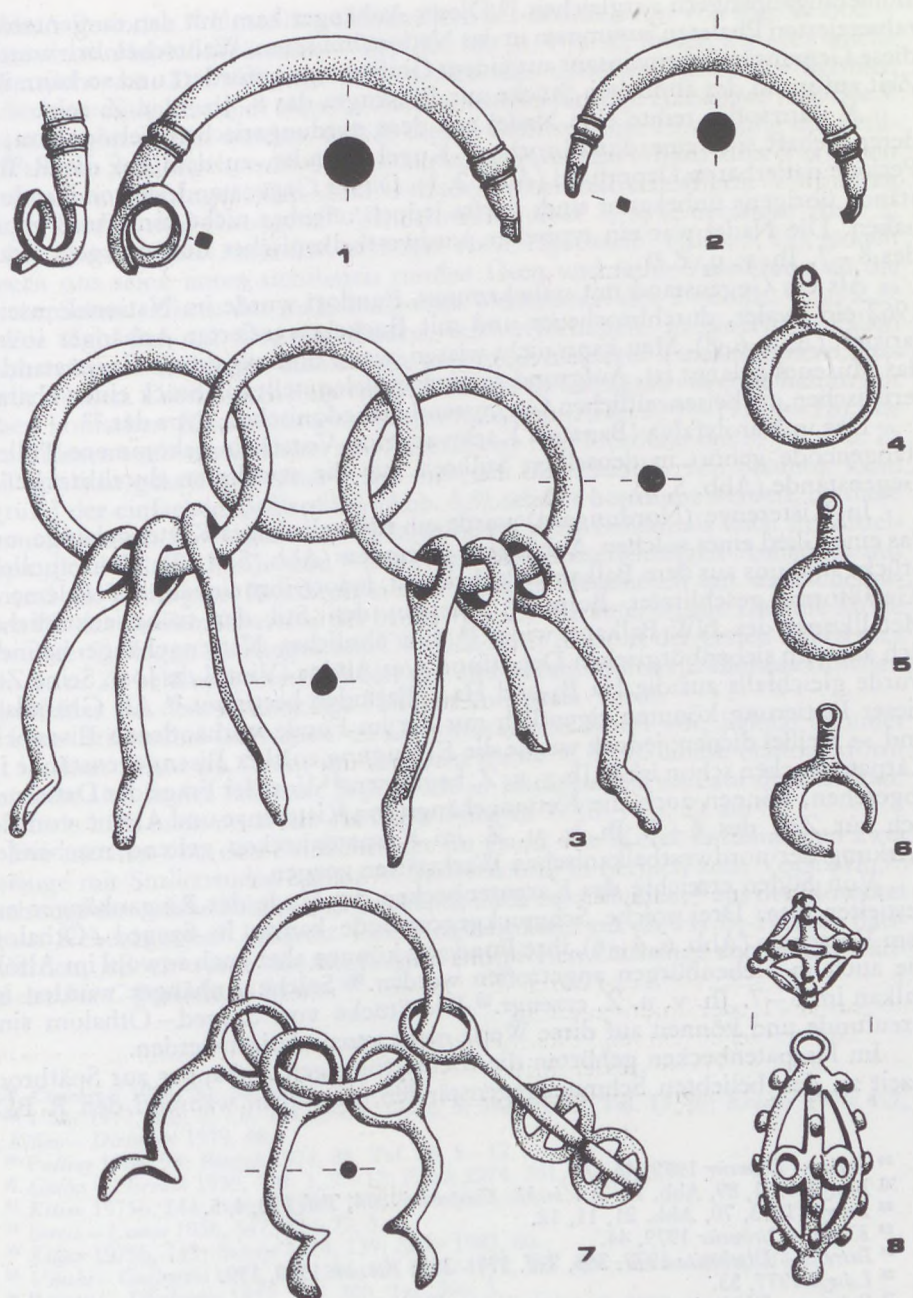

Abb. 6. — 6. ábra 1–2, 4–6: Szeged – Öthalom; 3, 7, 8: „Ungarn”.

Bumeranganhängern vergleichen.²⁰ Dieser Anhänger kam mit den tangentspiralverzierten Phaleren zusammen in das Nationalmuseum. Wahrscheinlich wurden diese Gegenstände gemeinsam aus einem Grab zutage gefördert und so kann ihre Zeit aufgrund der ähnlichen Stücke aus Biharugra das 8. Jh. v. u. Z. sein.

A. Mozsolics reihte eine Nadel aus dem nordungarischen Felsődobsza, an deren Schaft sich eine durchbrochene Kugel befindet, zu dem auf die R BD-Periode datierbaren Depotfund (Abb. 2, 1). Dieser Gegenstand, dessen Fundumstände übrigens unbekannt sind, dürfte jedoch offenbar nicht zum Fund gehört haben. Die Nadel war ein typischer nordwestbalkanischer Schmuckgegenstand des 8–7. Jh. v. u. Z.²¹

Als ein Gegenstand mit unbekanntem Fundort wurde im Nationalmuseum 1962 ein ovaler, durchbrochener und mit Buckeln verzierter Anhänger inventarisiert (Abb. 6, 8). Man kann nicht wissen, wann und wie dieser Gegenstand in das Museum gelangt ist. Aufgrund seiner Parallelen stellt das Stück einen charakteristischen, früheisenzeitlichen Gegenstand makedonischen Typs dar.²²

Das in Károlyfalva (Banatski Karlovac) zum Vorschein gekommene Tüllenstangenende gehört in denselben Stilkreis wie die erwähnten durchbrochenen Gegenstände (Abb. 5, 3).

In Kisterenye (Nordungarn) wurde ein mehrgliedriges Kettengehänge und das eine Glied eines solchen Anhängers gefunden (Abb. 5, 1, 2). Ganz ähnliche Stücke sind uns aus dem Balkan nicht bekannt, jedoch ihre einzelnen Teilelemente (Gefäßform, geschlitzter Bommel) spiegeln den Stil der früheisenzeitlichen Metallkunst des NW-Balkans wider.²³ Ein ähnliches Kettengehänge befindet sich auch im siebenbürgischen Depotfund von Alvinc (Vintul de Jos). Seine Zeit wurde gleichfalls auf die Ha B₃- und Ha C-Perioden bestimmt.²⁴ Als Grundlage dieser Datierung könnten eigentlich nur die im Funde vorhandenen Eisenbeile und – meißel dienen, jedoch wurde die Erzeugung solcher Eisengegenstände im Karpatenbecken schon im 8. Jh. v. u. Z. begonnen.²⁵ Von der Frage der Datierung abgesehen, können auch die Kettengehänge von Kisterenye und Alvinc von der sich zur Zeit des 8–7. Jh. v. u. Z. im Karpatenbecken geltend machenden Wirkung der nordwestbalkanischen Werkstätten zeugen.

Von Süden erreichte das Karpatenbecken die Mode der Ringanhänger mit gestielter Öse. Drei solche Schmuckgegenstände kamen in Szeged–Öthalom zum Vorschein (Abb. 6, 4–6), ihre Fundorte können aber auch sowohl im Alföld wie auch in Siebenbürgen angetroffen werden.²⁶ Solche Anhänger wurden im Balkan im 8–7. Jh. v. u. Z. erzeugt.²⁷ Die Stücke von Szeged–Öthalom sind Streufunde und können auf diese Weise nicht genau datiert werden.

Im Karpatenbecken gehörten die trichterförmigen Anhänger zur Spätbronzezeit zu den beliebten Schmuckgegenständen, vor allem während den R BD-

²⁰ Kilian – Dirlmeier 1979, 43–44.

²¹ Bouzek 1971, 89, Abb. 14, 2; Vinski – Gasparini 1974, Taf. 128, 4, 5.

²² Bouzek 1973, 70, Abb. 21, 11, 12.

²³ Kilian – Dirlmeier 1979, 44.

²⁴ Petrescu – Dimbovita 1977, 368, Taf. 391–393; Kossack 1980, 139.

²⁵ László 1977, 53.

²⁶ Petrescu – Dimbovita 1977, Taf. 399–402; Kilian 1975, 133.

²⁷ Kilian – Dirlmeier 1979, Kilian 1975b, 175–176.

und Ha A-Perioden.²⁸ Unter den Denkmälern der Bronzekunst von sog. Rohod – Szentes- bzw. Hajdúböszörmény – Typ des 10. Jh. v. u. Z. finden wir aber solche Stücke nicht vor. Die auf die Ha B₃-C-Perioden datierten Funde aus Syrmien und Serbien enthalten aber ziemlich häufig trichterförmige Anhänger mit Öse.²⁹ Es kann angenommen werden, daß in diesen Gebieten ihre Erzeugung auf örtliche Wurzeln zurückgeht und daß solche im ungarischen Alföld zum Vorschein gekommenen Anhänger von dort stammen bzw. nach dortigen Vorbildern erzeugt worden sind (Csongrád – Vendelhalom: Abb. 3, 5, 6, Szolnok: Abb. 5, 10 – 13). Diesen ähnelt auch der Anhänger von „Tápiószele“ (Abb. 5, 15), jedoch erinnern uns seine unten sichtbaren runden Ösen und seine Verzierung an die ähnliche Schmuckform der makedonischen Werkstätten des 7–6. Jh. v. u. Z.³⁰

Die Zeit der mit Öse versehenen, trichterförmigen, in einzelnen Fällen durchbrochenen Anhänger kann auch aufgrund mehrerer Fundkomplexe festgestellt werden. Diese Form liegt im Grabfund von Csongrád – Vendelhalom mit solchen konischen Blechanhängern gemeinsam vor (Abb. 3, 9 – 11, 14 – 18), die unter anderen auch aus Gräbern von Füzesabony und Mezőcsát des 8. Jh. v. u. Z. ans Tageslicht gekommen sind.³¹ Die Zeit des Depotfundes von Szolnok kann aufgrund der einfachen Brillenfibel (Abb. 5, 9) schwer bestimmt werden, da diese Schmuckform im 9–7. Jh. v. u. Z. sowohl auf dem Balkan als auch in Mitteleuropa gleichfalls in Mode war.³² Die Fibel, die trichterförmigen Anhänger mit Öse und die profilierte Bronzeperle sind in ihrer Gesamtheit am wahrscheinlichsten für das Denkmalmaterial des 8. Jh. v. u. Z. charakteristisch. Daß die Mode der trichterförmigen Anhänger mit Öse sich auch noch in der ersten Hälfte des 7. Jh. v. u. Z. behauptet hat, beweist der eine Grabfund des früheisenzeitlichen Gräberfeldes aus dem oltenischen Fundort von Balta Verde.³³

Eine Brillenfibel liegt auch im Depotfund von Kecel vor, jedoch befindet sich in ihrer Mitte ein Draht in Achtform (Abb. 4, 4, 5). Diese Schmuckform verbreitete sich in der Hallstatt B₃-Periode in Mitteleuropa und auf dem Balkan. Ihre Mode hielt auch noch zur Ha C-Periode, im 7. Jh. v. u. Z. an.³⁴

Die meisten von den Parallelen der im Fund von Kecel vorhandenen zwei Halsringe mit Stollenenden kamen in Syrmien und in Serbien zum Vorschein,³⁵ jedoch sind uns solche Schmuckgegenstände auch aus Oltenien,³⁶ aus der Slowakei und aus Siebenbürgen³⁷ bekannt. Ihre Mehrheit kann auf die Ha B₃-Periode datiert werden, jedoch waren die mit Kugeln profilierten Halsringe auch noch während der Ha C-Periode in Mode.³⁸

²⁸ Kemenczei 1984, 20; Mozsolics 1985, 73.

²⁹ Vasić 1977, Taf. 2, 7, 8, Taf. 3, 2, 3, Taf. 6, 5; Marić 1964, Taf. 15, 10; Kromer 1976, 412, 413; Kilian – Dirlmeier 1979, 48.

³⁰ Foltiny 1964, 94; Bouzek 1974, 88, Taf. 26, 5 – 12.

³¹ Gallus – Horváth 1939, Taf. 1, 9 – 12; Patek 1974, 361, Taf. 6, 3, 4.

³² Kilian 1975b, 144; Betzler 1974, 134; Bader 1983, 57.

³³ Berciu – Comsa 1956, 347, Abb. 77, 5.

³⁴ Kilian 1975b, 145; Betzler 1974, 139; Bader 1983, 60.

³⁵ Vinski – Gasparini 1973, Taf. 131, 19; Vasić 1977, Taf. 4, 6; Kromer 1976, 411.

³⁶ Petrescu – Dimbovita 1977, Taf. 390, Taf. 396, 3.

³⁷ Petrescu – Dimbovita 1977, Taf. 381, 2; Novotná 1984, 38.

³⁸ Vasić 1977, Taf. 7, 1; Vinski – Vinski – Gasparini 1962, Taf. 5, 67.

Eine örtliche Schmuckform ist der dritte Halsring von Kecel mit tordiertem Körper und eingerolltem Ende (Abb. 4, 2) und auch die unverzierten Armringe mit halbkreisförmigem Durchmesser (Abb. 4, 6–9), Blechknopf mit Öse (Abb. 4, 3) und Spirälröhrchen können unter die gleichfalls allgemeinen spätbronzezeitlichen Typen des Karpatenbeckens eingereiht werden. Von den Armringen lassen sich aber Zeit und Ursprung derjenigen Exemplare, die eine Sattelform haben (Abb. 4, 6–7) auch genauer bestimmen. Solche Schmuckgegenstände liegen uns in den aus Syrmien, aus den Ha B₃–Ha C-Periode stammenden Funden vor.³⁹

Die in Szeged–Öthalom (Abb. 6, 1–2) und in Tószeg–Laposhalom (Abb. 5, 14) zum Vorschein gekommenen Bogenfibeln gelangten von Süden her in das ungarische Alföld. Sie sind Streufunde und auf diese Weise kann ihre Zeit nur aufgrund ihrer balkanischen Parallelen auf das 8–7. Jh. v. u. Z. gesetzt werden.⁴⁰ Die im Goldfund von Besenyszög–Fokoru vorhandenen zwei Fibeln dürften gleichfalls nach balkanischen Mustern gefertigt worden sein (Abb. 3, 1–2). Ihr Nadelbehälter hat eine Sanduhrform, gehört demnach zu der im nördlichen Balkan vom 8. Jh. an verbreiteten Fibelform. Ihre Mode griff auch auf das 7. Jh. über.⁴¹ Von der zweiten Hälfte des 7. Jh. traten auf dem Balkan an ihre Stelle-ähnliche, jedoch solche Fibeln, die einen sog. boiotischen, schildförmigen Nadelhalter hatten.⁴² Auch diese gelangten in das Karpatenbecken und kamen in Siebenbürgen aus mehreren mitteleisenzeitlichen Bestattungen ans Tageslicht.⁴³

Die in Békés zutage geförderten, mit einem aus mehreren Gliedern bestehenden Kettengehänge (Abb. 2, 6) völlig übereinstimmenden Funde sind uns zwar aus dem Balkan nicht bekannt, jedoch liegen ihren einzelnen Teilen ähnliche Funde vor. So können im makedonischen früheisenzeitlichen Denkmalmaterial die Parallelen der runden Blechanhänger und der gegossenen, stäbchenförmigen Anhänger gleichfalls angetroffen werden.⁴⁴ Insbesondere waren die verschiedenen Varianten der stäbchenförmigen Anhänger in den makedonischen, illyrischen Gebieten im 8–6. Jh. v. u. Z. beliebt, jedoch wurde die Erzeugung ihrer einzelnen Typen auch vom Volk der ostalpinen Hallstattkultur übernommen.⁴⁵ Das Stück von Békés kann in sich nicht genau datiert werden, da uns aber die Parallelen der Blechanhänger aus Makedonien unter den Funden des 7–6. Jh. v. u. Z. bekannt sind, glauben wir nicht, daß sie es aus einer früheren Zeit als das 7. Jh. v. u. Z. stammen kann.

In den bekanntgegebenen Fundkomplexen gibt es auch solche Gegenstände, die bestimmt nicht nach balkanischen Vorbildern hergestellt worden sind. Zweifelsohne örtliche, für die Donau–Theißgegend charakteristische Typen sind die in den Funden von Nagyság und Kecel vorhandenen Tüllenbeile (Abb. 4, 13), der Halsring von Kecel mit tordiertem, eingedrehtem Ende (Abb. 4, 2), die Spiral-

³⁹ Vinski–Gasparini 1974, Taf. 131, 11, 12.

⁴⁰ Vasić 1971, 7, Abb. 2; Bader 1983, 89.

⁴¹ Kossack 1980, 139; Kilian 1975b, 120; Kilian 1975, 88; Gergova 1980, 100, Abb. 2.

⁴² Vasić 1971, 6; Kilian 1975, 129; Bouzek 1973, 324.

⁴³ Bader 1983, 71.

⁴⁴ Bouzek 1973, 94., 51.

⁴⁵ Fekete 1986, 264, Abb. 13.

röhrchen, die konischen Blechanhänger aus Csongrád (Abb. 3, 9–11, 14–18). Die Pendants der kugelabschnittförmigen Bronzeknöpfe (Kecel: Abb. 4, 3, Szolnok: Abb. 5, 7) liegen im Karpatenbecken in den Funden der ausgehenden Bronzezeit ebenfalls vor, können aber auch im präskytkischen Denkmalmaterial der Wald–Steppengegenden und der Steppenlandschaften häufig angetroffen werden.⁴⁶ Der doppelte Riemenverteiler des Fundes von Nagyság (Abb. 4, 14) ist eine karpatenländische Variante der späturnfelder-frühhallstattzeitlichen Ringfußknöpfe.⁴⁷

Ein Teil der in Ostmitteleuropa, im nordbalkanischen Raum im 8. Jh. v. u. Z. gefertigten und gebrauchten Metallwaffen, Schmucke, zum Pferdezeug gehörenden Gegenstände nennt die Fachliteratur Gegenstände thrakisch-kimmerischen Typs. Die Richtigkeit dieser Benennung wird aufgrund begründeter Argumente von mehreren Forschern bezweifelt. Auch über die Zeit der Gegenstände von sog. thrakisch-kimmerischem Typ teilen sich die Meinungen – sie wurden innerhalb der vom 9. bis zum 7. Jh. v. u. Z. reichenden Zeitspanne in verschiedene Perioden datiert.⁴⁸

Vergleichen wir die von verschiedenen Gebieten, Landschaftseinheiten stammenden Metallgegenstände „thrakisch-kimmerischen“ Typs miteinander, so können wir unter ihnen zwei Fundgruppen unterscheiden. Die in die erste Gruppe gehörenden Fundkomplexe enthalten die große Mehrheit der Trensen, Phaleren, Waffen östlichen Typs. Ihre Fundorte sind im Alföld und in Osttransdanubien, jedoch in denselben Fundkreis gehören auch die ähnlichen siebenbürgischen, slowakischen und österreichischen Denkmäler.⁴⁹ In die zweite Gruppe sind die in der Donaugegend Serbiens, der Vojvodina und in Syrmien zum Vorschein gekommenen Metallgegenstände zu reihen.⁵⁰ Unter ihnen befinden sich die Gegenstandstypen (Halsringe, Armringe, trichterförmige Anhänger, Anhänger mit Vogelkopf, Brillenfibeln) in Mehrheit, die nicht von östlichem Ursprung sind, sondern nach den Traditionen der örtlichen spätbronzezeitlichen Metallkunst erzeugt wurden, jedoch gelangten hierher auch Schmuckgegenstände aus dem mittleren Balkan (Bogenfibeln, Fibeln mit sanduhrförmigem Fuß, vogelförmige Anhänger, gegliederte Perlen, geschlitzte Bommel). Der Grund für den Unterschied der zwei Fundgruppen ist, daß sie Denkmäler von je einem anderen Metalkunstkreis darstellen.

Den aus den im mittleren Teil des ungarischen Alföld freigelegten früheisenzeitlichen Bestattungen (Mezőcsát, Füzesabony)⁵¹ zum Vorschein gekommenen Funden ähnliche keramische Produkte und Metallgegenstände kamen in den aus

⁴⁶ *Terezožkin* 1976, 46, Abb. 18, 13, 72., Abb. 38, 1–6.

⁴⁷ *Kossack* 1973, 158–160; *Gallus–Horváth* 1939, Taf. 18, 7. Taf. 21, 6; *Bouzek* 1974, 300, Abb. 10.

⁴⁸ *Kossack* 1980, 109–111.

⁴⁹ Füzesabony, Szanda, Biharugra, Dinnyés, Kömlöd, Batina (Kiskőszeg), Cipău (Maroscsapó): *Gallus–Horváth* 1939, Taf. 1–21, 39, 54; Prügy: *Kemenczei* 1981: 29; Fügöd: *Kemenczei* 1986, 13; Vetis (Vetés): *Petrescu–Dimbovita* 1977, Taf. 361–362; Pécs: *Maráz* 1978, 145; *Kekasd: Mészáros* 1961, 210; Santonovka (Szántó): *Nevizánsky* 1985, 601; Stillfried: *Kaus* 1984; Čoka (Csóka): *Foltiny* 1960, 109; Kom. Bács–Bodrog: *Foltiny* 1961, Taf. 66–68.

⁵⁰ Ilok: *Majnarić–Pandžić* 1968, 38; Adaševci, Šarengrad, Dalj (Dálya): *Vinski–Gasparini* 1974, Taf. 119–120, 130–131; Gomolava: *Tasić* 1971, 28; *Tasić* 1972, 27.

⁵¹ *Gallus–Horváth* 1939, Taf. 1–4; *Patek* 1974, 356–362.

dem 9–8. Jh. v. u. Z. stammenden Gräbern der Wald-Steppengegend vor.⁵² In diese Gräber wurden die Toten ebenso in Hockerlage oder gestreckt bestattet, wie dies auch bei den früheisenzeitlichen ethnischen Gruppen des Alföld der Fall war. Dies stellte im Gegensatz zu dem in der Spätbronzezeit dominierenden Leichenbrand einen völlig neuen, fremden Ritus im Alföld dar. Es kann auch festgestellt werden, daß in den spätbronzezeitlichen Siedlungen das Leben erloschen ist, sie wurden von ihren Bewohnern verlassen. Aus der Früheisenzeit sind uns keine Siedlungen bekannt und so dürfte sich die frühere Ackerbauwirtschaft auch nicht fortgesetzt haben. Aufgrund all dieser Tatsachen kann mit Recht angenommen werden, daß sich im ungarischen Alföld in der Früheisenzeit fremde, aus den östlich von den Karpaten gelegenen Gebieten stammende ethnische Gruppen niedergelassen haben.

Das Denkmalmaterial aus dem heutigen Nordjugoslawien zeugt davon, daß der Ursprung der früheisenzeitlichen Kultur der dortigen Bevölkerung völlig anders war. Im großen Teil der serbischen Donauengegend, in Syrmien verbreitete sich die Besarabi-Bosut-Kultur oltenischen Ursprunges,⁵³ entlang der slawonisch-syrmischen Donau, in Süd-Baranya und in der Batschka setzte die spätbronzezeitliche Dalj-Guppe ihr Leben fort.⁵⁴ Im Gebiet der letzteren ließ sich im 8. Jh. v. u. Z. eine balkanisch illyrische Bevölkerung nieder.⁵⁵

Nach der Meinung mehrerer Forscher beweisen die in Nordjugoslawien zum Vorschein gekommenen Metallgegenstände „thrakisch-kimmerischen“ Typs die dortige Ansiedlung der Kimmer⁵⁶. Dies scheint aber die Gesamtheit des Fundmaterials betrachtet völlig unwahrscheinlich zu sein. Die großen Siedlungen der Bosut-Gruppe an der Donau zeugen von der Ansiedlung einer ackerbaureisenden Bevölkerung, die keramischen Funde widerspiegeln hingegen den Stil der früheisenzeitlichen Keramik der unteren Donauengegend. Die örtliche Herkunft der Dalj-Gruppe liegt auf der Hand. Die in verhältnismäßig geringer Zahl auf uns gebliebenen Metallgegenstände östlichen Typs können keinen Bevölkerungswechsel beweisen, diese dürften auch durch Handelsbeziehungen sowohl aus dem ungarischen Alföld wie auch aus dem von der Wanderung der Kimmer berührten Gebiet Ostbulgariens⁵⁷ zu den Besarabi-Bosut- bzw. Dalj-Gruppen gelangt worden sein.

Die Zusammensetzung der Metallfunde aus Serbien, der Vojvodina und aus Syrmien von sog. thrakisch-kimmerischem Typ entspricht völlig der Herkunft der dort gelebten ethnischen Gruppen. Die meisten solchen Gegenstandstypen sind von örtlicher Herkunft oder zeigen den mittelbalkanischen Typ an. Aus diesem Raum wurden die Schmuckgegenstände von makedonischer und illyrischer Herkunft der im ungarischen Alföld gelebten früheisenzeitlichen Bevölkerung vermittelt, weitergegeben. Von diesen Verbindungen zeugen nicht nur die Metallgegenstände, sondern auch die Keramikfunde von Besarabi-Bosut-Typ der mittleren Theißgegend.⁵⁸

⁵² Terenožkin 1974, 69, 87, 93.

⁵³ Medocić 1978; Popović 1981.

⁵⁴ Vinski–Gasparini 1973, 158–164; Vasić 1977, 22.

⁵⁵ Vinski–Gasparini 1973, 208–210; Trajković 1977, 29–36.

⁵⁶ Kosorić 1972, 22; Garašanin 1973b, 457–459; Tasić 1971, 28; Tasić 1984, 157; Gabrovec 1981, 166.

⁵⁷ Tončeva 1980, 5; Belogradec; Popov 1930–31, 89; Endže.

⁵⁸ Patek 1974, 359, Taf. 4, 15, 16; Szabó G. 1988.

Zwischen der früheisenzeitlichen Bevölkerung des Alföld und des nord-westlichen bzw. mittleren Balkans dürfte es zu ständigen Beziehungen im 8. Jh. v. u. Z. gekommen sein. Unter den aus der früheren Periode stammenden Metallfunden der Donau-Theißgegend finden wir keine Gegenstände von südlicher Herkunft. Solche Funde sind westlich der Donau die aus dem 9. Jh. v. u. Z. auf uns gebliebenen Bronzeschätze von Románd–Sághegy–Typ, die die Produkte der Metallkunst der örtlichen Späturnenfelderkultur enthalten.⁵⁹ Östlich von der Donu stellen unter anderen die Bronzefunde von Bükkszentlászló, Prügy, Szanda die Denkmäler dieser Periode dar.⁶⁰ In diesen liegen auch schon Gegenstände östlichen Typs vor, d. h. in diesem Jahrhundert dürften sich im ungarischen Alföld ethnische Gruppen östlichen Ursprungs niedergelassen haben. Diese nahmen wahrscheinlich im 8. Jh. v. u. Z., während der Hallstatt B₃-Periode Beziehungen mit der Bevölkerung der serbisch-syrmischen Donaugegend auf. Aus dieser Zeit stammen die im Fundmaterial Transdanubiens und des Alföld vorkommenden ältesten Gegenstände von nordwest- und mittelbalkanischem Typ (Nagyság, Pécs, Biharugra, Besenyszög–Fokoru). Dies war das Zeitalter, als sich durch die Erzeugung örtlicher, aus dem Alföld und aus dem mittleren Balkan stammender Gegenstandstypen in der serbischen und syrmischen Donaugegend ein eigenartiges, selbständiges Zentrum der Metallkunst ausgestaltete. Seine Produkte erreichten auch das ungarische Alföld, was für die zweite Phase der Beziehungen zwischen den beiden Gebieten spricht (Kecel, Kisterenye, Szolnok). Wie lang diese Phase gedauert hat, kann gegenwärtig noch nicht genau festgestellt werden. Möglicherweise reichte sie auch in das 7. Jh., in den Anfang der Hallstatt C-Periode über, was unter anderen auch die im Bronzefund von Ilok vorhandenen Ha C-zeitlichen Bronzephaleren zu beweisen scheinen.⁶¹ Obwohl uns nur Streufunde zur Verfügung stehen (Somlyóhegy, Somlyóvásárhely, Békés), können aber auch diese beweisen, daß die Verbindung zwischen der ungarischen Donau-Theißgegend und den davon südlich gelegenen Gebieten selbst zur Ha C-Periode nicht unterbrochen wurde. Dies stellt die dritte Phase der Beziehungen dar. Die vierte Phase im 6. Jh. v. u. Z. fällt schon auf die mittlere Eisenzeit. Die charakteristischsten Denkmäler dieser Phase sind die aus dem skythenzeitlichen Gräberfeld von Szentes-Vekerzug zum Vorschein gekommene Perle makedonischen Typs, die vogelförmigen Anhänger und die Bronzefibel.⁶²

Fassen wir nun die aus der Analyse der Gegenstände von nordwest- und mittelbalkanischen Ursprung ziehbaren Lehren zusammen, so kann festgestellt werden, daß sich unter den sog. thrakisch kimmerischen bzw. präskythischen Metallfunden des Karpatenbeckens zwei Gruppen, eine nördliche und eine südliche Gruppe auseinanderhalten lassen. Diese entstanden in verschiedenen Zentren der Metallkunst, die im 8–7. Jh. v. u. Z. eine regelmäßige Verbindung miteinander hatten und voneinander die Gegenstandstypen gegenseitig übernahmen und erzeugten. Aufgrund der Elemente südlicher Herkunft läßt sich das früheisenzeitliche Denkmalmaterial des ungarischen Alföld genauer datieren, chronologisch absondern.

⁵⁹ Németh–Torma 1965, 59; Mozsolics 1974, 81.

⁶⁰ Gallus–Horváth 1939, Taf. 10; Kemenczei 1981, 29; Kemenczei 1984, Taf. 123.

⁶¹ Majnarić–Padžić 1968, 38, Taf. 3, 1–3.

⁶² Párducz 1954, Taf. 15, 7–9, 11, Taf. 17, 3.

LITERATUR

- ANDREA 1987. *Andrea*, Z. Kultura ilire tumave në pellguin e Korçës. Tiranë 1985.
- BADER 1983. *Bader*, T. Die Fibeln in Rumänien. PBF XIV-6. München 1983.
- BERCIU-COMSA 1965. *Berciu*, D. - *Comşa*, E. Săpăturile arheologice de la Balta Verde. MCA 2(1956) 255-489.
- BETZLER 1974. *Betzler*, P., Die Fibeln im Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I. PBF XIV-3. München 1974.
- BOUZEK 1971. *Bouzek*, J. Openwork „bird cage” bronzes. In: Studies in honour of C.F.C. Hawkes. London 1971. 79-104.
- BOUZEK 1973. *Bouzek*, J. Graeco-Macedonian Bronzes. Praha 1973.
- BOUZEK 1974. *Bouzek*, J. Macedonian Bronzes. Their Origin and Relation to other Cultural Groups of the Early Iron Age. PA 65 (1974) 278-341.
- BOUZEK 1983. *Bouzek*, J. Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. SbNM 37 (1983) 177-231.
- CHOCHOROWSKI 1984. *Chochorowski*, J. Die Vekerzug-Kultur. Fragen ihrer Genese und Chronologie. AAC 23 (1984) 99-161.
- CSALLÁNY-PÁRDU CZ, 1944-45. *Csallány*, D. - *Párducz*, M. Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes. ArchÉrt 1944-45, 97-117.
- DUŠEK 1974. *Dušek*, M. Die Thraker im Karpatenbecken. SIA 22 (1974) 361-434.
- FEKETE 1986. *Fekete*, M. Früheisenzeitliche Fibelherstellung in Transdanubien. VMP 20 (1986) 249-266.
- FOLTINY 1960. *Foltiny*, S. Ein Bronzefund von Csóka. MAG 9 (1960) 108-111.
- FOLTINY 1961. *Foltiny*, S. Über die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kiskőszeg stammenden hallstattzeitlichen Bronze des RGZs in Mainz. JRGZM 8 (1961) 175-189.
- FOLTINY 1964. *Foltiny*, S. Früheisenzeitliche Bronzefunde aus Amphipolis. MAG 93-94 (1964) 90-103.
- GABROVEC 1981. *Gabrovec*, S. Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit. Materijali, Novi Sad, 19 (1981) 155-178.
- GALLUS-HORVÁTH 1938. *Gallus*, S. - *Horváth*, T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest 1939.
- GARAŠANIN D. 1973. *Garašanin*, D. Pendeloques en forme d'oiseau dans le groupe traco-cimmerien en Serbie. ZNM 7 (1973) 5-11.
- GARAŠANIN M. 1973. *Garašanin*, M. Praistorije na tlu S. R. Srbije. Beograd 1973.
- GERGOVA 1980. *Gergova*, D. Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Lands during the Early Iron Age. SP 3 (1980) 97-112.
- HAMPEL 1876. *Hampel*, J. Catalogue de l'exposition préhistorique. Budapest 1876.
- HAMPEL 1886, 1896. *Hampel*, J. A bronzkor emlékei Magyarhonban. I, III. Budapest 1886, 1896.
- HARMATTA 1948-48. *Harmatta*, J. Le problème cimmerien. ArchÉrt 1946-48, 79-132.
- HÜTTEL 1981. *Hüttel*, H. - G. Bronzezeitliche Trens in Mittel- und Osteuropa. PBF XVI-2, München 1981.
- KAUS 1984. *Kaus*, M. Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillfried an der March. Forschungen in Stillfried 6 (1984).
- KEMENCZEI 1981. *Kemenczei*, T. A prűgyi koravaskori kincslet. CommArchHung 1981. 29-41.
- KEMENCZEI 1984. *Kemenczei*, T. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest 1984.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenczei*, T. Zur Problematik der früheisenzeitlichen Geschichte Ostungarns. VPM 20 (1986) 11-19.
- KILIAN 1975a *Kilian*, K., Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. PZ 50 (1975) 10-140.
- KILIAN 1975b. *Kilian*, K. Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. PBF XIV-2, München 1975.
- KILIAN-DIRLMEIER 1979. *Kilian* - *Dirlmeier*, I. Die Anhänger im Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit. PBF XI-2, München 1979.
- KORAČEVIĆ 1977. *Koračević*, D. A find from Brezda at Skopje originating in the Hallstatt period. MacAA 3 (1977) 57-65.
- KOSORIĆ 1977. *Kosorić*, M. Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Hortfunde im mittleren Teil der serbischen Donaugegend. AI 13 (1972) 3-26.

- KOSSACK 1953. *Kossack, G.* Pferdegeschirr aus Gräber der älteren Hallstattzeit Bayerns. JRGZM 1 (1953) 111–178.
- KOSSACK 1954. *Kossack, G.* Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin 1954.
- KOSSACK 1980. *Kossack, G.* „Kimmerische Bronzen“. Situla 20–21 (1980) 109–143.
- KROMER 1976. *Kromer, K.* Der Bronzefund von Sinošević Kreis Sabac. In: Festschrift für R. Pittioni I. (Wien 1976) 406–413.
- LÁSZLÓ 1977. *László, A.* Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiet Rumäniens. ActaArchHung 27 (1977).
- MAJNARIĆ – PANDZIĆ 1968. *Majnarić – Pandzić, N.* Ein „thrako-kimmerischer“ Hortfund aus Ilok (Syrmien). RVM 15–17 (1968) 31–42.
- MARÁZ 1978. *Maráz, B.* Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. JMPÉ 23 (1978) 145–164.
- MARIĆ 1964. *Marić, Z.* Donja Dolina. GZM 19 (1964) 5–82.
- MEDOVIĆ 1978. *Medović, P.* Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlja. Beograd 1978.
- MÉSZÁROS 1961. *Mészáros, Gy.* Prészkita lándzsahüvely Kakasdról. ArchÉrt 88 (1961) 210–217.
- MOZSOLICS 1973. *Mozsolics, A.* Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Budapest 1973.
- MOZSOLICS 1974. *Mozsolics, A.* Die Bronzefunde vom Ság-Berg bei Celldömölk. Savaria 7–8 (1974) 81–112.
- MOZSOLICS 1985. *Mozsolics, A.* Bronzefunde aus Ungarn. Budapest 1985.
- NÉMETH – TORMA 1965. *Németh, P. – Torma, I.* Der spätbronzezeitliche Depotfund von Románd. VMMK 6 (1965) 59–90.
- NEVIZÁNSKY 1985. *Nevizánsky, G.* Bronzovy depot tzv. tracko-kimmerského horizontu zo Santovky. AR 38 (1985) 601–604.
- NOVOTNÁ 1984. *Novotná, M.* Die Halsringe in der Slowakei. PBF XI–4, München 1984.
- PATEK 1974. *Patek, E.* Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974. 337–362.
- PATEK 1982. *Patek, E.* Recent excavations at the Hallstatt and La Tène hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. BAR IS 144 (1983) 1–56.
- PÁRDU CZ 1954. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. ActaArchHung 4 (1954) 25–89.
- PÁRDU CZ 1973. *Párducz, M.* Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung. 25. (1973) 27–63.
- PETRESCU – DIMBOVIȚA 1977. *Petrescu – Dimbovița, M.* Depezițele de bronzuri din România. București 1977.
- POPOV. *Popov, R.* Mogolniki grobove pri s. Endze. IBAI 6 (1930–31).
- POPOVIĆ, 1981. *Popović, D.* Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu. Beograd 1981.
- SZABÓ G. 1988. *Szabó, G.* Koravaskori kerámialetelek Hódmezővásárhely – Gorzsa Cukormajor lelőhelyről. ArchÉrt 114–115 (1987–88)
- SZABÓ M. 1972. *Szabó, M.* Oiseau sur „cage“. BMHB 38 (1972) 15–21.
- TASIĆ 1971. *Tasić, N.* The Bosut group of the Besarabi complex and the „thraco-cimmerian“ finds in Yugoslav regions along the Danube and the Central Balkans. Balcanica 2 (1971) 28–54.
- TASIĆ 1972. *Tasić, N.* An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava. AI 13 (1972) 27–37.
- TASIĆ 1984. *Tasić, N.* Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skifa. Beograd 1983.
- TERENOŽKIN, 1976. *Terenožkin, A. I.* Kimmerijcy. Kiev 1976.
- TONČEVA 1980. *Tončeva, G.* Necropole tumulaire pres du village Beogradec du VIIe s. av. n. ere. Tharcia 5 (1980) 5–52.
- TRAJKOVIĆ 1977. *Trajković, C.* The Hallstatt cemetery near Doroslovo. AI 18 (1977) 29–36.
- VASIĆ 1971. *Vasić, R.* The openwork belt and the Early Iron Age chronology in the Northern Balkans. AI 12 (1971) 1–13.
- VASIĆ 1977. *Vasić, R.* The Chronology of the Early Iron Age of Serbia. BAR – SS 31 (1977)
- VASIĆ 1976. *Vasić, R.* Nouveaux éléments pour l'étude de l'âge du fer dans la vallée du Vardar. Starinar 27 (1976)
- VINSKI – GASPARINI 1973. *Vinski – Gasparini, K.* Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. Zadar 1973.
- VINSKI – VINSKI – GASPARINI 1962. *Vinski, Z. – Vinski – Gasparini, K.* Die Einwirkung der ostalpinen Hallstattkultur und der Balkan-illirischen Kultur im slawonisch-syrmischen Donaauraum. ARR 2 (1962) 233–298.
- ŽUROWSKI 1948–49. *Žurowski, K.* Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Diestru. Prza 9 (1948–49) 155–214.

A MAGYAR DUNA – TISZAVIDÉK, ÉS AZ ÉSZAKNYUGAT-BALKÁN KAPCSOLATAI A KORAI VASKORBAN

Az i. e. 9. század – 7. század közepe közötti korból, a korai vaskor idejéből^{1,2} a Duna – Tisza vidékéről olyan tárgyak is előkerültek, amelyek az ÉNY-Balkán területével való kapcsolatokat bizonyítják.³ Ezek a következők:

Korongokkal tagolt macedon típusú gyöngyök. (Heves megye, Siófok – Balatonkiliti, Somlóvásárhely, Szolnok: 2. ábra 5, 5. ábra 4, 6, 8).⁴ Ilyen gyöngy az i. e. 6. század közepére keltezhető Szentés – Vekerzugi középső vaskori temetőből is ismert.^{5,6}

Madáralakú csüngő (Liptó megye; 4. ábra 10).⁷

Áttört gömbalakú, madárfigurás csüngő (Mohol – Mol: 4. ábra 11).^{8,9}

Madárfej alakokkal díszített csüngők (Miskolc – Diósgyőr, Salgótarján: 3. ábra (12, 13).^{10,11}

Madárfej alakú csüngőkkel díszített falerák (Bogács – Tomorvár, ism. lh.: 3. ábra 3, 4, 6. ábra 3, 7).^{12–15}

Áttört, gömbalakú csüngők (Biharugra: 2, ábra 2, Nagyság: 4. ábra 12, 15).^{17 18}

Áttört gömbalakú gyöngyök (Batina-Kiskőszeg, Somlóvásárhely: 2. ábra 3 5. ábra 6).¹⁹

Több részből álló csüngő (Pécs: 4. ábra 17).²⁰

Áttört gömbös nyakú tű (Felsődobsza: 2. ábra 1).²¹

Bütykös, áttört díszű, tojásdad alakú csüngő (Ism. lh.: 6. ábra 8).²²

Áttört gömbbel díszített eszköztok (Banatski – Karlovac – Károlyfalva: 5. ábra 3).

Többtagú, láncos csüngő (Kisterenye: 5. ábra 1, 2).^{23–25}

Füles karikacsüngő (Szeged – Öthalom: 6. ábra 4–6).^{26–27}

Tölcseralakú csüngők (Csongrád – Vendelhalom, Szolnok, Tápiószele: 3. ábra 5, 6, 5. ábra 10–13, 15).^{27–30}

A kúpalakú lemezcsüngők (Csongrád-Vendelhalom: 3. ábra 9–11 14–18) az alföldi koravaskori temetők sírmellékletei között is előfordulnak (Mezőcsát, Füzesabony).³¹ A szemüvegalakú fibulák (Szolnok, Kecel: 5. ábra 5, 9, 4. ábra 4, 5) az i. e. 9–7. században egyformán divatosak voltak mind a Balkánon, mind Közép-Európában.^{32–34}

A „T” végződésű nyakperecek (Kecel: 4. ábra 1) párhuzamai az Észak-Balkánról, Erdélyből és Szlovákiából egyaránt ismertek,^{35–38} a sodrott példány (Kecel: 4. ábra 2) pedig általános Közép-európai forma. Közép-európai, Északbalkáni leletben találhatók a keceli nyeregformájú karperecekhez hasonló ékszerek is. (4. ábra 6,7).³⁹

Balkáni mintaképek alapján készültek a bronz ívfibulák (Szeged – Öthalom, Tószeg – Laposhalom: 6. ábra 1, 2, 5. ábra 14)⁴⁰ valamint a Besenyszög-fokorui lelet arany fibulái (3. ábra 1, 2).^{41–43}

A többtagú láncos csüngőn (Békés: 2. ábra 6) lévő kerek lemezcsüngők és pálcikaalakú csüngők párhuzamai a balkáni macedon-illir területeken valamint a keletalpi hallstatti kultúra i. e. 7–6. századi leletei között fordulnak elő.^{44,45}

A tárgyalt leletek között vannak olyan tárgyak is, amelyek helyi, Duna–Tisza vidéki típusúak. Ilyenek a tokos balták (Nagyság: 4. ábra 13), a sodrott nyakperec (Kecel: 4. ábra 2), kúpalakú lemezcsüngők (Csongrád–Vendelhalom: 3. ábra 9–11, 14–18), gömbszeletalakú lemezgombok (Kecel; Szolnok: 4. ábra 3, 5. ábra 7). Az utóbbiakhoz hasonlóak gyakoriak az erdős-sztyeppe népek emlékei között is.⁴⁶ A nagysági lelet kettős szíjelosztó gombja (4. ábra 14) szintén helyi kárpátmedencei tárgytípus.⁴⁷

A szakirodalom a trák-kimmer típusú tárgyak közé sorolta be ezeket a leleteket, s az i. e. 9. századtól a 7. századig terjedő időszakra keltezte azokat.⁴⁸ Az ú.n. trák-kimmer típusú fémleletek között azonban két, részben eltérő tárgytípust tartalmazó csoportot lehet szétválasztani. Az egyikbe az Alföldön, Erdélyben, Szlovákiában, Erdélyben, Alsó-Ausztriában előkerült leletek,⁴⁹ míg a másikban a vajdasági Dunavidéken, s a Szerémségben talált tárgyak tartoznak.⁵⁰

Az Alföld északi és középső részén feltárt koravaskori temetkezésekből⁵¹ előkerült leletekhez hasonló kerámia-, fémtárgyakat az erdős-sztyeppevidéknek az i. e. 9–8. századból származó sírjaiban találtak.⁵² Ez alapján feltehető, hogy a magyar Alföldön a korai vaskorban a Kárpátoktól keletre fekvő területekről bevándorolt népcsoportok telepedtek le.

A magyar Alföldtől délre a Duna, Dráva vidékén a Besarabi–Bosut kultúra a Dálj csoport terepülésterülete volt,^{53,54} s oda Közép-balkáni eredetű, illir népesség is betelepedett.⁵⁵ Több kutató szerint az ezeken a vidékeken előkerült „trák-kimmer” típusú fémtárgyak a kimmerek ottani letelepedését bizonyítják.⁵⁶ Ezt a véleményt azonban a helyi eredetű kultúrák ottani jelenlétét bizonyító emlékanyag teljesen valószínűtlenné teszi. Oda a keleti típusú fémtárgyak vagy az Alföldről vagy Kelet-Bulgária területéről⁵⁷ kerülhettek. Az ottani koravaskor fémtárgyak többsége azonban helyi eredetű vagy Középső-balkáni típusú. Ezeket átvette a magyar Alföld lakossága is.⁵⁸

A Duna–Tisza vidék i. e. 9. századi emlékanyagában még nem találunk ÉNY, Közép-balkáni típusú tárgyakat.^{59, 60} A legkorábbi ilyen tárgyakat tartalmazó leletek az i. e. 8. századból származnak. Az iloki bronzleletnek a Hallstatt C periódusra jellemző falerái⁶¹ arról tanuskodnak, hogy az i. e. 7. század elején sem szakadt meg a kapcsolat a Balkánnal. Erre a korra keletkezhet néhány macedon típusú szórványlelet is (Somlóhegy, Békés: 2. ábra 6, 5. ábra 5). Már az i. e. 6. század közepére keltezhető a Szentés – vekerzugi temetőből előkerült macedon típusú gyöngy, madáralakú csüngő, ívfibula.⁶²

TONLAMPE MIT DECEBALKOPF

Sándor S O P R O N I

1972 erwarb das Ungarische Nationalmuseum durch Ankauf von der in Budapest wohnhaften Frau I. Maár eine menschenkopfförmige, römische Tonlampe. Die Lampe kam noch in den Jahren 1930 auf der zur Gemeinde Kercseliget gehörenden Bükkipusztá (Kom. Somogy) in einer Sandgrube zum Vorschein. Der Mitteilung der Besitzerin nach, wurde der Fund mit einem inschriftlichen Grabstein gemeinsam zutage gefördert, der aber inzwischen verlorengegangen war.

Die 11,5 cm lange, 6 cm breite und 7,8 cm hohe Lampe wurde aus hellockerfarbenem, an der Oberfläche stellenweise rotgebranntem Ton hergestellt (Abb. 1–3 und 5).¹ In der Längsachse der Lampe befindet sich hinten ein durchlochter, kammförmig ausgebildeter Griff. In der Mitte der Stirn ist eine runde, zum Eingießen des Öls dienende Öffnung von 1,5 cm Durchmesser, die von einem Flechtband umrahmt wird. Der in zwei Spitzen ausgehende Bart diente als Brenner: an den Bartspitzen ist je ein kleines Loch zu finden. Die Öllampe hat einen herzförmigen, kleinen Boden (Abb. 4).

Der mit charakteristischen Zügen geformte Kopf eines älteren Mannes wurde realistisch ausgeführt. Das Gesicht ist ringsum von einem Bart umrahmt. Der leicht geöffnete, breite Mund hat kräftig geformte Lippen. Über diesen befindet sich ein regelmäßig geordneter, senkrecht gekämmter, dichter Schnauzbart, der sich an zwei Seiten dem Kinnbart anschließt. Die Nase ist leicht gebogen, mit kräftigen, weiten Nasenlöchern. Die Augen sind geschlossen, mit ausgeprägten Augenlidern, geschweiften Augenbrauen. Der Backenknochen steht etwas hervor. Das Haupt ist von einer dichten Haarpracht bedeckt, die die zwei Ohren frei läßt. Die Lampe stellt einen schon älteren, gestorbenen Mann dar.

Der Fundort Kercseliget liegt etwas südlicher vom Kapostal, in der Nähe des in der Römerzeit so hochbedeutenden Fundortes Nagyberki – Szalacska, der in den früheren, jedoch auch noch in den späteren Zeiten eine wichtige, römische Siedlung war.² Aus Kercseliget selbst haben wir jedoch nur von einem spätrömischen Grab Kenntnis.³ Das Tal des Kaposflusses war zur Zeit der römischen Eroberung, jedoch auch noch später eine bedeutende Handelsstraße und Auf-

¹ Inv. – Nr.: MNM 72. 1.1.

² *Köszúr* 1964, 92–102.

³ *Köszúr* 1964, 75.

Abb. 1. Römische Lampe aus Kercseliget
1. ábra Római mécses Kercseligetről

marschlinie, ferner infolge seiner günstigen geographischen Lage verhältnismäßig dicht besiedelt.

Die Form unserer Lampe ist in der Römerzeit nicht ungewöhnlich. Auch im pannonischen Material liegen mehrere Stücke von ähnlicher Form vor. So stellt eine Aquincumer Lampe einen Frauen- oder Kinderkopf,⁴ ein Exemplar aus Eszék (Osijek) hingegen einen germanischen Kopf dar.⁵ Die aus Szöny stammende Lampe zeigt einen mit unserem Exemplar ähnlich ausgebildeten Satyrkopf⁶ und eine dem Fund von Kercseliget am nächsten stehende, jedoch aus Bronze gefertigte Lampe von ähnlichem Charakter ist uns aus dem burgenländischen Sérc (Gschies) bekannt, bei der sich das Brennloch gleichfalls am Ende des Bartes befindet.⁷ Weitere, menschenkopfförmige Lampen kennen wir natürlich auch von anderen Teilen des Römerreiches.⁸

Die allernächste Analogie der Lampe von Kercseliget ist uns aus dem frühen Gräberfeld des Lagers von Arrubium (Măcin) in der Dobrudscha bekannt (Abb. 6).⁹ Aus dem einen Grab des frühen Brandgräberfeldes des Lagers kam eine mit

⁴ Iványi 1935, 306, Nr. 4374 (Taf. LXVII 11).

⁵ Iványi 1935, 306, Nr. 4375 (Taf. LXV 11).

⁶ Iványi 1935, 305, Nr. 4370 (Taf. LXV 10).

⁷ Thomas 1964, 151 und Taf. CVII. 1.

⁸ z. B. aus Italien: Bailey 1980, 254–257 (Type L.).

⁹ Zum Lager: TIR L 35,24 (Arrubium).

Abb. 2. Römische Lampe aus Kercseliget
2. ábra Római mécses Kercseligetről

Abb. 3. Römische Lampe aus Kercseliget
3. ábra Római mécses Kercseligetről

Abb. 4. Römische Lampe aus Kercseliget
4. ábra Római mécses Kercseligetről

unserem Stück völlig übereinstimmende Lampe zum Vorschein.¹⁰ Da sie in einem Brandgrab gefunden wurde, war die Oberfläche der Lampe vom Feuer beschädigt, rissig und abgesprungen. Ihre Ausführung und Form machen aber unbestreitbar, daß sie vor dem Brand mit unserer Lampe übereingestimmt hat.¹¹

Zur Datierung der Lampe von Kercseliget können – infolge ihrer Fundumstände – nur die Analogien einen Anhaltspunkt geben. Der Umstand, daß der Fund von Arrubium aus einem frühen Brandgräberfeld zum Vorschein gekommen ist, läßt in unserem Fall die Datierung auf das ausgehende 1. und die erste

¹⁰ *Hartuche – Anastasin* 1976, 245, Nr. 505. – Das Foto und die Literatur des Fundes stellten mir Herr Professor E. Condurachi und Herr Direktor V. Hartuche zur Verfügung. Für ihre freundliche Hilfe spreche ich auch an dieser Stelle meinen Dank aus.

¹¹ Ihre Maße: L: 9 cm, H: 5,4 cm, Br: 5,1 cm. Die vom Stück von Kercseliget abweichenden Maße können auf die Fragmentiertheit des Fundes zurückgeführt werden. Die Lampe war 1972 an der archäologischen Ausstellung des Muzeul Brăilei zu sehen, doch ist das Stück inzwischen abhanden gekommen.

Abb. 5. Römische Lampe aus Kercseliget
5. ábra Római mécses Kercseligetről

Hälfte des 2. Jh. zu. Den Bau des Lagers von Arrubium setzt die Forschung auf die Vespasianuszeit¹² und bringt ihn mit der ala I Vespasiana Dardanorum in Verbindung.¹³ Auf dieselbe Zeit – zweite Hälfte des 1.-erste Hälfte des 2. Jh.-werden auch die menschenförmigen, italischen Lampen datiert.¹⁴ Aufgrund der Analogien ist auf diese Weise die wahrscheinlichste Entstehungszeit der zwei Lampen die Wende des 1–2. und die erste Hälfte des 2. Jh.

Im Zusammenhang mit unserer Lampe stellt sich die Frage, ob wir nur einer einfachen Menschenkopfdarstellung gegenüberstehen oder ob sich unsere Lampe einer bestimmten Person, einem historischen Ereignis anschließen ließe? Der Kopf stellt zweifelsohne einen barbarischen Mann dar, hierauf deuten fast alle Details und die ganze Ausarbeitung hin. Die geschlossenen Augen weisen eindeutig darauf hin, daß der Hersteller der Lampe eine tote Person vorzuführen wünschte. Die in gewissem Maße würdevollen Züge des realistisch dargestellten Kopfes lassen eine hervorragende Persönlichkeit vermuten. Die Ausführung entbehrt auch keine gewissen charakteristischen Elemente, insbesondere kommen diese bei der Ausarbeitung des Kinn- und Schnauzbartes sowie der Ohren zur Geltung. Der Umstand, daß die zwei Lampen voreinander verhältnismäßig

¹² Aricescu 1977, 51.

¹³ Zur ala: Benes 1978, 8; vgl. noch: Wagner 1938, 33–34; Aricescu 1977 104, 109. Die ala stationierte hier seit der Vespasianuszeit, ihr spätestes Denkmal ist ein Altar mit dem Attribut Antoniniana (Aricescu 1977, Kat. 85).

¹⁴ Bailey 1980, 254. Die Datierung der ebenfalls anthropomorphen maskierten Stücke ist das Ende des 1.-Beginn des 2. Jh (Bailey 1980, 400–402, Type W).

Abb. 6. Römische Lampe aus Arrubium
6. ábra Római mécses Arrubiumból

weit — in der Luftlinie etwa 800 km — zum Vorschein gekommen sind, setzt voraus, daß der dargestellte Mann keine Person von örtlicher Bedeutung ist. Die Lampe kann mit einem in größerem Gebietsausmaß bekannten, berühmteren Menschen in Verbindung gestanden haben. Die charakteristische realistische Abfassung weist auch darauf hin, daß die Lampe nicht einen Menschentyp, sondern eine bestimmte Person darstellt. Zur Bestimmung seiner Persönlichkeit können wir auf diese Weise als Ausgangspunkt die folgenden Kriterien akzeptieren:

1. Die Herstellungszeit ist die zweite Hälfte des 1. — erste Hälfte des 2. Jh.
2. Der Mann war eine barbarische, vermutlich allgemein bekannte oder verrufene Person.
3. Die Person stellt einen Toten dar.
4. Die geographische Lage der beiden Fundorte — Kercseliget und Arrubium — weist auf die Gegend des mittleren bzw. unteren Donauraumes hin, die dargestellte Person ist in diesem geographischen Milieu zu suchen.

Abb. 7. Decebalkopf von der Traianussäule
7. ábra Decebal-fej a Traianus-oszlopról

Im geschilderten Rahmen können die erwähnten Kriterien — unserer Meinung nach — nur an eine einzige Person bezogen werden und diese ist der dakische König Decebal. Im weiteren untersuchen wir, mit welchen Argumenten sich diese unsere Vermutung unterstützen läßt und ob unsere Feststellung annehmbar sei. Im Laufe unserer Untersuchung wünschen wir die aufgeworfene Frage einerseits im Spiegel der historischen Ereignisse, anderseits der zeitgenössischen Quellen und Darstellungen zu beantworten.

Der am Ende des 1. Jh. stark zu Kräften gekommene dakische Staat bedrohte zur Zeit des Kaisers Domitianus für die Römer im mittleren und unteren Donaauraum eine ständige Gefahr. Während des ersten dakischen Krieges der Domitianuszeit gelangte Decebal, der letzte König der Daker zur Herrschaft. In der ersten Phase des Krieges, im Winter des Jahres 85/86 erzielten die Daker durch ihre Überraschungsangriffe auch Erfolge, jedoch erlitten sie im Jahre 88 bei Tapae eine Niederlage.¹⁵ Der Friedensabschluß war von gewissem Standpunkt aus betrachtet für Decebal vorteilhaft. Nach mehr als einem Jahrzehnt besiegte Traianus in zwei Feldzügen den vom Gesichtspunkt der Sicherheit des Römerreiches stets unangenehmer werdenden dakischen Staat. Der zweite Feldzug endete 105–106 mit der völligen Vernichtung des dakischen Staates und mit dem Tode seines Königs Decebal. Nach dem römischen Sieg organisierte Traianus aus den eroberten Gebieten die neue Provinz Dazien.

Unsere Aufmerksamkeit richtet sich vor allem auf die Umstände des Todes des dakischen Königs Decebal. Über seinen Tod berichten Dio Cassius, die Darstellung an der Traianussäule und ein in Saloniki zum Vorschein gekommener inschriftlicher Grabstein.

Laut der Erzählung von Dio Cassius verübte der sich von den ihn verfolgenden Römern flüchtende Decebal — vor Angst, daß er in die Hände des Feindes fällt — Selbstmord.¹⁶ So stellt ihn auch die Traianussäule dar, auf der der von der römischen Reiterei verfolgte Decebal sich unter einer Eiche (?) ersticht (Abb. 8).¹⁷ Es verdient eine besondere Aufmerksamkeit der in Saloniki zum Vorschein gekommene, für uns außerordentlich wichtige Grabstein. Die Grabinschrift von Ti. Claudius Maximus, des Veteranen der ala II Pannoniorum berichtet darüber, daß der Verstorbene: „... *ab eode(m) (sc. Traianus) factus | decurio in ala eade(m) quod | cepisset Decebalu(m) et caput | eius pertulisset ei Ranissto | ro*“¹⁸ Die Inschrift weist klar auf die Tatsache hin, daß Ti. Claudius Maximus den Kopf des dakischen Königs abgeschnitten und zum Kaiser Traianus getragen hat. Unter den Darstellungen der Traianussäule ist auch noch zu sehen, wie der abgeschnit-

¹⁵ Zur Geschichte der dakischen Kriege zusammenfassend: *Patsch* 1937, 3–134; *Forni* 1974; *Strobel* 1984; *Mócsy* 1986, 43–46 und 551–552 (mit weiterer Literatur).

¹⁶ *Dio Cassius* LVIII 14,3:

Δεκέβαλος δέ, ὡς καὶ το βασιλεῖον αὐτοῦ καὶ ἡ χώρα κατελήπτο σύμπασα καὶ αὐτὸς ἐκινδύνευεν ἀλῶναι, διεχρήσατο ἑαυτὸν, καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ ἐς τὴν Ῥώμην ἀπεκομίσθη καὶ οὕτως ἡ Δακία Ῥωμαίων ὑπήκοος ἐγένετο, καὶ πόλεις ἐν αὐτῇ ὁ Τραϊανὸς κατώκισεν.

Zum Selbstmord Decebals: *Patsch* 1937, 118; *Speidel* 1970, 142, Anm. 2; vgl. noch: *Zonaras* XI 21 (III. S. 67); und die Annahme von *Speidel* (1971, 75–78), wonach die Darstellung des Selbstmordes von Decebal auf dem Denkmal von Adamklissi gleichfalls angetroffen werden kann, leugner *VULPE* (1975, 75, Anm. 21).

¹⁷ *Cichorius* 1900, Tafelband Feld CXLV.

¹⁸ *Speidel* 1970; *Speidel* 1970a.

Abb. 8. Decebals Tod. Traianussäule.
8. ábra Decebal halála. Traianus-oszlop

tene Kopf dem Heer vorgeführt wurde. Den Kopf des besiegten Feindes zeigt der Kaiser Traianus auf einer Platte den Soldaten vor (Abb. 10).¹⁹ Die Platte wird mit beiden Händen von einem Soldaten gehalten, an der anderen Seite steht der Kaiser selbst. Der vom Rumpf abgetrennte Kopf war immer eine beliebte Trophäe bei den Römern. Der Unterschied zwischen dem Brauch und der Darstellung liegt nur darin, daß hier der Kopf nicht bei den Haaren gehalten, sondern an einer Platte vorgeführt wird.²⁰

Das weitere Schicksal des abgeschnittenen Kopfes ist – wie es auch Dio Cassius erwähnt –, daß er wahrscheinlich einbalsamiert nach Rom gebracht wurde,²¹ wo er die eine Hauptattraktion des Triumphzuges war. Den Fasti Ostiensis nach wurde:²² „*Decibali [caput . . . in sca] lis Gemoni [is iacuit]*“. Auf die Scalae Gemoniae wurden die hingerichteten Sünder vom Henker auf einen Haken gehängt geschleppt, wo man die Leiche eine Zeit lang dem öffentlichen Schmach des Volkes ausgesetzt hat.²³ Darauf folgend wurde der Kopf des Decebal dem Brauch entsprechend auf einen Haken gehängt in den Tiber geworfen.

Im Zusammenhang mit dem Tode des Decebal ist noch erwähnenswert, daß die Darstellung an der angeführten Traianussäule (Abb. 8) und am Grabstein von Ti. Claudius Maximus²⁴ sich einander außerordentlich gleichen: der niedersinkende König wird von links von einem römischen Reiter angegriffen, in unserem Fall wahrscheinlich von Ti. Claudius Maximus selbst.

Aus dem Gesagten ist für uns das wichtigste, daß der Kopf des toten Decebal abgeschnitten wurde²⁵ und als Triumphzeichen zuerst zum Kaiser, in sein Hauptquartier und nachher nach Rom getragen wurde. Im weiteren untersuchen wir, ob sich der abgeschnittene Kopf von Decebal mit der Darstellung unserer Lampe in Verbindung bringen ließe.

Eine authentische Darstellung des dakische Königs ist nicht auf uns geblieben. Er kommt mehrere Male nur an den Darstellungen der Traianussäule vor. Diese können aber nur relativ als authentische Darstellungen betrachtet werden und die Gestalt an diesen ist bloß bis zu einem gewissen Grade als eine mit von den römischen Künstlern vorgestellten Zügen bekleidete Figur anzusehen.²⁶

An der Traianussäule erscheint Decebal siebenmal, auf der achten Darstellung sehen wir nur mehr den abgeschnittenen Kopf. Im ersten dakischen Krieg wird der dakische König zweimal vorgeführt: in der Schlacht von Tapae,²⁷ sowie in der Szene der Besiegung der Daker.²⁸ Von den beiden zeigt die besonder gute,

¹⁹ Cichorius 1900, Tafelband Feld CXLVII; Der früheren Auffassung entgegen (PATSCHE 1937, 118) beweist Speidel überzeugend, daß der Kaiser sich nicht von der Szene fern gehalten hat und die an der Platte sichtbare Hand nicht zum Decebal, sondern zum Kaiser gehört (Speidel 1971a).

²⁰ Speidel 1971a, 170.; Zum Brauch der Köpfung im dakischen Krieg: Patsch 1937, 118, Anm. 5.

²¹ Dio Cassius LXVIII 14,3.

²² Degraffi 1947, 177, 198–199, 226–227. Fragm. 20.

²³ Ziegler 1910, Sp. 1115.

²⁴ Speidel 1970, Pl. XIII.

²⁵ Der herzförmige Boden der Lampe erregt auch die Vorstellung des abgeschnittenen Kopfes.

²⁶ Panaitescu 1923 387; über die Darstellungen des Decebal noch: Vulpe 1975, 71–83.

²⁷ Cichorius 1900, Tafelband Feld XXIV. „Erste Schlacht“. Zu den Darstellungen ausführlich: Panaitescu 1923; Vulpe 1975.

²⁸ Cichorius 1900, Tafelband Feld LXXV. „Unterwerfung des dakischen Volkes“.

Abb. 9. Decebal. Traianussäule
9. *álbra* Decebal. Traianus-oszlop

porträtartige Darstellung der im Profil abgebildete Kopf des die Schlacht von Tapae verfolgenden dakischen Königs (Abb. 7). Hervorzuheben sind die markante Nase, die starken Lippen, über diesen der dichte Schnauzbart und der charakteristische Kinnbart. Auf dem Kopf ist der traditionelle Pileus zu sehen. In allgemeinen wird dieses porträtartige Bildnis als die ausdrucksvollste Decebaldarstellung angesehen.²⁹ Der Kopf des die Besiegung der Daker beobachtenden Decebals erscheint ebenfalls in Profil, mit ähnlichen Zügen, jedoch in weniger charakteristischer Abfassung.

In der den zweiten dakischen Krieg erzählenden Bilderreihe erscheint der dakische König anlässlich der Zusammenziehung der Truppen und der Vorbereitung der Offensive.³⁰ Dies ist der einzige Fall, wo der König en face dargestellt wird (Abb. 9). Auf der Darstellung der letzten Schlacht³¹ können wir den König in Vorderansicht sehen, den Kopf wendet er aber — die Schlacht verfolgend — seitlings. Im weiteren sehen wir ihn bei der Beratung,³² während das folgende Bild schon den auf dem Pferd flüchtenden Decebal zeigt.³³ Der dakische König kommt noch einmal vor: er wird von römischen Reitern umzingelt, der eine hebt schon seine Lanze hoch als der König bei einem großen Baum auf das eine Knie gesunken sich ersticht (Abb. 8).³⁴ Auf dem letzten Bild können wir schon den abgeschnittenen Kopf sehen (Abb. 10)³⁵: der Kopf wird den Soldaten auf einer Platte vorgezeigt. Das Relief ist leider stark abgewetzt und so kann nur der Pileus und der Bart um das Gesicht beobachtet werden. Vom Standpunkt der Ausbildung unserer Lampe ist die 1751 entstandene Zeichnung über die letzten zwei Darstellungen sehr beachtenswert, die den niedersinkenden dakischen König (Abb. 11) sowie die Vorführung seines abgeschnittenen Kopfes noch in verhältnismäßig gutem Zustand zeigt (Abb. 12).³⁶ Auf diesem letzten Bild entspricht die Lage des abgeschnittenen Kopfes an der flachen Platte der auf unserer Lampe sichtbaren Kopfhaltung.

Außer den Darstellungen der Traianussäule nahm Panaitescu von der im Museum des Vatikans aufbewahrten Büste an, daß auch diese den Decebal darstellt.³⁷ Die Analogie der Büste des Vatikans ist auch aus der Leningrader Eremitage bekannt. R. Vulpe wies jedoch von beiden nach, daß sie nicht Decebal sondern zwei dakische Gefangenen darstellen, die ursprünglich das Traianus-Forum geschmückt haben dürften.³⁸

²⁹ Vulpe 1975, 77–78., weitere Literatur Anm. 33.

³⁰ Cichorius 1900, Tafelband Feld XCIII. „Dakische Kriegsvorbereitungen“.

³¹ Cichorius 1900, Tafelband Feld CXXXV. „Dakische Pileati im Gebirge“.

³² Cichorius 1900, Tafelband Feld CXXXIX. „Beratung der Daker“.

³³ Cichorius 1900, Tafelband Felder CXLIII–CXLIV. „Verfolgungsgefecht“.

³⁴ Cichorius 1900, Tafelband Feld CXLV. „Tod des Decebalus“.

³⁵ Cichorius 1900, Tafelband Feld CXLVII. „Der Kopf des Decebalus dem römischen Heere gezeigt“.

³⁶ Colonna Traiana. Nuovamente disegnata et intagliata da Pietro Santi Bartoli. Roma 1751. — Problematisch ist eine Darstellung der Traianussäule (Cichorius 1900, Tafelband Feld CXI, 296) die vielleicht ebenfalls Decebal abbildet. Über weitere problematische Decebaldarstellungen: Panaitescu 1923, 408–409, Anm. 2; zur Darstellung von Adamklissi s. weiter oben Anm. 16.

³⁷ Panaitescu 1923, 406–408; Giuliano 1960, 13–14.

³⁸ Vulpe 1975, 78–81.

Die wichtigsten Charakteristika des auf den Darstellungen der Traianussäule sichtbaren Kopfes von Decebal faßt Panaitescu folgendermaßen zusammen³⁹: Una barba piena e folta riempie attorno le guance senza alcuna interruzione. (Agli altri prigionieri daci, comati o pileati la barba ha piccoli vuoti.) I capelli corti, coperti quasi per intero da un pileus colla gunta caduta in avanti, calcato sotto le orecchie che rimangono scoperte e ricoprente circa, un quarto della fronte. Gli zigomi alquanto pronunciati. Il naso colle nari larghe e leggermente convesso nel mezzo. La bocca grande colle labbra grosse coperte da baffi regolarmente divisi e prolungantisi in ambo le parti fino ad incontrarsi colla barba. Le sopracciglia ben marcate ad arco, grandi e folte; però in alcuni gessi sono deteriorate. L'occhio scolpito, dominante, dà un'espressione di straordinaria potenza ed è senza dubbio l'elemento essenziale per caratterizzare alla teste di Decebalo".

Die Beschreibung paßt in allen Details auf den dargestellten Kopf unserer Lampe, sämtliche charakteristische Züge können an ihr angetroffen werden. Der Hauptunterschied liegt darin, daß wir am Scheitel statt des Pileus den Griff finden. Vergleicht man die charakteristischen Züge der Lampe mit den Decebaldarstellungen der Traianussäule so machen diese — unserer Meinung nach — eindeutig und gewiß, daß die in Kercseliget ans Tageslicht gekommene Lampe den abgeschnittenen Kopf des dakischen Königs darstellt.

Das authentische Bildnis Decebals, des besiegtten Feindes stand aller Wahrscheinlichkeit nach den stadtrömischen Künstlern zur Verfügung oder war von ihnen bekannt. Patsch setzt voraus, daß auch die im Hofe Decebals lebenden griechischen Bildhauer den König abgebildet haben dürften und seine Statue konnte als Kriegsbeute nach Rom gelangt sein.⁴⁰ Wir haben keinen Grund zu bezweifeln, daß das Bildnis des besiegtten Feindes nicht nur in Rom bekannt gewesen sein konnte, sondern auch in den Provinzen des Römerreiches, insbesondere in den mit Dazien benachbarten Gebieten. Die oben angeführte Beschreibung von Panaitescu wird auch von der über Decebal gegebenen Charakterisierung des Dio Cassius gut ergänzt (LXII 6, 1):

Μέγιστος δὲ δὴ πόλεμος Ῥωμαίοις τότε πρὸς τοὺς Λακούς ἐγένετο, ὡν τότε Δεκέβαλος ἐβασίλευε, δεινὸς μὲν στυνεῖναι τὰ πολέμια δεινὸς δὲ καὶ πρᾶξαι, ἐπελθεῖν εὐστοχος ἀναχωρῆσαι καίριος, ἐνέδρας τεχνίτης μάχης ἐργάτης, καὶ καλῶς μὲν νίκη χρήσασθαι καλῶς δὲ καὶ ἦτταν διαθέσθαι εἰδὼς ἅψ οὐ δὴ καὶ ἀνταγωνιστὴς ἀξιομαχος ἐπὶ πολὺ τοῖς Ῥωμαίοις ἐγένετο.

Es stellt sich die Frage: kann es tatsächlich vorgestellt werden, daß unsere Lampe den Decebal darstellt? Womit läßt es sich begründen, daß ein alltäglicher Gebrauchsgegenstand, eine Lampe mit dem Bildnis des besiegtten dakischen Königs geschmückt wurde?

Decebals Besiegung war in seiner Zeit ein außerordentlich bedeutendes historisches Ereignis. Der dakische König schuf fast zwei Jahrzehnte lang eine gefährliche außenpolitische Lage im Vorraum des Römerreiches und seine

³⁹ Panaitescu 1923, 407.

⁴⁰ Patsch 1937, 55–56, Anm. 5.

Abb. 10. Vorweisung des abgeschnittenen Kopfes von Decebal. Traianussäule
10. ábra Decebal levágott fejének bemutatása. Traianus-oszlop

Abb. 11. Decebals Tod. Traianussäule
11. ábra Decebal halála. Traianus-oszlop

Abb. 12. Vorweisung des abgeschnittenen Kopfes von Decebal. Traianussäule
12. ábra Decebal levágott fejének bemutatása. Traianus-oszlop

aggressive Außenpolitik den benachbarten Völkern gegenüber gefährdete auch das sich im Gebiet des *Barbaricum* ausgestaltete Gleichgewicht der Kräfte. Rom konnte natürlich die stets gefährlicher werdende außenpolitische Lage nicht untätig zusehen.⁴¹ Obwohl Decebal nicht an den Angriff des Reiches denken konnte, bedeutete er in der Donauegend doch einen ständigen Unsicherheitsfaktor. Traianus wollte dies mit der Vernichtung des dakischen Königreiches beseitigen, da es in dieser Hinsicht als ein gefährlicher Feind galt. Der Treubruch Decebals: die Gefangennahme des römischen Botschafters Longinus,⁴² sodann per geplante Versuch eines Meuchelmordes an Traianus⁴³ machten seine Person in den Augen der Römer verhaßt und widerlich.⁴⁴ Decebals Besiegung und Tod wurde dementsprechend in seiner Zeit als ein denkwürdiges Ereignis angesehen. Aus diesem Aspekt, ist es überhaupt nicht als ungewöhnlich zu betrachten, daß der abgeschnittene Kopf des besiegten, gefährlichen und verhaßten Feindes als Triumphzeichen auch an einer Lampe vorkommt. Der abgeschnittene Kopf eines Feindes – wie wir oben sahen – war stets eine beliebte Trophäe bei den Römern. Die Besiegung des dakischen Königs war in der Umgebung seines einstigen Reiches, also im Karpatenbecken und in der Gegend der unteren Donau besonders gebilligt.⁴⁵

Die Grabinschrift von Ti. Claudius Maximus, des einstigen Soldaten der ala II Pannoniorum, die Darstellung der Traianussäule sowie die antiken Quellen, die Erzählung von Dio Cassius und die *Fasti Ostienses* machen eindeutig, daß der Kopf des dakischen Königs abgeschnitten und an einer Platte dem Heer vorgezeigt wurde, bevor man ihn nach Rom getragen hätte. Die Darstellung und Form unserer Lampe läßt darauf schließen, daß ihr Hersteller den abgeschnittenen und auf eine Platte gelegten Kopf zu verewigen gewünscht hat.

⁴¹ Zu Decebal: Brandis 1901, Sp. 2247–2252; Fitz 1964, 1404–1405; Daicoviciu 1969, 561–566. Zur Bedeutung der Gefahr: Mócsy 1986, 45.

⁴² Dio Cassius LXVIII 12,1–5.

⁴³ Dio Cassius LXVIII 11,3.

⁴⁴ Eine gute Charakterisierung über Decebal und die ausgestaltete Lage bei Tóth 1986, 81.

⁴⁵ Bezüglich der Herstellungsstelle der Lampe verfügen wir über keine konkrete Angabe. Beachtenswert ist aber vor allem in der Gegend der unteren Donau der sich in der Namengebung zeigende „Decebalkult“ von gewissem Grade. Auf die Namengebung: Alföldi 1944, 34–35 und 46. E. Tóth richtete meine Aufmerksamkeit auf diese Möglichkeit.

L I T E R A T U R

- ALFÖLDI 1944. *Alföldi, A.* Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapest 1944.
- ARICESCU 1977. *Aricescu, A.* Armata în Dobrogea Romană. București 1977.
- BAILEY 1980. *Bailey, D. A.* A Catalogue of the Lampe in the British Museum 2. Roman Lamps. Made in Italy. London 1980.
- BENES 1978. *Benes, J.* Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Praha 1978.
- BRANDIS 1901. *Brandis, Decebalus.* RE VIII Hb. Stuttgart 1901. Sp. 2247–2252.
- CICHORIUS 1900. *Cichorius, C.* Die Reliefs der Traianssäule I–III. Berlin 1896–1900.
- DAICOVICIU 1969. *Daicoviciu, C.* Dacia capta. Dacica. Cluj 1969, 561–566.
- DEGRASSI 1947. *Degrassi, A.* Inscriptiones Italiae XIII/1. Roma 1947.
- FITZ 1964. *Fitz, J.* Decebalus. Der kleine Pauly. Lexikon der Antike I. Stuttgart 1964, 1404–1405.
- FORNI 1974. *Forni, G.* La provincia della Dacia e la politica romana. Romania romana. Acad. Naz. dei Lincei 371. Roma 1974. no 207.
- GIULIANO 1960. *Giuliano, A.* Decebalus. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale III. Roma 1960, 13–14.
- HARTUCHE – ANASTASIU 1976. *Hartuche, N. – Anastasiu, F.* Le catalogue sélectif de la collection d'archéologie du Musée de Brăila. Brăila 1976.
- IVÁNYI 1935. *Iványi, D.* Die pannonischen Lampen. DissPan II/2. Budapest 1935.
- KOCZTUR 1964. *Koczur, É.* Somogy megye régészeti leletkatasztere [Archeologisches Fundkataster des Komitats Somogy].
- MÓCSY 1986. *Mócsy, A.* A dák királyság. Erdély története I. [Das dakische Königreich. Die Geschichte Siebenbürgens I.] Budapest 1986. 32–46, 551–552.
- PANAITESCU 1923. *Panaiteescu, Em.* Il ritratto di Decebalo. EDR 1 (1923) 387–413.
- PATSCH 1937. *Patsch, C.* Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Akad. d. Wiss in Wien. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte 212. Bd. 1. Abh. Wien-Leipzig 1937.
- SPEIDEL 1970. *Speidel, M.* The Captor of Decebalus. A new Inscription from Philippi. JRS 60 (1970) 142–153.
- SPEIDEL 1970a. *Speidel, M.* Rapisstorum, ultimus punctus de sprijin al lui Decebal. AMN 7 (1970) 511–515.
- SPEIDEL 1971. *Speidel, M. P.* The suicide of Decebalus on the Tropaeum of Adamklissi. RevArh 1971, 75–78.
- SPEIDEL 1971a. *Speidel, M.* Die Schluss-Adlocutio der Trajanssäule. Mitt. Deutsch. Arch. Inst. Römische Abteilung 78 (1971) 168–170.
- STROBEL 1984. *Strobel, K.* Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Bonn 1984.
- THOMAS 1964. *Thomas, E.* Römische Villen in Pannonien. Budapest 1964.
- TÓTH 1986. *Tóth, E.* Dacia római tartomány. Erdély története I. [Die römische Provinz Dazien. Die Geschichte Siebenbürgens I.] Budapest 1986, 46–106.
- VULPF 1975. *Despre portretul lui Decebal.* Apulum 13 (1975) 71–82.
- WAGNER 1938. *Wagner, W.* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen. Berlin 1938.
- ZIEGLER 1910. *Ziegler, Gemoniae scalae.* RE XII Hb. Stuttgart 1910, Sp. 1115.

DECEBAL-FEJES AGYAGMÉCSSES

1972-ben emberfejes agyagmécsest vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum Kercseligetről (Somogy m). E lelet az 1930-as években a községhez tartozó Bükkipusztán a homokbányában – a beszolgáltató elmondása szerint – egy római sírból került elő.

A mécses egy halott, szakállas, megfogalmazásában kétségtelenül barbár személyt ábrázol. Az emberfejes mécseseket a kutatás birodalomszerte az 1. sz. második felére, a 2. sz. első felére keltezi, mécsesünk is ebből az időszakból származhat.

A kercseligeti mécses legközelebbi analógiája a moesia-i Arrubium (Măcin) táborának korai temetőjéből, egy hamvasztásos sírból ismeretes. A brăilai múzeumban őrzött, s sajnos időközben elpusztult mécses a mienknek szinte tökéletes másolata. Az égetés következtében erősen sérült, kissé töredékes mécses eredetileg azonos méretű lehetett a kercseligeti példánnyal.

A mécsesen ábrázolt személy meghatározásakor az alábbi kritériumokat kell figyelembe vennünk:

1. Az ábrázolt személyt barbár környezetben kell keresnünk. A mécses ábrázolása alapján nyilvánvalóan levágott, halott fejjel kell számolnunk.
2. A karakterisztikusan megformált fej nem egy típust, hanem egy konkrét, minden bizonnyal híres, vagy hírhedt embert ábrázol.
3. A mécsset az 1. sz. második fele, 2. sz. első felére keltezhetjük.
4. A két mécses lelőhelye alapján a Pannoniától a Fekete-tengerig terjedő földrajzi területre kell gondolnunk.

A fenti ismérvek alapján elsősorban Decebal dák király jöhet számításba. A király haláláról rendelkezésünkre álló adatok – Traianus-oszlop ábrázolásai, Dio Cassius leírása, Ti. Claudius Maximus Szalonikiben előkerült sírkövének ábrázolása és felirata, valamint a Fasti Ostienses – alapján egyértelműen rajzolódik ki a kép: Ti. Claudius Maximus, az ala II Pannoniorum egykori katonája római szokás szerint – mint azt a sírfelirata is elmondja – levágta a legyőzött ellenség fejét, s azt Traianus császárhoz vitte. A császár – a Traianus-oszlop ábrázolása alapján – a levágott fejet tálcán bemutatta a hadseregnek. A fej további sorsa: Rómában végigvitték a diadalmenetben (Dio Cassius), s utána végighurcolták, mint egy gonosztevőt a Gemonia lépcsőkhöz (Fasti Ostienses), s végül szokás szerint a Tiberisbe vetették.

A mécsesen ábrázolt személy hasonló vonásokat mutat, mint a Traianus-oszlop Decebal ábrázolásai. Különösen figyelemreméltó a királynak a tapae-i ütközetet figyelő ábrázolása.

Decebal, s vele a dák királyság legyőzése, Dacia meghódítása a maga korában „világra” szóló esemény volt, s így az események egyik főszereplőjének megőrkítését egy agyagmécsesten természetes megnyilvánulásnak kell tekintetnünk.

ÜBER EINEN MONOPODIUMTYP. – VERSUCH ZUR UMWERTUNG DER SOG. PANNONISCHEN FRÜHCHRISTLICHEN RELIQUIENALTÄRE

Mihály NAGY

Von den römischerzeitlichen Steintischen¹ sind nur sehr wenige erhalten geblieben, da diese aus auf nicht allzugroßen, gemauerten Sockel² oder altarartig bzw. figural ausgeführte Basis³ gesetzter Steinplatte bestehenden Konstruktionen leicht zerlegt werden können und ihre Tischplatten haben sich sehr zur Wiederbenutzung geeignet. Uns sind mehrere solche Tische bekannt, die aus Bruchstein mit Mörtel errichtete Podeste waren, einige von diesen auch ohne eigene Tischplatte.⁴ In unserer Abhandlung wünschen wir uns mit dem einen Typ der verschieden ausgeführten Tische, mit dem Konsoltisch oder *monopodium*⁵ befassen, der über einen an der einen Seite sich an die Mauer stützenden, gemauerten Unterbau verfügt oder auf einen figural ausgebildeten Fuß steht und in der Mitte des gegenüberliegenden Randes mit einer halb- oder dreiviertelfreisförmigen Aussparung versehen ist. Von solchen sind uns aus dem Gebiet Pannonia inferior auch Exemplare bekannt.

Solche Monopodiumplatten beschreibt bzw. erwähnt Edit B. Thomas⁶ unter Voraussetzung, daß diese Vertreter eines eigenartigen Reliquienaltars pannonischen Typs sind.⁷ Sie setzt ihre Erzeugungs- und Gebrauchszeit auf den Zeitraum von ausgehenden 4. Jh. bis zum Anfang des 6. Jh.⁸ Aufgrund der Parallelen und der Darstellungen bedarf aber sowohl die Funktion als auch die Zeitbestimmung einer Korrektur.

¹ Bonacasa 1960.; Boon 1973.; Cunliffe – Fulford 1982.; Darembert – Saglio 1881.; Deonna 1938.; Dow – Gill 1965.; Gill 1965.; Goudineau 1967.; Haug 1919.; Lehmann – Hartleben 1923 – 1924.; Mau 1893.; Mischkowski 1917.; Solley 1979.; Soprano 1950.; vgl. De Angelis D'Ossat 1974.

² Dow – Gill 1965.; Gill 1965.; Soprano 1950, 293; 295 usw.

³ Avigad 1976, 19.; Darembert – Saglio 1881, 929 Abb. 1200.; Espérandieu 9. Paris 1925., 308 Nr. 7126.; Haug 1919.; Lehmann – Hartleben 1923 – 1924.; Solley 1979, 173 Abb. 4.; 174 Abb. 5.

⁴ Soprano 1950, 293.; Boyce 1937, 32 Nr. 71.; 87 Nr. 432.

⁵ Hug 1933, 145 – 146.; Deonna 1938, 34.

⁶ Thomas 1978; Thomas 1987

⁷ Thomas 1978, 586 – 587.; Thomas 1987, 287 – 288.

⁸ Thomas 1978, 586.; Thomas 1987, 288.

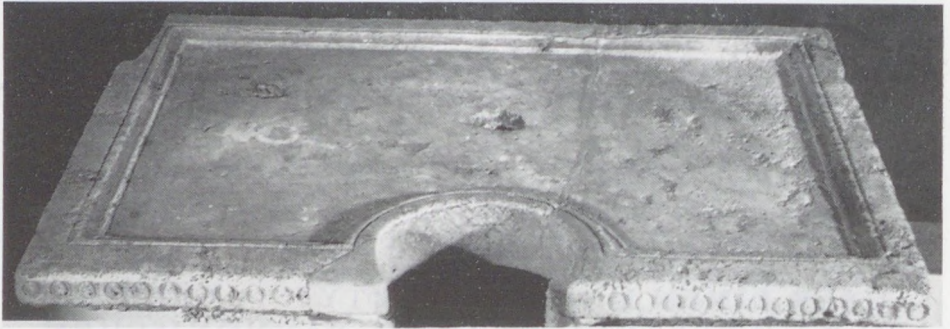

Abb. 1. Durchbohrte Monopodiumplatte aus Dunapentele (Ung. Nat. Mus. 50.1909.4.)
1. ábra Átfúrt monopodium-lap Dunapenteléről (MNM 50. 1909. 4.).

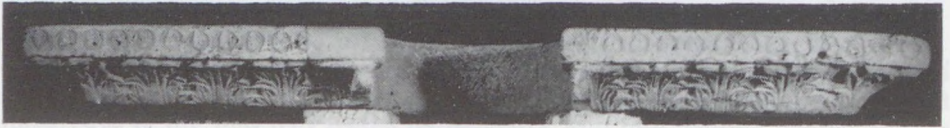

Abb. 2. Durchbohrte Monopodiumplatte aus Dunapentele (Ung. Nat. Mus. 50.1909.4.).
2. ábra Átfúrt monopodium-lap Dunapenteléről (MNM 50. 1909.4.)

Als Parallelen des aus Dunapentele zum Vorschein gekommenen, ursprünglich mit gemauertem Unterbau errichteten Monopodiums (Abb. 1–2)⁹ können wir einige ähnlich ausgebildete Mensen der Gartentriklinien von Pompeji betrachten, wo ebenfalls in der Mitte der frei stehenden, von den Lecti nicht bedeckten Seite der Mensa in dominanter Position die halbkreisförmige (Abb. 22)¹⁰ oder viereckige¹¹, nischenartige Aussparung angetroffen werden kann. Die Funktion der an den Mensen der Gartentriklinien von Pompeji erscheinenden Nischen konnte noch nicht eindeutig bestimmt werden,¹² jedoch ihre Ähnlichkeit zu den – auch in der Wandmalerei von Pompeji häufig dargestellten – Umfriedungsnischen,¹³ zur *scenae frons*¹⁴ und zu dem einen Typ der Statuensockel¹⁵ ist außeror-

⁹ Erdélyi – Fülep 1954, 264 Nr. 287 Taf. 76.5–6.; Thomas 1978, 573 Abb. 1–6.

¹⁰ Soprano 1950, 294 Nr. 3.; 301–302 Nr. 17.; 302 Nr. 18–19.; Jasbemski 1979, 252 Abb. 368.; 282 Abb. 421.

¹¹ Kockel 1986, 481 Abb. 21.; Jasbemski 1979, 227 Abb. 335.

¹² Soprano 1950, 290–291.

¹³ Auf den Umfassungen von halbkreisförmigen Nischen: Grimal 1943, 55 Taf. 4. 2.; 70 Taf. 5. 1.; 70 Taf. 5.2.; 285 Taf. 6.; 485 Abb. 34. Dreiviertel- und halbkreisförmige Apsiden und Nischen: Grimal 1943, 288 Abb. 27.; 342 Taf. 21.2. Auf Umfassungen von viereckigen Nischen: Grimal 1943, 55 Taf. 4. 4.; 502 Abb. 38.

¹⁴ Das Motiv von *scenae frons* mit abwechselnden, halbkreisförmigen und viereckigen Nischen: Grimal 1943, 190 Abb. 8.; 239 Abb. 18.; 283 Abb. 24.; 283 Abb. 25.; vgl.: 254, 258, 285, 287. Die *scenae frons* als häufiges Element der vornehmen pompejanischen Sommertriklinien: Rakob 1964, 186.

¹⁵ In der Mitte der Vorderplatte des bronzenen Statuensockels mit halbkreisförmiger Aussparung, in der letzteren mit sechs Stufen: de Ridder 1905, 65–66 Nr. 86.; mit dreiviertel-

dentlich auffallend. Diese Nischen sind ebenso auszulegen, wie die ähnlich ausgebildeten Nischen der in der Achse der Mensen der Gartentriklinien in den vornehmeren Villen in dominanter Position untergebrachten *scenae frons*,¹⁶ d.h. wie ein dionysischer, auf die Theaterthematik sich beziehender, einfacher Hinweis.¹⁷ Der Zusammenhang zwischen den Altären und den Statuensockeln verschiedenen Typs,¹⁸ ebenso wie zwischen den mit treppenartiger Apside ausgebildeten Statuensockeln und den (heiligen) Tischen liegt auf der Hand.¹⁹ Das als mit der Apside eng zusammenhängendes Symbol betrachtete Muschelmotiv²⁰ erscheint in der Mitte der gegenüberliegenden Kante der britannischen, an die Mauer errichteten Monopodien.²¹ In der Gartenbaukunst von Pompeji fiel dem Wasser eine wichtige Rolle zu,²² die Springbrunnen wurden oft an der Stelle der Mensa des Trikliniums²³ oder in der Mitte der Mensa untergebracht.²⁴ Auch das Bleirohr mit kleinem Innendurchmesser²⁵ dürfte eine Wasserleitung gewesen sein, das in der Mitte der reich verzierten Deckplatte eines in Dunapentele gefundenen, ursprünglich an die Mauer errichteten Monopodiums erhalten geblieben ist (Abb. 1).²⁶ Die Steinplatte wurde in 45°-igem Winkel durchbohrt (Abb. 3), wahrscheinlich um das Bleirohr in die Stirnseite des gemauerten, massiven Unterbaues unter dem Mörtel einführen zu können. Im Falle der Ausbesserung oder des Austausches der Rohrleitung mußte auf diese Weise der Unterbau nicht abgerissen werden, es genügte nur den Mörtel in einem kurzen Abschnitt zu ent-

kreisförmiger Aussparung: *de Ridder* 1905, 27 Nr. 5.; mit halbkreisförmiger Aussparung: *Koch-Sichtermann* 1982, 503.; 505–506 Taf. Nr. 487.; in der Mitte der Vorderplatte des Sockels einer Bronzestatue mit halbkreisförmiger Aussparung: *Reinach* o. J., 379.; 388 Abb. 220.; *de Ridder* 1905, 44 Nr. 43.; 91–92 Nr. 133.; Bronzebasis mit halbkreisförmigem Einschnitt: *Leibundgut* 1980, 121 Nr. 155 Taf. 151.; Sockel einer Steinstatue, an der Vorderplatte mit halbkreisförmiger Aussparung: *Cagnat* 1895, Taf. 5. 1.; *Fülep-Sz. Burger* 1974. 7.; 30 Nr. 70 Taf. 17. 1.; Bronzesockel, in der Mitte der Vorderplatte mit halbkreisförmiger Aussparung: *de Ridder* 1905, 233 Nr. 328.; *Iavarone* 1825, Taf. 13.; halbkreisförmige Statuensockel, in der Mitte der Vorderplatte mit halbkreisförmiger Aussparung, in dieser mit Stufen: *de Ridder* 1905, 80–81 Nr. 113.; *Siebeking* 1913, 63 Taf. 25.; *Babelon-Blanchet* 1895, 108–109 Nr. 250.; 107–108 Nr. 249.; halbkreisförmiger Sockel einer Bronzestatue, in der Mitte der Vorderplatte mit halbkreisförmiger Aussparung, zu der vier Stufen führen: *de Ridder* 1905, 52–53 Nr. 61.; halbkreisförmige Bronzesockel: *Kaufmann-Heinimann* 1977, 68 Nr. 68 Taf. 69.; *Daremborg-Saglio* 1881, 950.; Sockel einer Bronzestatue, an der Vorderplatte mit viereckiger Aussparung, in dieser Stufen: *Lebel* 1962, 19 Nr. 15 Taf. 17–20.; *de Ridder* 1905, 41 Nr. 38.; Sockel einer Steinstatue, in der Mitte der Vorderplatte mit viereckiger Aussparung: *Dura* 1934. Taf. 1.

¹⁶ *Rakob* 1964, 186.

¹⁷ *Grimal* 1943, 254.; vgl.: *Nilsson* 1957, 63. Das *stibadium* als dionysisches Heiligtum: *Picard* 1944, 127-.

¹⁸ s. Anm. 15. Das mit Stufen versehene Heiligtum der palmyrenischen Götter aus Dura Europos (*Dura* 1934, Taf. 4.) kann als Parallele einiger Bronzestatuensockel betrachtet werden: *de Ridder* 1905, 80–81 Nr. 113.; *Siebeking* 1913, 63 Taf. 25.; *Babelon-Blanchet* 1895, 108–109 Nr. 250. An Altarsockel angebrachtes Kultrelief: *Schallmayer* 1983, 258–259 Abb. 4.

¹⁹ An die Mauer gebaute *sacra mensa* mit Stufen: zit. *Bauchhenss* 1983, 93 Abb. 6. Altarförmige Mensa: *Soprano* 1950, 301 Nr. 15.

²⁰ *Gros* 1967, 538.; Über den Zusammenhang der Höhle und der Apside: *Boyancé* 1960–1961, 116.; 123–124.; 127. Die Muschel als dionysisches Symbol: *Grimal* 1943, 319.

²¹ *Solley* 1979, 172 Abb. 3. v.; 173 Abb. 4.; vgl.: *Boon* 1973, 358.

²² *Rakob* 1964, 185–186.; *Soprano* 1950, 289.; 292.

²³ *Soprano* 1950, 300 Nr. 14.; 306 Nr. 27.; 309 Nr. 40.; 309–310 Nr. 41.

²⁴ *Soprano* 1950, 293 Nr. 2(?); 295 Nr. 5.; 298 Nr. 9.; 301 Nr. 16.; 309 Nr. 40.

²⁵ 5 mm

²⁶ *Erdélyi-Fülep* 1954, 264 Nr. 287.; *Thomas* 1978, 573 Abb. 1–6.

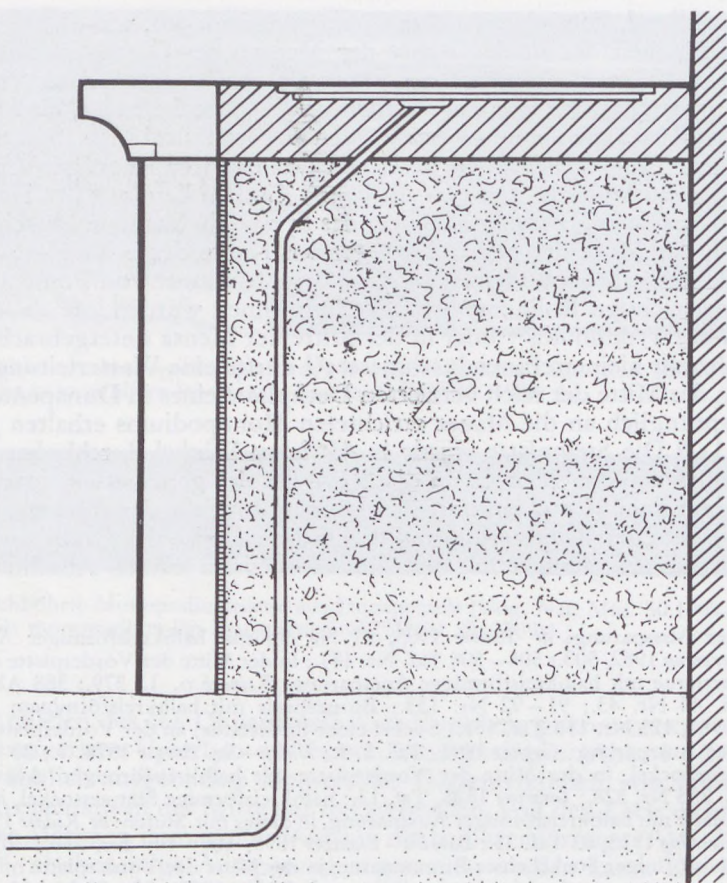

Abb. 3. Rekonstruktionsskizze der durchbohrten Monopodiumplatte aus Dunapentele. Querschnitt.

3. ábra A dunapentelei átfúrt monopodium-lap rekonstrukciós rajza. Keresztmetszet.

fernen. Auf ähnliche technische Lösung verweisende Spuren finden wir bei der Mensa eines Gartentrikliniums aus Pompeji vor;²⁷ die runde Steinplatte eines Monopodiums aus dem Fundort Caerleon wurde gleichfalls nicht in der Mitte, sondern näher zur Steinplattenkante durchbohrt, so setzte sich die Bohrung in der Rinne fort, die man in den massiven Sockel des Monopodiums eingemeißelt hat.²⁸ Untersucht man die Bohrung der Steinplatte von Dunapentele²⁹ eingehender, so fällt es auf, daß an der ansonsten reich verzierten, sorgfältig ausgeführten Steinplatte die Bohrung nicht genau in der Achse der Steinplatte zu finden ist sowie das untere und obere Ende nur grob bearbeitet wurde. In diesem Falle

²⁷ Soprano 1950, 293 Nr. 2.

²⁸ Boon 1973, 346–349 Abb. 4.; 356.

²⁹ Thomas 1978, 574 Abb. 1–2.

Abb. 4. Fragment einer Monopodiumplatte mit Lotos-Palmettenverzierung aus Dunapentele (Ung. Nat.Mus. 28.1908.2.).

4. ábra Palmetta-lótusz díszes monopodium-lap töredéke Dunapenteléről (MNM 28.1908. 2.).

Abb. 5. Fragmentenstück einer Monopodiumplatte. Untersicht. (MNM 28.1908.2.).

5. ábra Monopodium-lap töredék részlete. Alulnézet (MNM 28.1908.2.).

Abb. 6. Grabstein aus Csákvár (Ung.Nat.Mus. 38. 1899.).

6. ábra Sírkö Csákvárról (MNM 38.1899.).

können wir aus mehreren Gründen nicht voraussetzen, daß die Bohrung zum Eingießen der Libation gedient³⁰ und daß man sie außer Gebrauch mit einem Zapfen geschlossen hätte. Auf einem solchen gebogenen Rohr mit kleinem Innendurchmesser hätte man irgendwelche Flüssigkeit in das Grab ohne Gefahr einer Verstopfung nur schwer zuführen können. Die Ausarbeitung des oberen Endes der Bohrung hätte die Anwendung eines Zapfens keinesfalls ermöglicht, davon gar nicht zu reden, daß es unbegründet gewesen wäre, eine Eingußöffnung von der Totenopfer darbietenden Person so weit anzulegen, die offenbar nur dem Monopodium gegenüber gestanden haben dürfte. Wir müssen eher daran denken, daß der Innendurchmesser der Rohrleitung deshalb so schmal ist, damit der Springbrunnen, der an der Tischplatte angebracht wurde und dessen Zapfenkränge das grob ausgearbeitete Bohrungsloch bedeckt hat, selbst bei einem kleinen

³⁰ Vgl.: Boon 1973, 357.; Die inneren Durchmesser der zum Eingießen der Libation dienenden Rohre sind das Mehrfache von dieser: Weeler 1929, 2–6. Abb. 1–5.; Wolski–Berciu 1972.

Abb. 7. Fragment einer Monopodiumplatte aus Óbuda (Aquincumer Museum R 917).
7. ábra Monopodium-lap töredéke Óbudáról (Aquincumi Múzeum R 917).

Abb. 8. Fragment einer Monopodiumplatte aus Óbuda. Vorderansicht (Aquincumer Museum R 917).
8. ábra Monopodium-lap töredéke Óbudáról. Előlnézet (Aquincumi Múzeum R 917).

Wasserdruck durch die Verengerung funktionsfähig bleibe, was deshalb nötig war, um hier den Anschluß des Rohrs und des Zapfens herstellen zu können.³¹

Ein anderes Exemplar der dem oben erörterten Stück ähnlichen fragmentarischen Monopodiumplatte ist uns ebenfalls aus Dunapentele bekannt (Abb. 4–5).³² Das Kyma der Vorderseite beider Steinplatten und ihr Leistenrahmen gleichen einander, das Lotos-Palmettenband des recht- und linksseitigen Kymas der durchbohrten Steinplatte stimmt mit dem am oberen Teil der zweiten Steinplatte von Dunapentele sichtbaren linksseitigen Leistenrahmen überein. Dasselbe Lotos-Palmettenband finden wir auf einem auf die Mitte des 2. Jh. datierten³³ Grabstein aus Csákvár als Streifendekor über dem Inschriftfeld vor (Abb. 6).

Ebenso wie bei den oben erwähnten zwei Stücke von Dunapentele treffen wir auch auf einem aus Óbuda stammenden Steinplattenfragment eine dreiviertelkreisförmige Aussparung an (Abb. 7–9). In der rechten Vorderecke der Tischplatte ist eine Gammadiondarstellung zu sehen.³⁴ Zur Umrahmung der Vorderkante der Steinplatte können wir als Parallele aus dem 2. Jh.(?)³⁵ eine Monopodiumdarstellung auf einer Grablampe anführen (Abb. 18);³⁶ die Parallelen der Zirkelschlagrosette finden wir auf den britannischen Monopodiumplatten vor.³⁷ Das Motiv erscheint auf den Aquincumer Lichthäuschen,³⁸ die auf die zweite Hälfte des 2. – erste Hälfte des 3. Jh. datiert werden, ferner an Metallgegenständen des 3. Jh.,³⁹ auf den Beschlägen der nielloverzierten Enden der Wagensangen⁴⁰ usw.

Auf einer aus Óbuda stammenden, in der Mitte der Vorderseite mit halbkreisförmiger Aussparung versehenen Monopodiumplatte (Abb. 16) ist in der neben dem Kreisbogen dargestellten Figur ein Delphin zu erkennen.⁴¹ In der Mitte des unteren Teils der Monopodiumplatte finden wir eine viereckige Aussparung, in welche der Tischfuß eingelassen wurde (Abb. 17).⁴²

³¹ Die Verbindung des Motivs *frons scenae* und der Springbrunnen: *Grimal* 1943, 318. Hähne der neben den Triklinien bzw. im Garten aufgestellten Springbrunnen: *Soprano* 1950, 300 Nr. 14.; *Jashemski* 1979, 22 Abb. 29.; 35 Abb. 54.; 37 Abb. 58.; *Thouvenot* 1958, Taf. 19. Zur Rolle der Bleirohre von kleinem Durchmesser: *Kretzschmer* 1960–1961, 50 Taf. 6. Wasserhähne von kleinem Durchmesser: *Leibundgut* 1980, 112 Nr. 133 Taf. 140–141.; 110–112 Nr. 131–132. Ähnliche Ausführung der Bohrung zur Unterbringung des Wasserleitungsrohres: *Strocka* 1965, 88 Abb. 3–4.

³² *Erdélyi-Füle* 1954, 264 Nr. 286.; *Thomas* 1978, 577–578 Abb. 8–12.

³³ *Nagy L.* 1945, 166.

³⁴ *Thomas* 1978, 581–583 Abb. 17–20.

³⁵ *Deneauwe* 1969, 81.; *Sapelli* 1979, 91.; 95.

³⁶ *Bellori* 1691, 8–9 Taf. 16.

³⁷ *Solley* 1979, 172 Abb. 3. p.

³⁸ *Nagy L.* 1945, 190.

³⁹ *Martin-Kilber* 1985, 172 Abb. 19.

⁴⁰ *García y Bellido* 1949, 447 Nr. 476.

⁴¹ Historisches Museum der Stadt Budapest, Aquincumer Museum, Inv.-Nr.: R 918. Erwähnt bei *Thomas* 1978, 582–583. Vgl.: *Loeschke* 1919, 423 Abb. 34.; *Leibundgut* 1980, 112 Nr. 133, mit Delphindarstellungen. Auch an der Monopodiumplatte von Caerleon finden wir eine Delphindarstellung: *Boon* 1973, 358 Abb. 1–2.

⁴² Ähnliche Lösungen zur Stützung zeigen z. B. die an die Mauer angebauten britannischen (*Solley* 1979, 173 Abb. 4.), gallischen (*Solley* 1979, 174 Abb. 5.) Monopodien und an der Monopodiumdarstellung einer italischen Grablampe: *Bellori* 1691, 8–9 Taf. 16. Vgl.: Abb. 19–21.

Abb. 9. Fragment einer Monopodiumplatte aus Óbuda. Seitenansicht (Aquincumer Museum R 917).

9. ábra Monopodium-lap töredéke Óbudáról. Oldalnézet (Aquincumi Múzeum R 917).

Abb. 10. Fragment einer Monopodiumplatte (Ung. Nat. Mus. 62.247.1.).

10. ábra Monopodium-lap töredéke (MNM 62.247.1.).

Abb. 11. Fragment einer Monopodiumplatte. Vorderansicht (Ung. Nat. Mus. 62.247.1.).

11. ábra Monopodium-lap töredéke. Előnézet (MNM 62.247.1.).

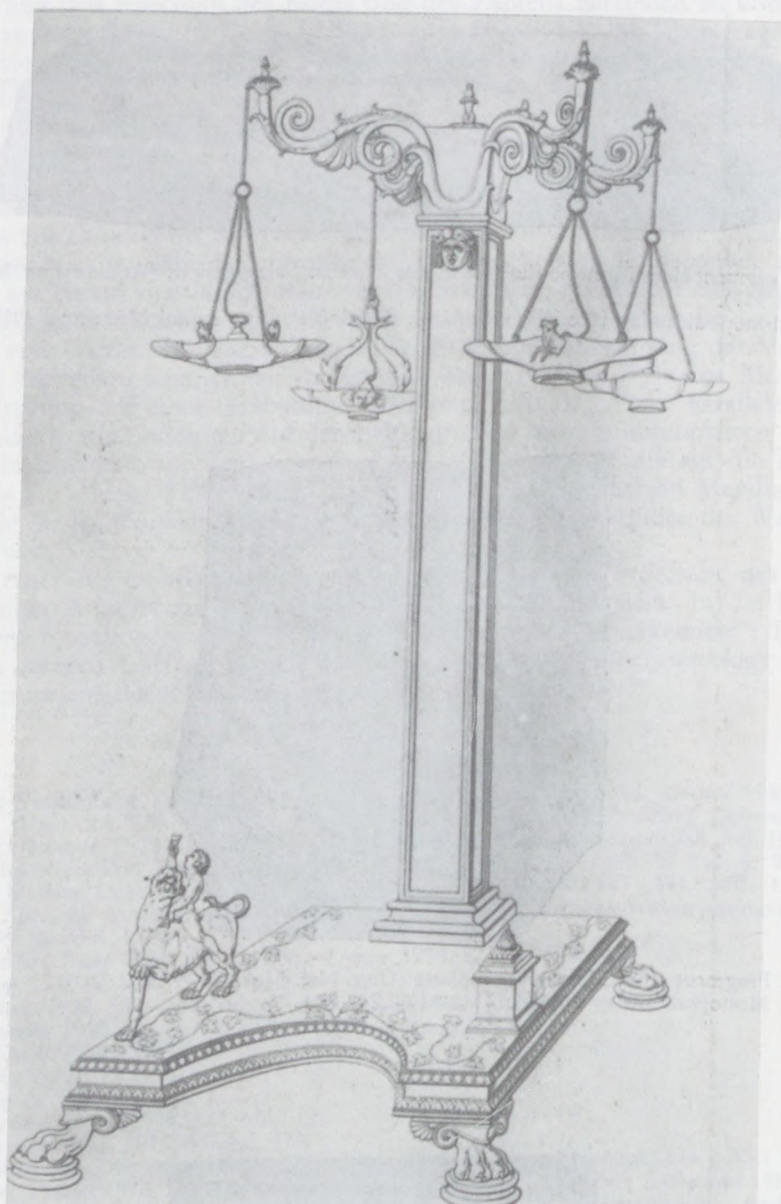

Abb. 12. Kandelaber aus Pompeji (nach IAVARONE 1825, Tav.13).
12. ábra Candelabrum Pompejiből (IAVARONE 1825, Tav. 13. alapján).

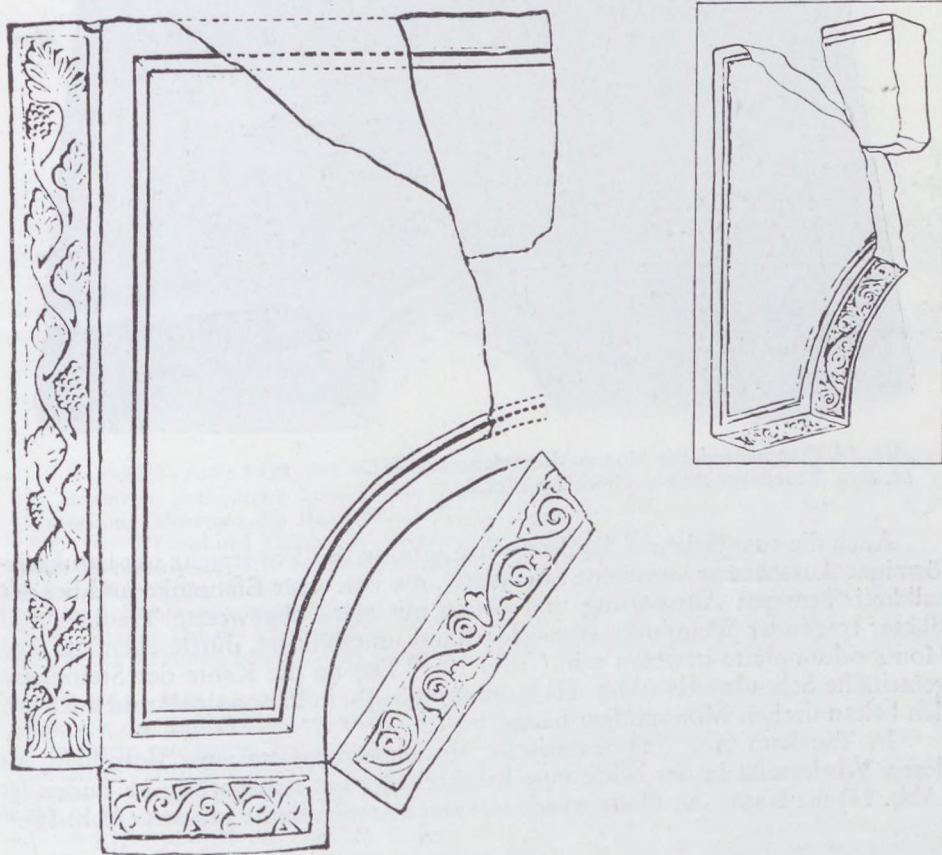

Abb. 13. Fragmente einer Monopodiumplatte (?) aus Mainz (nach KÖRBER 1912, 15 Nr. 28).
 13. ábra Monopodium-lap(?) töredékei Mainzból (KÖRBER 1912, 15 Nr. 28 alapján).

Abb. 14. Fragmentarische Monopodiumplatte aus TÁC.
14. ábra Töredékes monopodium-lap Tácról.

Auch die aus rötlichem Sandstein erzeugte, an der Vorderseite mit halbkreisförmiger Aussparung versehene Steinplatte, die von einer Efeuranke und bei der halbkreisförmigen Aussparung von einem mit stark abgewetztes Trauben und Blätter tragender Weinranke verzierten Rand umrahmt ist, dürfte ebenfalls eine Monopodiumplatte gewesen sein (Abb. 10).⁴³ Das an die Kante der Steinplatte gemeißelte Schnurmotiv (Abb. 11) kommt im 3. Jh. in Pannonien⁴⁴ und auch auf den britannischen Monopodien häufig vor.⁴⁵

In TÁC kam eine fragmentarische Monopodiumplatte zum Vorschein, an deren Vorderseite in der Mitte eine halbkreisförmige Aussparung zu finden ist (Abb. 14) die Kante der Platte wurde mit einer Astragalreihe verziert (Abb. 15).⁴⁶

⁴³ Ungarisches Nationalmuseum Inv. – Nr.: R 62. 247. 1. Br: 49 cm, L: 43 cm, D: 6 cm. Fo.: unbekannt. Die kombinierte Efeu-Weinrankenverzierung finden wir als breite Leistenrahmenverzierung der severuszeitlichen (*Erdélyi* 1954, 161) Grabsteine vor (z. B.: *Erdélyi-Fülep* 1954, 246 Nr. 93 Taf. 41.1.; 238–239 Nr. 35 Taf. 39. 3.). Auch die Kante der oberen Platte eines pompejanischen dionysischen Kandelabers ist von einer Weinranke umrahmt (Abb. 12).

⁴⁴ RIU Nr. 11.; *Erdélyi* 1954, 164 Nr. 37.; 190 Nr. 363.

⁴⁵ *Solley* 1979, 171 Abb. 2. g, h.; *Cunliffe-Fulford* 1982, Nr. 161 a–b.; 169 b.; 172.; 180 a–b.; 188–189.

⁴⁶ *Thomas* 1978, 579–581 Abb. 13–14. Die Astragalosverzierung kann auch an der Kante des Fragments einer Aquincumer Monopodiumplatte angetroffen werden (Abb. 9).

Abb. 15. Fragmentarische Monopodiumplatte aus Tács. Vorderansicht.
15. ábra Töredékes monopodium-lap Tácról. Előlnézet.

Mehrere Merkmale der an die Mauer gebauten Monopodien können an einer Steinplatte aus Dunapentele (Abb. 25–26),⁴⁷ an einer fragmentarischen Steinplatte aus Mainz (Abb. 13)⁴⁸ und an jener Steinplatte aus Carlisle⁴⁹ angetroffen werden, an der in der Mitte der Vorderplatte eine Aussparung in der Größe von einem Dreiviertelkreisbogen, ferner an der oberen Platte eine an Hercules dedizierte Inschrift zu sehen ist.⁵⁰

P. Gros lenkt mit Recht die Aufmerksamkeit auf die mit Venus in Verbindung bringbaren Beziehungen der Nischen, Apsiden⁵¹, jedoch kommen diese

⁴⁷ Erdélyi–Fülepi 1954, 264 Nr. 288. Stand auf einem ursprünglich an die Mauer errichteten, massiven, gemauerten Sockel. Die Proportionen des Profils ähneln der Steinplatte des Aquincum Museums des Historischen Museums der Stadt Budapest unter Inv.-Nr.: R 918 (Abb. 16–17) und den Profilen der britannischen Monopodien: Solley 1979, 172 Abb. 3 x–y. Auch die halbkreisförmige Masse macht sie den britannischen Monopodien von „bow front“-Typ ähnlich. Siehe: Solley 1979, 170 Abb. 1 Taf 7 b. An der Steinplatte sind zwei dreiviertel- und zwei halbkreisförmige Aussparungen zu finden. Die wichtigsten Maße der Steinplatte (Abb. 26) sind: Dm der Kreisbögen: 2 × 5 digiti, A: 12 × 5 digiti, B: 8 × 5 digiti. $B:A = A : A + B$, d. h. der Steinmetz folgte bei der Dimensionierung der Steinplatte der Regel des Goldschnittes.

⁴⁸ Körber 1912, 15 Nr. 28. Die Maße und Proportionen der Steinplatte weichen nicht allzu stark von den durchschnittlichen Maßen der übrigen Monopodienplatten ab. Die obere Platte ist in einem profilierten Rahmen, an dessen Kante eine Weinrankenverzierung zu sehen ist. Die untere Platte ist nur grob bearbeitet. Die halbkreisförmige Aussparung führt hier nur eine Rankenverzierung, der Steinmetz hatte infolge des größeren Durchmessers die Möglichkeit die Oberfläche zu verzieren. Zum Profil der Steinplatte vgl.: Abb. 7–11.; 14–15.; 18–21.

⁴⁹ RIB 314–315 Nr. 946. Die Proportionen sind denen der Monopodienplatte ähnlich. Zur Palmettenverzierung der Leiste der oberen Platte vgl. Abb. 4. zu dem daneben laufenden Schnurmotiv vgl. Anm. 44.

⁵⁰ Die in die Tischplatte gekerbte Dedikationsinschrift: Haug–Sixt 1912–1914, Nr. 395 = CIL III 6528.

⁵¹ Gros 1967, 541. Von den in Anm. 15 aufgezählten, in der Mitte der Vorderplatte der mit Halb- bzw. dreiviertelkreisförmiger oder viereckiger Aussparung erzeugten Statuensockeln sind auf den folgenden die Statue von Aphrodite/Venus zu finden: de Ridder 1905, 65–66 Nr. 86 Fo: Amrith, 27 Nr. 5 Syria; 44 Nr. 43 Saida; 80–81 Nr. 113 Yakhmour.; Babelon–Blanchet 1895, 107–108 Nr. 249 Syria.; de Ridder 1905, 41 Nr. 38 Amrith; Kaufmann–Heinmann 1977, 68 Nr. 69 Augst (um 200 u. Z.: LAUR–BELART 1963, 5 Nr. 3); de Ridder 1905, 91–92 Nr. 133.: Sieveking 1913, 63 Taf. 25, aus der Zeit des Claudius?; Babelon–Blanchet 1895, 108–109 Nr. 250.; de Ridder 1905, 52–53 Nr. 61.

Abb. 16. Fragment einer Monopodiumplatte aus Óbuda (Aquincumer Museum R 918).
 16. ábra Monopodium-lap töredéke Óbudáról (Aquincumi Múzeum R 918).

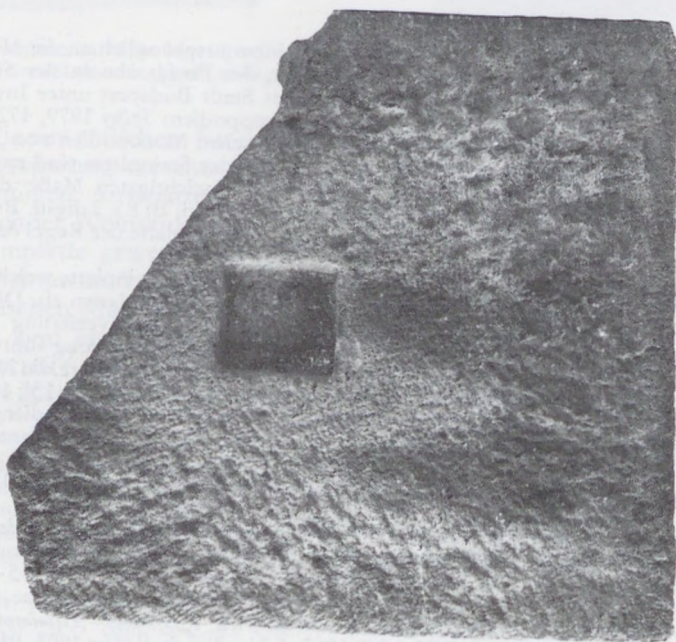

Abb. 17. Fragment einer Monopodiumplatte aus Óbuda. Unteransicht. (Aquincumer Museum R 918).
 17. ábra Monopodium-lap töredéke Óbudáról. Alulnézet. (Aquincumi Múzeum R 918).

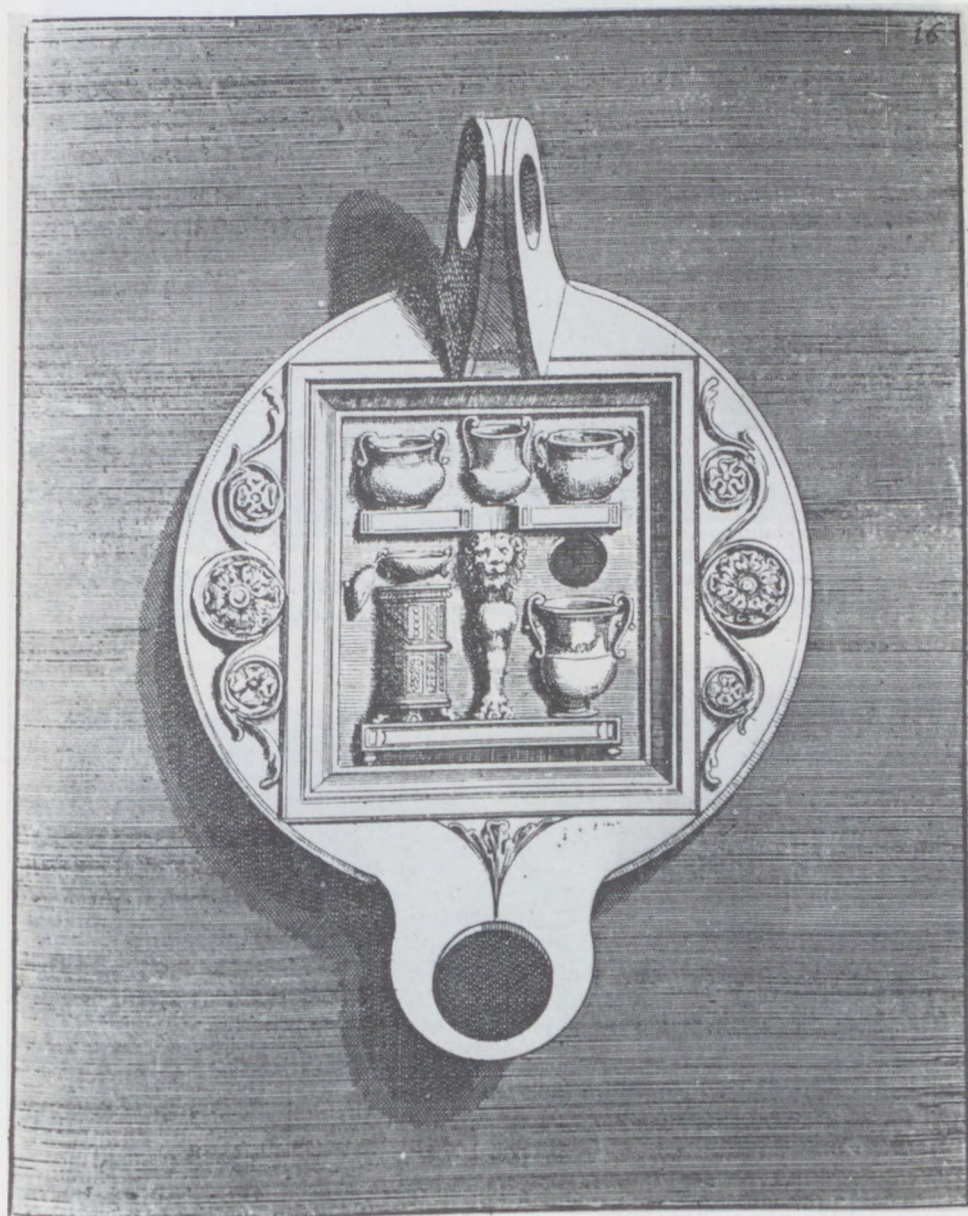

Abb. 18. Monopodiumdarstellung auf einer Öllampe (nach BELLORI 1691, 8–9 Taf. 16.).
 18. ábra Monopodium-ábrázolás mécsesen (BELLORI 1691, 8–9 Tav. 16 alapján).

Abb. 19. Monopodiumdarstellung auf einem Grabdenkmal. (nach DRAGENDORFF – KRÜGER 1924, 75 Abb. 43).

19. ábra Monopodium ábrázolása síremléken. (DRAGENDORFF – KRÜGER 1924, 75 Abb. 43 alapján).

Abb. 20. Monopodiumdarstellung auf einem Grabdenkmal. (nach von MASSOW 1932, Taf. 28. Nr. 180 b.).

20. ábra Monopodium ábrázolása síremléken. (von MASSOW 1932, Taf. 28. Nr. 180. b. alapján).

Abb. 21. Monopodiumdarstellung auf einem Grabdenkmal. (nach von MASSOW 1932, Taf. 50. Nr. 260).

21. ábra Monopodium ábrázolása síremléken. (von MASSOW 1932, Taf. 50. Nr. 260 alapján).

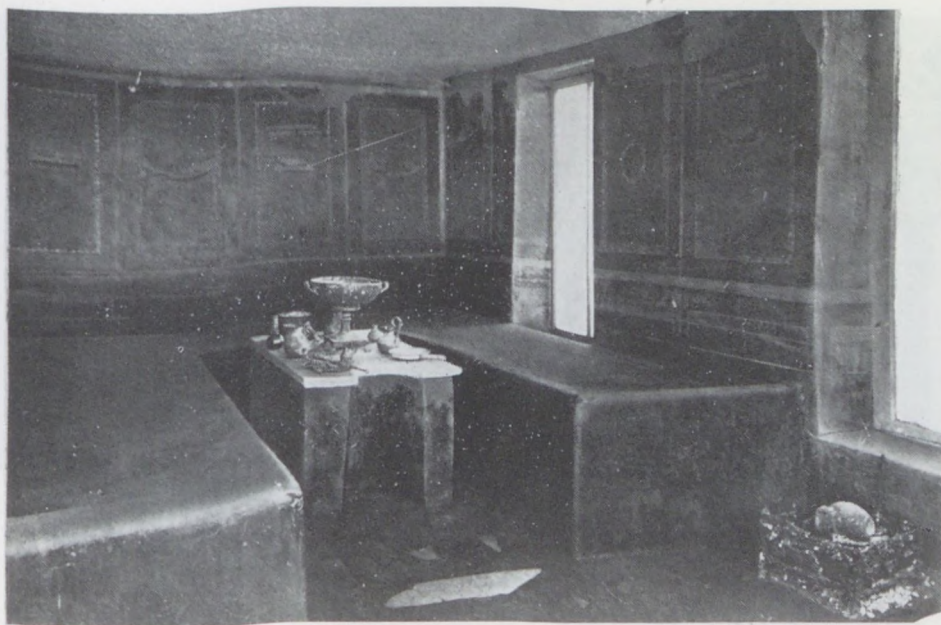

Abb. 22. Mensa eines Sommertrikliniums in Pompeji. (nach SPINAZZOLA 1953, 752 Abb. 731).
 22. ábra Nyári triclinium mensája Pompejiben. (SPINAZZOLA 1953, 752 Abb. 731 alapján).

Abb. 23. Teil einer Bronzelapme mit Monopodiumdarstellung (Ung. Nat. Mus. 42.1902. 16.).
 23. ábra Bronzmécses részlete monopodium-ábrázolással (MNM 42.1902.16.)

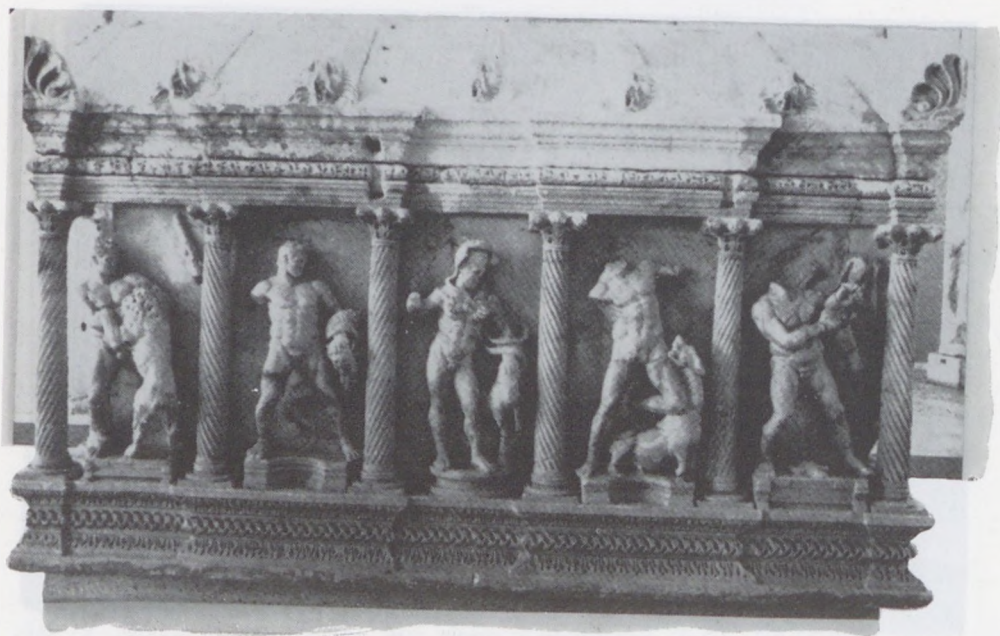

Abb. 24. Sarkophag aus Perge. (nach KOCH – SICHTERMANN 1982, Abb. 487).
 24. ábra Szarkofág Pergéből. (KOCH – SICHTERMANN 1982, Abb. 487 alapján).

Abb. 25. Fragment einer Monopodiumplatte aus Dunapentele (Ung. Nat. Mus. 113. 1908. 4.)
 25. ábra Monopodium-lap töredéke Dunapenteléről. (MNM 113.1908.4.).

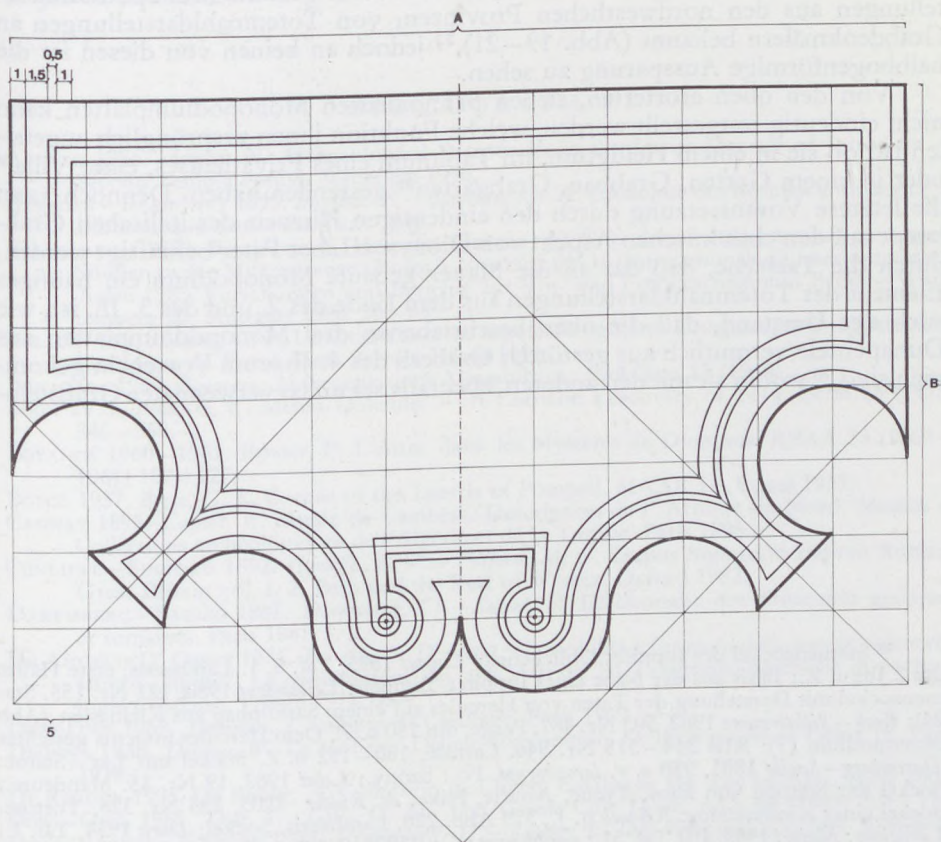

Abb. 26. Konstruktionsskizze einer Monopodiumplatte.
26. ábra Monopodium-lap szerkesztési rajza.

- ERDÉLYI – FÜLEP 1954. *Erdélyi, G. – Füle, F.* Kőemlék-katalógus. Intercisa (Dunapentele – Sztálinváros) története a római korban. 1. ArchHung 33. Budapest 1954. 233–276.
- ESPÉRANDIEU. *Espérandieu, E.* Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine. Paris 1907–1947.
- FÜLEP – SZ. BURGER 1974. *Füle, F. – Sz. Burger, A.* Pécs római kori kőemlékei. DuDolg 7. Pécs 1974.
- GARCIA Y BELLIDO 1949. *Garcia Y Bellido, A.* Esculturas romanas de España y Portugal I–II. Madrid 1949.
- GAUER 1978. *Gauer, W.* Die rätischen Pfeilergrabmäler und ihre moselländischen Vorbilder. BVbl 43 (1978) 57–100.
- GILL 1965. *Gill, D. H.* The Classical Greek Cult Table (Summary). HSCP 70 (1965) 265–269.
- GOUDINEAU 1967. *Goudineau, Chr.* Hierai trapezai. MEFRA 79 (1976) 77–134.
- GRIMAL 1943. *Grimal, P.* Les jardins romains à la fin de la république et aux deux premiers siècles de l'empire. Essai sur le naturalisme romain. BEFAR 155. Paris 1943.
- GROS 1967. *Gros, P.* Trois temples de la Fortune des Ier et IIe siècles de notre ère. Remarques sur l'origine des sanctuaires romains à abside. MEFRA 79 (1967) 503–566.
- GSELL 1901. *Gsell, St.* Les monuments antiques de l'Algérie I. Nymphes, fontaines. Paris 1901.
- HAUG 1919. *Haug, F.* Römische Kellertische. Germania 3 (1919) 103–109.
- HAUG – SIXT 1912–1914. *Haug, F. – Sixt, Die* römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs I–III. 1912–1914.
- HUG 1933. *Hug, A.* Monopodia. PWRE XVI. 1. Stuttgart 1933. 145–146.
- IAVARONE 1825. *Iavarone, F.* Lampadario di bronzo... Real Museo Borbonico 2. Napoli 1825.
- JASHEMSKI 1979. *Jahsemski, W. F.* The Gardens of Pompei, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius. New Rochelle, N. Y. 1979.
- KAUFMANN – HEINIMANN 1977. *Kaufmann – Heinemann, A.* Die römischen Bronzen der Schweiz I. Augst. Mainz 1977.
- KOCH – SICHTERMANN 1982. *Koch, G. – Sichtermann, H.* Römische Sarkophage. München 1982.
- KOCKEL 1986. *Kockel, V.* Archäologische Funde und Forschungen in den Vesuvstädten II. AA (1986) 443–481.
- KÖRBER 1912. *Körber, K.* Die im Jahre 1911 gefundenen römischen und frühchristlichen Inschriften und Skulpturen. MZ 7 (1912) 1–27.
- KRETZSCHMER 1960–1961. *Kretzschmer, F.* Römische Wasserhähne. JSGU 48 (1960–1961) 50–62.
- LAUR – BELART 1963. *Laur – Belart, R.* Neue Funde aus Augusta Raurica. Römerhaus und Museum Augst. Jahresbericht 1963. 1–39.
- LEBEL 1962. *Lebel, P.* Catalogue des Collections archéologiques de Montbéliard III. Les bronzes figurés. Annales Littéraires de l'Université de Besançon 57. (Archéologie 15) Paris 1962.
- LEHMANN – HARTLEBEN 1923–1924. *Lehmann – Hartleben, K.* Bellerophon und der Reiterheilige. RM 38–39 (1923–1924) 264–280.
- LEIBUNDGUT 1980. *Leibundgut, A.* Die römischen Bronzen der Schweiz III. Westschweiz Bern und Wallis. Mainz 1980.
- LOESCHCKE 1919. *Loeschcke, S.* Lampen aus Vindonissa. Zürich 1919.
- MAIURI 1959. *Maiuri, A.* Ercolano. Roma 1959.
- MARTIN – KILCHER 1985. *Martin – Kilcher, S.* Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weitere Militärfunde des 3. Jahrhunderts aus Augst. Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst 5 (1985) 147–205.
- MAU 1893. *Mau, A.* Abacus. PWRE I. 1893. 5.
- MISCHKOWSKI 1917. *Mischkowski, H.* Die heiligen Tische im Götterkultus der Griechen und Römer. Königsberg i. Pr. 1917.
- NAGY L 1945. *Nagy, L.* Egy pincelet az aquincumi polgárvárosban. (A pannoniai agyag világitótornyocskák kérdése). BudRég 14 (1945) 155–195.
- NAGY M 1988. *Nagy, M.* Vitta, licium – gammadion. CommArchHung 1988.
- NAGY T 1971. *Nagy, T.* Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. Taille de pierre et sculpture à Aquincum. BudRég 22 (1971) 103–160.
- NILSSON 1957. *Nilsson, M. P.* The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae 8°, 5. Lund 1957. = Ancient Religion and Mythology. New York 1975.
- PICARD 1944. *Picard, Ch.* Un type méconnue de lieu-saint Dionysiaque: le stibadium. CRAI (1955) 127–135.

- RAKOB 1964. *Rakob, Fr.* Ein Grottentriclinium in Pompeji. RM 71 (1964) 182–194.
- REINACH O. J. *Reinach, S.* Monuments nouveaux de l'art antique I. Paris é.n.
- RIB *Collingwood, R. D. – Wirght, R. P.* The Roman Inscriptions of Britain I. Oxford 1965.
- RIU *Barkóczy, L. – Mócsy, A.* Die römischen Inschriften Ungarns 1. Budapest 1972.
- SÁGI 1954. *Sági, K.* Temetők. Intercisa (Dunapentele – Sztálinváros) története a római korban 1. ArchHung 33. Budapest 1954. 43–100.
- SAPELLI 1979. *Sapelli, M.* Lucerne fittile delle civiche raccolte archeologiche. Rassegna di studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano. Notizie dal Chiostro del Monasterio Maggiore Supplemento 2. Milano 1979.
- SCHALLMAYER 1983. *Schallmayer, E.* Ausgrabung eines Benefiziarier-Weihebezirks und römischer Holzbauten in Osterburken. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden – Württemberg 20. Stuttgart 1986. 265–161.
- SCHOBER 1923. *Schober, A.* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. SÖAI 10 (1923).
- SIEVEKING 1913. *Sieveking, J.* Die Bronzen der Sammlung Loeb. München 1913.
- SOLLEY 1979. *Solley, T. W. J.* Romano-British Side-Tables and Chip-Carving. Britannia 10 (1979) 169–177.
- SOPRANO 1950. *Soprano, P.* I triclini all'aperto di Pompei. Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei. Biblioteca della Parola del Passato 4. Napoli 1950. 288–310.
- SPINAZZOLA 1953. *Spinazzola, V.* Pompei alla luce degli scavi nuovi di via dell' Abbondanza. (Anni 1910–1923) I–II. Roma 1953.
- STOCKA 1965. *Stocka, V. M.* Die Brunnenreliefs Grimani. AntP 4 (1965) 87–102.
- THOMAS 1971. *Thomas, E. B.* Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde. Budapest 1971.
- THOMAS 1978. *Thomas, E. B.* Pannonische Reliquienaltäre (Vorbericht) AV 29 (1978) 573–587.
- THOMAS 1987. *Thomas, E. B.* Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg 1987, 284–294.
- THOUVENOT 1958. *Thouvenot, R.* Maisons de Volubilis: Le palais dit de Gordien et la maison à la mosaïque de Venus. PSAM 12. Rabat 1958.
- VON MASSOW 1932. *von Massow, W.* Die Grabmäler von Neumagen. Römische Grabmäler des Mosellandes und der angrenzenden Gebiete 2. Berlin – Leipzig 1932.
- WAGNER – GAMER – RÜSCH 1973. *Wagner, F. – Gamer, G. – Rüsch, A.* CSIR Deutschland I. 1. Bonn 1973.
- WHEELER 1929. *Wheeler, R. E. M.* A roman pipe-burial from Caerleon, Monmouthshire. AntJ 9. 1 (1929) 1–7.
- WOLSKI – BERCIU 1972. *Wolski, W. – Berciu, I.* Contribuție la problema mormintelor romane cu dispozitiv pentru libațiile funerare. Apulum 19 (1972) 107–120.

EGY MONOPODIM-TÍPUSRÓL. KÍSÉRLET AZ ÚN. PANNÓNIAI ÓKERESZTÉNY RELIKVIAOLTÁROK ÚJRAÉRTELMEZÉSÉRE

Az eredetileg egyik oldalával falnak támaszkodó, tömör falazott alépítményre vagy figurális kiképzésű lábra helyezett, szemközti szélének közepén fél- vagy háromnegyed- kör alakú kivágással ellátott konzolasztalok, vagy monopodiumok asztallapjait a kutatás különféle képpen értelmezte; legutóbb kísérlet történt 4–6. századi ókeresztény relikviaoltárokként való értelmezésükre.^{6–8} Az ismert párhuzamosak alapján azonban mind a funkció, mind a kor meghatározás módosításra szorul.

Az asztallapok előlapjának közepén található, vitatott rendeltetésű bemélyítést a párhuzamok és az ábrázolások alapján „szimbolikus apszisként” értelmezhetjük.^{12–16} A kőlapok többnyire egyértelműen dionüszikus motívumokat ábrázoltak (pl. kantharoszból kinövő kettős szőlőinda, borostányinda). A keletkezhető párhuzamok és a díszítések alapján a pannóniai monopodiumlapok készítésének korát a 2. század közepe – 3. század közepe közötti időszakra helyezhetjük.^{60–61}

A MAUTHNER GYŰJTEMÉNY GRANULÁCIÓ- DÍSZES KORAAVAR KISSZÍJVÉGE

G A R A M Éva

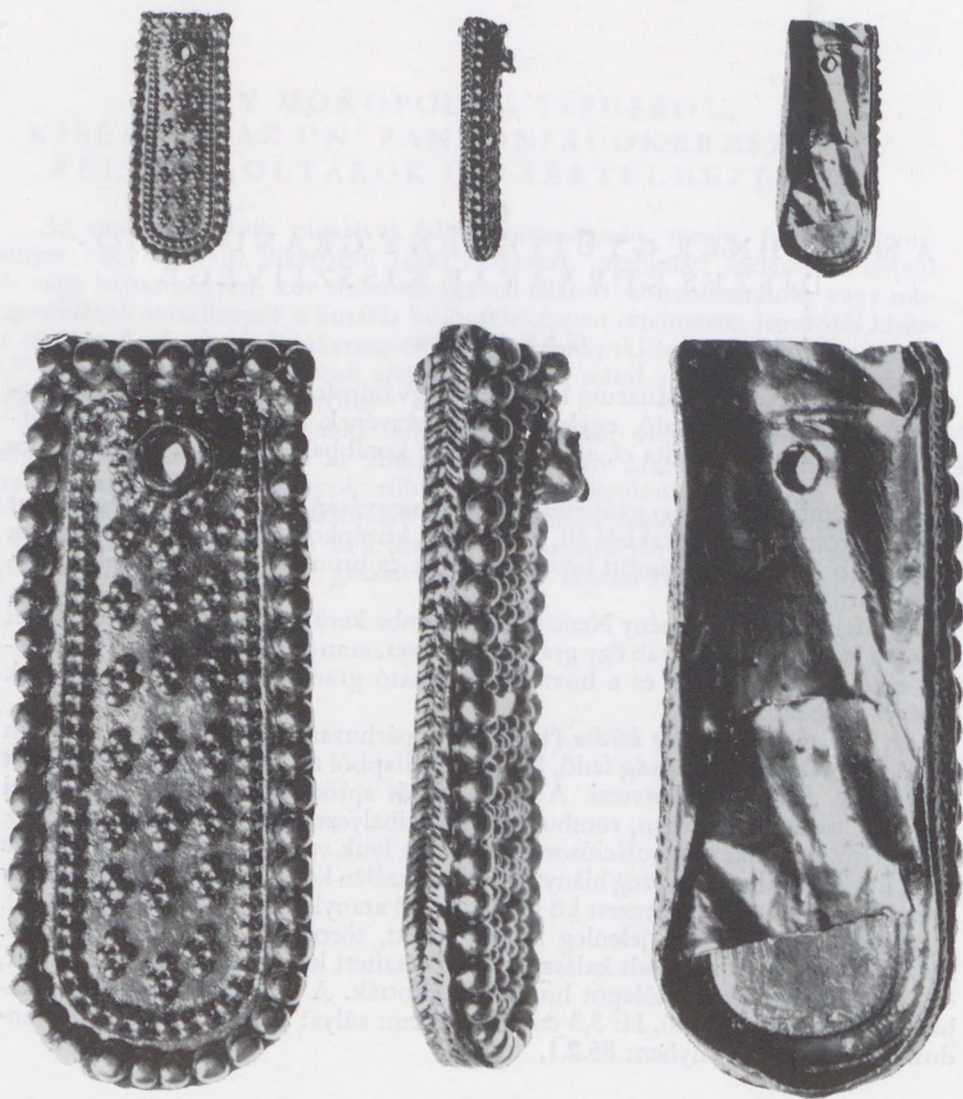
A Magyar Nemzeti Múzeum 1985-ben megvásárolta Mauthner László, világháború előtti műkereskedő, egykori gyűjteményének régészeti tárgyait. A tárgyakat Szöllősy Gyula adta el, akinek felesége korábban Mauthner László özvegye volt.¹

A valamikori gazdag gyűjtemény most megvásárolt része legnagyobbbrészt őskori és rómaiakori tárgyakból áll, de vannak középkori és későavarkori leletek is. Ez utóbbiak közé az öntött bronz övdíszek és bronz kosaras fülbevalók, stylustűk tartoznak.

A Mauthner gyűjtemény Nemzeti Múzeumba került népvándorláskori leletei között a legértékesebb darab egy granulációdíszes, aranylemez kisszíjvég. Cikkemben ezzel a kisszíjvéggel és a hozzá kapcsolható granulációdíszes aranytárgyak körével foglalkozom.

A *Mauthner kisszíjvég leírása* (1. ábra): a párhuzamos oldalú, félköralakban záródó aranylemez kisszíjvég fedő, hát- és oldallapból áll. A sima lemez fedőlapot nagyszemű granuláció keretezi. A belső mezőt aprószemű granulációsor veszi körbe. A mezőt hét sorban, rombuszalakban elhelyezett granulációs szemek töltik ki. A felső perem két granulációsora alatt kerek lyuk van, amely a szíj rögzítésére szolgáló szegecs helye. A szeg hiányzik. A lyuk szélén körben granulációsor, amely az egykori, a szeg fölé helyezett kő felmagasodó aranylemez foglatát öleli körül. A szíjvég hátlapja sima, jelenleg kissé gyűrött, töredezett, alsó része hiányos. A szíjvég oldalpántja préselt kalászmintával díszített lemez, amelyhez a sima hát-, ill. a granulációdíszes előlapot hozzáferrasztották. A lapok összeillesztése szabad szemmel alig látható. H: 3,3 cm; sz: 1,2 cm; súlya: 6,21 gr. Ltsz. a Népvándorláskori Gyűjteményben: 85.2.1.

¹ Mauthner László műkereskedő az 1910-es évektől a II. világháború végéig ismert Közép-Európa múzeumaiban. A Magyar Nemzeti Múzeumon kívül számos európai nagy múzeummal kapcsolatban állt, amelyek magyarországi eredetű régiségeket vásároltak tőle. A MNM nemcsak vásárolt Mauthnertől, hanem cserekapcsolatban is álltak. 1931-ben Fetti Nándor a 138/1909. 1–2. ltsz-u, Angyalföldi lelőhelyű, 2 db gulacsüngős arany koraavar fülbevalót a Gyűjtemény-egyetem Tanácsa engedélyével egy Vas-megyei lelőhelyű gót csatra cserélt, amit 2/1932 ltsz. alatt naplózott.

1. ábra
Abb. 1.

A Mauthner-kisszíjvég természetes nagyságban és 3 : 1-es nagyításban.
Die kleine Riemenzunge der Mauthner-Sammlung in natürlicher Größe und in der Vergrößerung 3 : 1.

A minden valószínűség szerint magyarországi lelőhelyen előkerült Mauthner kissíjvég legszembevetőbb jellemzője, díszítése: a granuláció. A granuláció egy felületnek nemesfémből, leginkább aranyból készült, apró, szabályos gömböcskékkel való díszítését jelenti. Régi antik ötvösgyakorlat ez, amelyet a germánok, hunok később az avarok is használtak. „Faszénfészkekben vagy hamuban izzították a parányira vágott drótdarabokat, s ezek izzáskor a legkisebb felületre zsugorodva tökéletes gömbformát vettek fel. Az olvadáspont alatt izzított kis gömböcskéket olvadás pontjuk alatti hevítéssel, kötőanyag nélkül egybe lehetett forrasztani”.² Ez a díszítésmód tárgyak körvonalainak keretelésénél, azokat hangsúlyozva, ékkőfoglatok szélén jelenik meg leggyakrabban, vagy a felületet díszíti a gömböcskék formájából adódóan háromszög vagy rombusz formába rendezetten.

Granulációdíszes ötvöstárgyak a Közép-Duna medencében

A granulációt, mint ötvöseljárást az avar időszakon belül a korai periódusban használták, a későavarkorban ismeretlen.

A koraavarkori ötvöstárgyak közül leggyakrabban a gúla- és nagygömbcsüngős arany fülbevalókat díszítették granulációval, de az a díszítésmód más ékszereken, továbbá kardvereteken is övdíszeken is megtalálható.

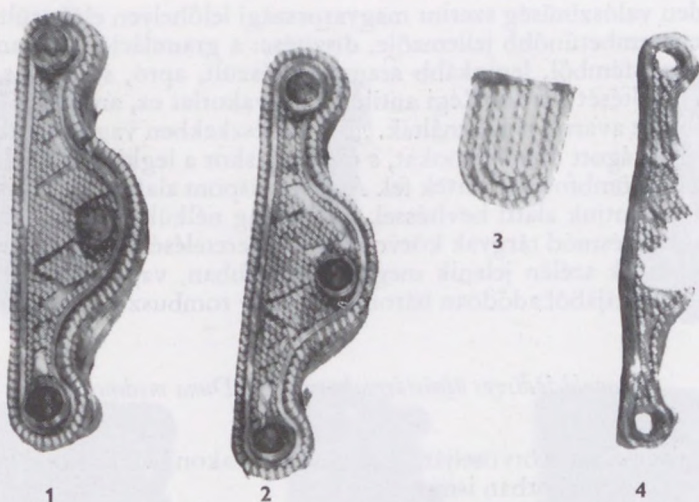
Granulációval díszített arany övdíszek eddig csak a Kunszentmiklós – bá-bonyi kagán sír leletei között voltak ismertek a Kárpát-medence területén. Ebben a síregyüttesben a granuláció a hosszú nagyszíjvégen és a kettős ívben végződő kissíjvégeken kívül az egyik tör és egy kerek facsésze háromszög alakú veretein is előfordul.³ Az ismeretlen lelőhelyű Mauthner-kissíjvég – amely egy sok mellékszijas öv egyik darabja – a felépítés, szerelés és díszítés alapján a kagán sír granulált síjvégeinek méltó párja.

A granulált síjvégek a felépítés és díszítés szerint két csoportba oszthatók:

1. az aranylemez fedőlap szélén nagyobb szemű granulációsor fut körbe, belül, vele párhuzamosan apróbb szemű, a mezőt pedig a granulációs szemek háromszög alakba vagy rombuszformába rendezett, változtatatosan elhelyezett motívumai töltik ki. A hátlaplemez általában sima. A két lemezt sima vagy díszített (a Mauthner-kissíjvégnél kalászmintás) keskeny oldalpánt köti össze, a forrasztás alig látható. A síj beerősítése a síjvég felső részénél lévő lyuknál történt. A szegecsek általában hiányoznak. A lyuk szélén granulációsorral körbevett foglalat magasodik, amelyben a szegfejet elfedő kő ülhetett. Ez a szerelési mód az e csoportba tartozó síjvégeknél általános.
2. a fedőlapon a mezőt keretező nagyobb szemű granulációsor nem a fedőlap szélén fut, hanem 1-2, néha több miliméterrel beljebb. Az ilyen típusú síjvégeknél általában a hátlap is granulációdíszes. A keskeny, díszítetlen oldalpánt az elő- és hátlapot nem a lapok szélének síkjában köti össze, hanem kissé beljebb van forrasztva. A síjvég díszítése, azaz a mező kitöltése, hasonló az

² László 1970, 76.

³ H. Tóth 1972, 152. fig. 4.; H. Tóth 1983, VIII. tabló

2. ábra 1–3: A keceli kard függesztőfüle és keresztvas verete; 4: Az alpári kard felkötőfüle.
Abb. 2. 1–3: Halterungen und Parierstangebeschlag des Schwertes von Kecel 4: Halterung des Schwertes von Alpár.

előbbi típusú szíjvégekéhez. A szíj beerősítésének nincs nyoma, lyuk és nittszeg hiányzik.

A Mauthner-kissíjvég és a kunbábonyi kissíjvég az első, míg a kagán sír nagyszíjvége a második csoportba tartozik. A két kissíjvég a mező díszítésében is hasonló, rombusz alakba rendezett granuláció sorok töltik ki a mezőket. Ez a díszítési mód a ritkább, általánosabb a háromszögbe rendezett minta.

A granulációdíszítés a koraavarkori nagyszámú arany fülbevaló mellett – amelyeknek összegyűjtése, csoportosítása, értékelése nem e dolgozat feladata – kardok veretein, függesztő fülein is megtalálható. Jól ismert a keceli vezér sír kardja: háromszög és rombuszalakba rendezett granulációs szemek díszítik a háromkaréjos függesztőfüleket és a keresztvas vereteit⁴ (2. ábra 1–3). Kevésbé ismert az Alpáron előkerült töredékes, háromkaréjos kardfüggesztő fül, gyengébb minőségű, de hasonló díszítéssel⁵ (2. ábra 4). A Nagykőrösön nemrégiben talált hasonló kardfűl felmagasodó kerek kőfogalatait (a szegecs felett) és a fűl peremét a Mauthner-kissíjvégehez hasonló granulációsor/gyöngydrót veszi körbe.⁶

Granulációsor és a Mauthner-kissíjvég oldalpántján láthatóhoz hasonló minta díszíti a hajdúszoboszlói ovális arany medaillont, keretezve a sérült, kő nélküli foglalatot⁷ (3. ábra).

⁴ László 1955, Tab. LI.

⁵ Bóna – Nováki 1982, 98.

⁶ Simon 1983, IV. tábla

⁷ Fettich 1937, Taf. XXVI. 1–3.

3. ábra A hajdúszoboszlói leletek természetes nagyságban és a medaillon 2 : 1-es nagyításban.
 Abb. 3. Die Funde von Hajdúszoboszló in natürlicher Größe und das Medaillon in der Vergrößerung 2 : 1.

Granulációdíszes aranytárgyak Kelet-Európában

A granulációdíszes övdíszek, kardtokveretek, ékszerek nem párhuzam nélküliek a Közép- és Kelet-európai koranépvándorláskori emlékanyagban. Régóta ismert a madarai övgarnitúra,⁸ mint az e körbe tartozó övdíszek bulgáriai előfordulása. Ismertek a zömmel délorosz, ukrán területen napvilágot látott hasonló díszű övdíszítmények, ékszerek is, amelyeknek száma az utolsó fél évszázadban jelentősen gyarapodott (lásd 11. jegyzet).

⁸ Marosi – Fettich 1936, 67. Abb. 21.

A granulációdíszes arany ötvöstárgyak problémáját az ívelt oldalú veretek vizsgálata során egyik korábbi cikkemben már érintettem.⁹ A témakör részletesebb vizsgálatához most a Mauthner-kisszíjvég ad elégséges alapot. A granulációdíszes ötvöstárgyak körével részletesebben foglalkozott Bálint Cs., kiemelve e körnek a koraavar emlékanyaggal való szoros kapcsolatát.¹⁰ Bálint összeállítást is közöl a granulált övdíszekről, de nem a garnitúrák teljességére való törekvéssel.

Az alábbi táblázatban megkíséreltem a granulációdíszes Közép- és Kelet-európai arany ötvöstárgyakat a leletegyüttesek figyelembevételével feltüntetni és és Mauthner-kisszíjvéget kiindulópontként használva a hasonlóság alapján szeriációs sorba állítani. Az irodalmat a lelőhelyek sorrendjében együttesen adom meg.¹¹

E táblázat hátránya, hogy az analóg leletek csak miniatűr, jelzésszerű ábrákon láthatók, előnye, hogy felment a közölt és ismert analógiák újbóli tételes ismertetésétől, egyben megkönnyíti az áttekintést e leletkörben, továbbá szembetűnően bizonyítja a granulált övdíszek, ékszerek, fegyverdíszítmények és a Martinovka fémművészeti kör szoros kapcsolatát.

A granulált leletek kísérőleletei között és az analóg leletegyüttesekben levő érmék fogódzópontot adnak a leletkör keletkezéséhez.

A táblázatban bemutatott granulációdíszes arany leletek között a keltezés szempontjából az Ucs-Tepe-i és az arcibasevi lelet fontos. A sok mellékszíjas Ucs-Tepe-i övvel együtt „P” függesztőfüles kard, kunmadarasi típusú tordírozott aranyhuzal kar- és lábperecek és I. Justinus átfúrt bizánci arany solidusa volt. Hasonló „P” felkötős kardot Kiszombor O. temető 2. sírjában Phocas (602–610) érme keltezi a 7. század első harmadára.¹² Arcibasevon a kunbáonyihoz hasonló nagyszíjvég és a címerpajzs alakú övveretek szegvári típusú granulált, gúlacsüngős arany fülbevalóval együtt kerültek elő. A szegvári sírt Mauritius Tiberius solidusának utánzata keltezi a 6. század végére.¹³ Pénzzel keltezett a Maloje Perescsepino-i Kuvrat sír is. A gazdag síregyüttes azonban oly sok, különböző korból származó tárgyat tartalmaz, hogy a granulált nagyszíjvéget és kardvereteket nem keltezhetjük egyértelműen II. Constans érmeivel. Annyi támpontot azonban kapunk, hogy a lelet, így a granulált tárgyak is a 7. század közepénél későbbre nem keltezhetők.

A leletegyüttes változatossága miatt rendkívül fontosak az Ufa/Novikovka-i leletek. A több sírból származó leletek között granulált övdíszeket, hajdúszoboszlói típusú kisebb és deszki típusú nagyobb ovális medaillonokat és a Martinovka-körbe tartozó tömör, ezüsből készített, bordával osztott mezejű, átlukasztott

⁹ Garam 1976, 138; 146–147

¹⁰ Bálint 1978, 174–212.

¹¹ Ucs-Tepe: Jessen 1965, 153–192. Kamunta: Chantre 1887, T. XIII–XIV. Maloje Perescsepino: Werner 1984, Taf. 29. Ufa/Novikova: Ahmerov 1970, 161–193. Csmei: Moszkva, Történeti Múzeum Ltsz. 75/45. Kecel: László 1955, Tab. LI. Alpár: Bóna–Nováki 1982, 98. Arcibasev: Mongajt 1961, Ris. 35–37. Madara: Marosi–Fettich 1936, 57–58, Abb. 21. Hajdúszoboszló: Fettich 1937, Taf. XXVI. 1–3. Michaelsfeld/Dzsiginszkaja: Kropotkin 1962, Ris. 14. Olbia: Pósta 1905, 450. 251. rajz. Boriszovo: Sabanov 1914, 75–219. Kunszentmiklós–Bábonny: H. Tóth 1972, 1983. Khatzki: Pósta 1905, 555. 312. rajz. Voznyeszenka: Grinčenko 1950, 37–63. Sadovec: Ovčarov–Vaklinova 1978, Abb. 112.

¹² Csallány 1939, 2–7

¹³ Bóna 1980, 31–36

vereteket, szíjvégeket, kettőskarú akasztókat, hármasisvű, háromszög közepű szíjelosztókat és cikáda formájú övvereteket találunk. Ez utóbbi az Ucs-Tepe-i leletben granulált változatban is előfordul, bizonyítva e két kör erős, több szállal kötődő kapcsolatát.

Az ufai kisebb, ovális medallion (hajdúszoboszlói típus) hasonmása a Michaelsfeld-i (Dzsiginszkaja) lelet aranyláncán függ, hátlapjára I. Justinianus érme van befoglalva. A medallion oldalpántja kalászmintás, hasonlóan a Mauthner-kissíjvég oldalpántjához.

Hajdúszoboszló medallionja a madarai leletben is feltűnik. A madarai széles nagyszíjvég a voznyeszenkai gazdag leletegyüttes granulált díszes nagyszíjvégéhez hasonló. Ennek az együttesnek a legfiatalabb darabjait a 7. század végére keltezik.¹⁴

Az eddig ismert granuláció díszes öv- és kardveretek, ovális medallionok készítése és használata – a granulált fülbevalókéhoz hasonlóan – a 6.–7. századra tehető. A Kárpát-medencében a 6. század közepétől ez az időszak azonos az avarok korai szakaszával. A 7. század utolsó harmadától számított középvarkorban már alig használatos ez a díszítési mód. Egy-két tárgyon, mint pl. az aranylemez bevonatú bronz varkocsszorítón (Pákapusztá)¹⁵ még feltűnik a háromszögcsoportosítású granuláció, általánosabb azonban az apró szemekből álló granulációt utánzó préselés (pl. gátéri temető bronz lemez nagyszíjvégei, négyzet alakú övveretei, halimbai temető kerek övveretei, varkocsszorítói).¹⁶ Mint már a bevezetőben említettem, a későavarkorban ez a díszítési mód nem használatos.

Összefoglalás

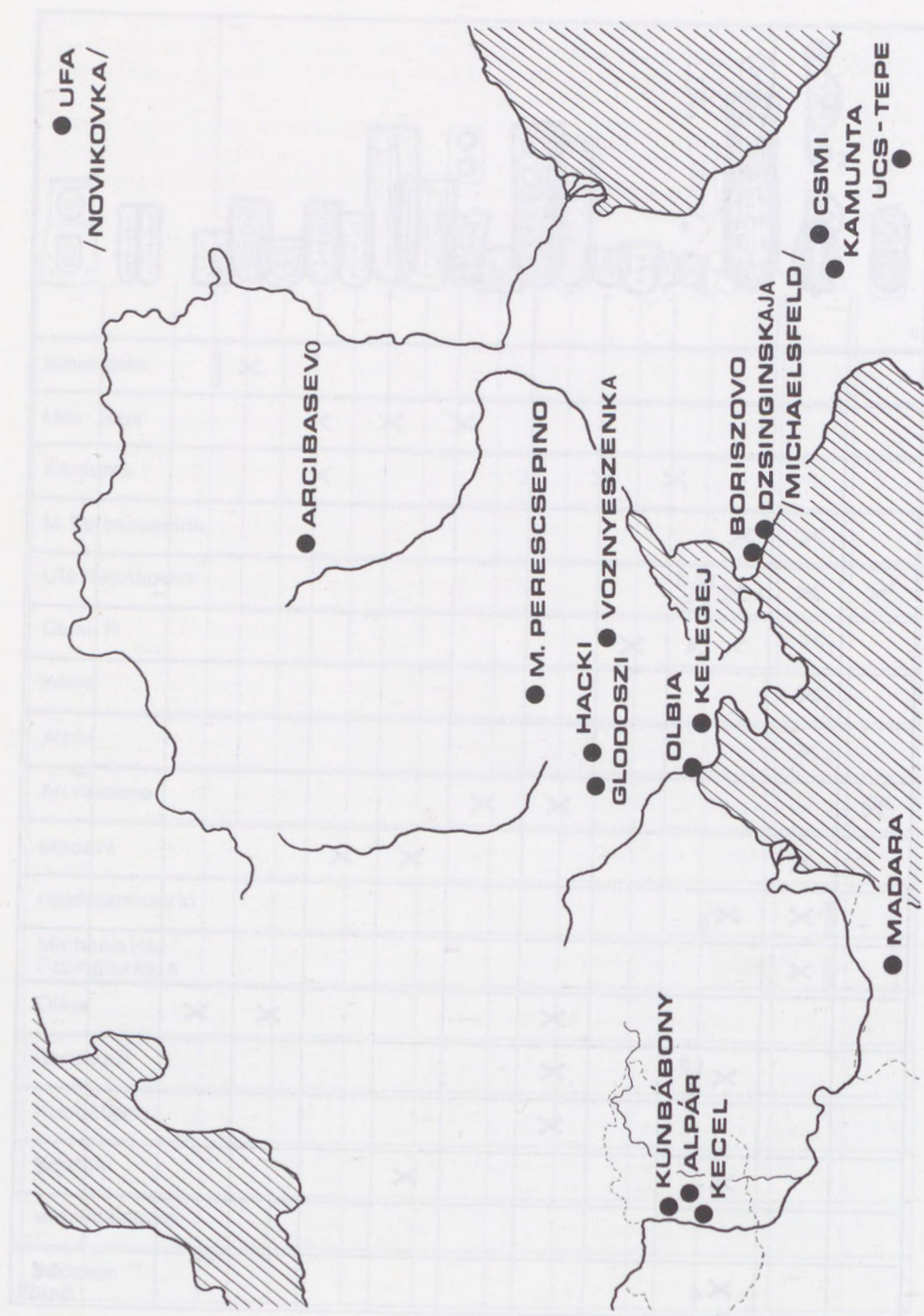
A granuláció díszes arany Mauthner-kissíjvég egyik legszebb példája egy, az antik hagyományokat a nomád ízléssel ötvöző ötvöseljárásnak. Ez a díszítési mód a 6–7. században délorosz és ukrán területen terjedt el és az avarok közvetítésével, az avarokkal jutott a Kárpát-medencébe, az onogur-bolgárokkal pedig a mai Bulgária területére (4. ábra).

Mivel ezt az ötvöseljárást nemesfém-ből készült használati és díszítő tárgyakon alkalmazták, ezért a tárgyak gazdag leletegyüttesekből ismertek. A Mauthner-kissíjvég koraavarkori sírból, minden bizonnyal egy kunbábonyi, arcibasevi, ucs-tepei, kamuntai vagy madarai típusú övgarnitúrából származik. Azt, hogy a teljes övgarnitúrát tartalmazó sírban még milyen leletek lehettek, ma már nem lehet eldönteni. Az analógiák alapján a kissíjvég származhat egy „csak” aranyövet és fegyvert tartalmazó sírból, lehet azonban egy kunbábonyi gazdagságú kagán-sír egyik lelete is. Annak alapján, hogy a Mauthner-kissíjvég díszítésben és minőségben egyetlen magyarországi párhuzama a kunbábonyi leletben került elő, feltételezhető, hogy ez a kissíjvég is a Duna-Tisza közéről származik és az, hogy viselője magas rangú személy lehetett.

¹⁴ Grinčenko 1950, 63

¹⁵ Avarén 1985, 55. Abb. 47

¹⁶ Kada 1905, 360–384; Halimba 159. sír – MNM 64.20.237–250; 327. sír – MNM 66.20.10

4. ábra A granulált öv- és kardveretek, ovális medaillonok elterjedése.
Abb. 4. Die Verbreitung der granulierten Gürtel- und Schwertbeschläge und der ovalen Medaillons.

A granulált övdíszek és a Martinovka-típusú övdíszítmények szoros kapcsolata alapján (a Kárpát-medencei koraavarkori leletek között pl. a némedi sírlelet¹⁷) a Kárpát-medencei granulált díszítmények (fülbevalók, kard- és övdíszek) a koraavarkorra keltezhetők. Készítési idejük a 7. század közepe előtti időre eshetett, mint azt az éremmel keltezett sírok, leletegyüttesek közvetlenül vagy áttételesen bizonyítják.

A granulált díszű aranyveretes leletkör egyik legkésőbbben földbe került darabja az Asparuch vezette csapatok egyik vezérével eltemetett madarai övgarnitúra, melynek készítése ideje Fettich N. szerint a 6.–7. század fordulójára tehető.¹⁸

IRODALOM

- AHMEROV 1970. *Ahmerov, R. B.* Ufinskie pogrebenia IV–VII. vv.n.e. i ih mesto v drevnej istorii Baskirii. in: *Drevnosti Baskirii*. Moskva 1970.
- AWAREN 1985. *Awaren in Europa*. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6–8. Jh. Nürnberg 1985.
- BÁLINT 1978. *Bálint, Cs.* Vestiges archaéologiques de l'époque tardive des sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. *ActaArchHung* 30 (1978) 174–212.
- BÓNA 1980. *Bóna, I.* Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *ActaArchHung* 32 (1980) 31–93.
- BÓNA–NOVÁKI 1982. *Bóna, I. – Nováki, Gy.* Alpár bronzkori és Árpádkori vára. Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania* 7 (1982) 17–107.
- CHANTRE 1887. *Chantre, E.* Recherches anthropologiques dans le Chaucase III. Paris–Lyon 1887.
- CSALLÁNY 1939. *Csallány, D.* Koraavarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit. Szeged 1939.
- FETTICH 1937. *Fettich, N.* A honfoglaló magyarság fémművészete. Metalkunst der landnehmenden Ungarn. *ArchHung* 21. Budapest 1937.
- GARAM 1976. *Garam, Sz. É.* Adatok a középvarkori és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. Zu den archäologischen und historischen Fragen der mittleren Awarzeit und der awarischen Fürstengräber. *FolArch* 27 (1976) 129–245; 146–147.
- GRİČENKO 1950. *Gričenko, V. A.* Pamjatki VIII. st. kolo s. Voznesenki na Zaporiži. *ArhKiev* 3 (1950) 37–63.
- JESSEN 1965. *Jessen, A. A.* Raskopki bolsogo kurgana v uročiše Uč-Tepe. Fouilles d'un grand kourgane a Outch-Tépe. *MIA* 125 (1965) 153–193; 193–194.
- KADA 1905. *Kada, E.* Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 25 (1905) 360–381.
- KROPOTKIN 1962. *Kropotkin, V. V.* Kladü vizantijskih monet na territorii SSSR. SAI 1962.
- LÁSZLÓ 1955. *László, Gy.* Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. *ArchHung* 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 1970. *László, Gy.* A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest 1970.
- MAROSI–FETTICH 1936. *Marosi, A. – Fettich, N.* Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles Avars de Dunapentele. *ArchHung* 18. Budapest 1936.
- MONGAJT 1961. *Mongajt, A. A.* Rjzanskaja zemlja. Moskva 1961.
- NAGY 1901. *Nagy, G.* A némedi (Tolna-megye) leletről. *ArchÉrt* 21 (1901) 314–318.
- OVČEROV–VAKLINOVA 1978. *Ovčarov, M. – Vaklinova, M.* Rannovizantijski pamjatniki ot Blgarija IV–VII vek. Sofia 1978.
- PÓSTA 1905. *Pósta, B.* Régészeti tanulmányok az Oroszföldön II. Budapest 1905.

¹⁷ Nagy 1901, 314–318

¹⁸ Marosi–Fettich 1936, 58

- SAHANOV 1914. *Sahanov, V. V.* Raskopki na Severnom Kavkaze v 1911–12 godah. IIAK 56 (1914) 75–219.
- SIMON 1983. *Simon, L.* Nagykőrös és környéke avar kori topográfiája. Topography of Nagykőrös and its environs in the Avar Period. Az Arany János Múzeum kismonográfiái 4. Nagykőrös 1983.
- H. TÓTH 1972. *Tóth, H. E.* Preliminary account of the avar Princely Find at Kunbábony. *Cumania* 1 (1972) 143–168.
- H. TÓTH 1983. *Tóth, H. E.* A magyarok elődei a Duna-Tisza közén, népvándorláskori leletek Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1983.
- WERNER 1984. *Werner, J.* Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984.

GRANULIERTE, GOLDENE, KLEINE RIEMENZUNGE AUS DER MAUTHNER-SAMMLUNG

Das Ungarische Nationalmuseum erwab 1985 durch Ankauf die noch vorhandenen archäologischen Gegenstände der einstigen Mauthner-Sammlung, unter diesen eine frühawarische, mit Granulation verzierte, kleine Riemenzunge aus Goldblech (Abb. 1).

Granulierte, goldene Gürtelverzierungen sind bisher nur aus dem Khagangrab von Kunszentmiklós – Bábony bekannt.³ Die aus einem unbekannten Fundort zum Vorschein gekommene kleine Riemenzunge – die das eine Zubehör eines mit vielen Nebenriemen ausgestatteten Gürtels ist – stellt aufgrund ihrer Ausführung, Montierung und Verzierung ein gleichrangiges Stück der granulierten Riemenzungen des erwähnten Khagangrabes dar.

Die granulierten Riemenzungen lassen sich aufgrund ihrer Ausführung und Verzierung in zwei Gruppen teilen:

- die Granulationsreihe umrahmt den Rand der Beschläge, das Feld ist verziert, zur Montierung dient ein Niet,
- die äußerste Granulationsreihe läuft vom Rand des Beschlages weiter nach innen, das Feld ist verziert, Befestigungsspuren des Riemens sind nicht vorhanden.

In der Frühawarenzeit wurde die Granulation an Schmuckgegenständen (Ohrgehängen), an Schwertbeschlägen (Kecel,⁴ Alpár⁵) und an ovalen Medaillons angewendet (Hajdúszoboszló).⁷

Die granulierten Verzierungen sind nicht ohne Parallelen unter den frühvölkerwanderungszeitlichen Funden Ostmitteleuropas. Mit dem Kreis der granulierten Goldschmiedearbeiten befaßte sich unlängst Cs. Bálint und hob seine Beziehung zu den frühawarischen Funden hervor.¹⁰

Die granulierten Gürtel- und Schwertbeschläge veranschauliche ich in einer Tabelle. Einen Ausgangspunkt hierzu lieferte die Riemenzunge der Mauthner-Sammlung. In der Tabelle führe ich – im Gegensatz zu Bálint – die vollständigen Fundkomplexe vor (Tab. 1.).¹¹ Unter den in die Tabelle aufgenommenen granulierten Goldfunden sind vom Gesichtspunkt der Datierung die Funde von Uč-Tepe und Arcibasev von Belang. Im Fund von Uč-Tepe kamen außer dem Gürtel mit vielen Nebenriemen ein Schwert mit "P"-förmiger Halterung, ein tordiertes Golddraht von Kunmadaras-Typ, Arm- und Fußringe sowie ein durch-

bohrter, byzantinischer Goldsolidus des Justinus I. zum Vorschein. Ein Schwert mit ähnlicher "P"-Halterung wird in Grab 2 des Gräberfeldes von Kiszombor O. durch die Münze von Phocas (602–610) auf das erste Drittel des 7. Jh. datiert.¹² Eine große Riemenzunge, ähnlich der in Kunbábony gefundenen, wurde in Arcibasev mit wappenförmigen Gürtelbeschlägen von Szegvár – Typ gefunden. Das Grab von Szegvár ist durch den Solidus von Mauritius Tiberius auf das Ende des 6. Jh. datiert.¹³ Münzdatiert ist auch das Kuvrat-Grab von Maloje Pereščepino. Der reiche Grabkomplex enthält aber so viele, aus verschiedenen Zeitaltern stammende Gegenstände, daß die granulierten große Riemenzunge und die Schwertbeschläge nicht eindeutig mit den Münzen des Constans II. datiert werden können. Sie dienen aber insofern als Anhaltspunkt, daß der Fund und so auch die granulierten Gegenstände sich nicht später als auf die Mitte des 7. Jh. datieren lassen.

Infolge der Mannigfaltigkeit des Fundkomplexes sind die Funde von Ufa/Novikovka außerordentlich wichtig. Unter den aus mehreren Gräbern stammenden Funden sind granulierten Gürtelzierden, kleinere Medaillons von Hajdúszoboszló – Typ und größere ovale Medaillons von Deszk – Typ, ferner in den Martinovka – Kreis gehörende, aus massivem Silber gefertigte, durchbohrte Beschläge mit von einer Rippe geteiltem Feld, Riemenzungen, zweiarmlige Haken, dreibogige Riemenverteiler in der Mitte mit einem Dreieck und zikadenförmige Gürtelbeschläge anzutreffen. Diese letztere Form kommt im Fund von Uč-Tepe auch in granulierter Variante vor und beweist hierdurch die starke, sich mit mehreren Fäden anknüpfende Beziehung dieser beiden Kreise zueinander.

Das Ebenbild des kleineren, ovalen Medaillons aus Ufa (von Hajdúszoboszló – Typ) hängt an der Goldkette des Fundes von Michaelsfeld (Dshiginskaja), an dessen Rückseite die Münze des Justinianus I. eingefaßt ist. Das Seitenband des Medaillons zeigt ein Ährenmuster, dem der kleinen Riemenzunge der Mauthner-Sammlung ähnlich. Das Medaillon von Hajdúszoboszló – Typ erscheint auch im Fund von Madara. Die breite Riemenzunge von Madara ähnelt der granulierten großen Riemenzunge des reichen Fundkomplexes von Vosnesenka. Die jüngsten Stücke dieses Fundkomplexes werden auf das ausgehende 7. Jh. datiert.¹⁴

Die Erzeugung und der Gebrauch der bisher bekannten granulierten Gürtel- und Schwertbeschläge und ovalen Medaillons, den granulationverzierten Ohrgehängen ähnlich, können auf das 6–7. Jh. gesetzt werden. Im Karpatenbecken fällt dieses Periode von der Mitte des 6. Jh. mit der Frühphase der Awarenzeit zusammen. In der vom letzten Drittel des 7. Jh. gerechneten mittleren Awarenzeit wird diese Verzierungsart schon kaum gebraucht.

An ein-zwei Gegenständen, wie z. B. an der mit Goldblech überzogenen bronzenen Zopfspange (Pákapusztá)¹⁵ erscheint noch die Granulation in Dreieckgruppen, allgemeiner sind aber die aus winzigen Gliedern bestehende Granulation nachahmenden Präarbeiten (z. B. die großen Riemenzungen, quadratischen Gürtelbeschläge aus Bronzeblech des Gräberfeldes von Gátér und die runden Gürtelbeschläge, Zopfspangen des Gräberfeldes von Halimba).¹⁶ In der Spätawarenzeit ist diese Verzierungsart nicht gebräuchlich.

Die granulierten, goldene, kleine Riemenzunge der Mauthner-Sammlung ist eines der schönsten Beispiele der antiken Traditionen mit nomadischem Geschmack verschmelzenden Goldschmiedeverfahrens. Diese Verzierungsart verbreitete sich im 6–7. Jh. im südrussischen und ukrainischen Raum und gelangte durch

Vermittlung der Awaren, mit diesen in das Karpatenbecken, sodann mit den Onogur – Bulgaren nach dem heutigen Bulgarien (Abb. 4).

Da dieses Goldschmiedeverfahren an Gebrauchs- und Ziergegenständen aus Edelmetall angewendet wurde, sind diese aus reichen Fundkomplexen bekannt. Die kleine Riemenzunge der Mauthner – Sammlung stammt aus einem frühawarenzeitlichen Grab, aller Wahrscheinlichkeit nach von einer Gürtelgarnitur von Kunbábony-, Arcibasev-, Uč-Tepe-, Kamunta- oder Madara-Typ. Was für andere Funde noch in dem die vollständige Gürtelgarnitur enthaltenden Grab gewesen sein konnten, läßt sich heute nicht mehr entscheiden. Aufgrund der Analogien kann die kleine Riemenzunge aus einem "nur" Goldgürtel und Waffe enthaltenden Grab stammen, kann aber auch der eine Fund eines dem Reichtum des Grabes von Kunbábony gleichkommenden Khagan-Grabes sein.

Aufgrund dessen, daß die in der Verzierung und Qualität einzige Parallele der kleinen Riemenzunge der Mauthner-Sammlung in Ungarn im Fund von Kunbábony zum Vorschein gekommen ist, kann angenommen werden, daß auch diese kleine Riemenzunge aus dem Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet stammt und sein Träger eine Persönlichkeit von hohem Range gewesen sein dürfte.

Aufgrund der engen Beziehung zwischen den granulierten Gürtelzierden und den Exemplaren von Martinovka-Typ (unter den frühawarenzeitlichen Funden des Karpatenbeckens z. B. der Grabfund von Némédi¹⁷) lassen sich die granulierten Verzierungen des Karpatenbeckens (Ohrgehänge, Schwert- und Gürtelzierden) auf die Frühawarenzeit datieren. Ihre Erzeugung dürfte auf die Zeit vor die Mitte des 7. Jh. gefallen sein, wie dies von den münzdatierten Gräbern, Fundkomplexen unmittelbar oder indirekt bewiesen wird.

Das eine am spätesten in den Erdboden gelangte Stück des Fundkreises mit granulierten Goldbeschlägen ist die mit dem einen Feldherren der von Asparuch geführten Truppen bestattete Gürtelgarnitur von Madara, deren Entstehungszeit – laut N. Fettich – auf die Wende des 6–7. Jh. gesetzt werden kann.¹⁸

ELŐZETES JELENTÉS (II.) A KÖLKED – FEKETEKAPUI AVARKORI TELEPÜLÉS ÉS TEMETŐK ÁSATÁSÁRÓL

KISS Attila

1.1. Bevezetés

A Délkelet-Dunántúl területén fekvő Kölked község (Baranya m.) belterületétől DNy-ra elterülő avarkori település valamint az ahhoz tartozó temetők tudományos feldolgozása a 15 esztendő, folyamatos és jelenleg is folyó ásatások eredményeként most tart kezdeténél. Az ásatások eredményeit közzétevő tervezett kötetek közül az 1. kötet feldolgozási munkái most folynak. Ennek megfelelően a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának, a Folia Archaeologica főszerkesztőjének felkérésére (1986. XI. 24.) írott jelen beszámoló a feltárt jelenségek számbavételére*, rendszerezésére, típusainak bemutatására szorítkozik – mert csak erre szorítkozhat – hiszen a feldolgozás jelen szakaszában természetesen még nincsen mód a gazdag forrásanyag adta lehetőségek kiaknázására, erre természetesen csak a részletes vizsgálatok elvégzése után kerülhet sor.

Mai ismereteimet éppen a több, mint tíz évvel ezelőtt írott korábbi előzetes jelentésben¹ foglaltakkal egybevetve lehet elmondani, hogy a kölkedi avarkori komplexumról alkotott kép – az újabb ásatásokon tett feltárások és megfigyelések birtokában – nemhogy világosabb és áttekinthetőbb lett, hanem csak még bonyolultabbá vált.

¹ Kiss 1979a

* 1970: A-temető 1–349. A–F sír; 3600 m² (Kiss A., RégFüz I. 24. 1971 50 = ArchÉrt 98.1971 275). 1971: A-temető 350–676. sír; 3000 m² (Kiss A., RégFüz I. 25. 1972. 50–51 = ArchÉrt 99. 1972. 261). 1972: A-temető 677–680. sír; B-temető 1–12. sír, 1–12. ház, I–II. kemence, I–IV. gödör, I. árok (Kiss A., RégFüz I. 26. 1973. 64. = ArchÉrt 100. 1973. 268). 1973: B-temető 13–35. sír, 13–23. ház, III–VIII. kemence, V–X. gödör, I. kút, II–XXIII. árok (Kiss A., RégFüz I. 27. 1974. 59 = ArchÉrt 101. 1974. 319). 1974: A-temető 681. sír, B-temető 36–65. sír, 24–46. ház, IX–XXV. kemence, XI–XLV. gödör, II. kút, XXIV–XXVIII. árok, 4800 m² (Kiss A., RégFüz I. 28. 1975. 80 = ArchÉrt 102. 1975. 304). 1975: B-temető 66–67. sír, 47–56. ház, XXXVI–XLV. kemence, XLVI–LIX. gödör, III. kút, XXIX–XXXVII. árok, 2400 m² (Kiss A., RégFüz I. 29. 1976. 54 = ArchÉrt 103. 1976. 298). 1976: B-temető 68–96. sír, 57–80. ház, XLVI–LXII. kemence, LX–LXXXIII. gödör, XXXVIII–XLV. árok, 2400 m² (Kiss A., RégFüz I. 30. 1977. 34–35 = ArchÉrt 104.1977. 268). 1977: B-temető 97–126. sír, 81–99. ház, LXIII–LXXVII. kemence, LXXXIV–XCI.

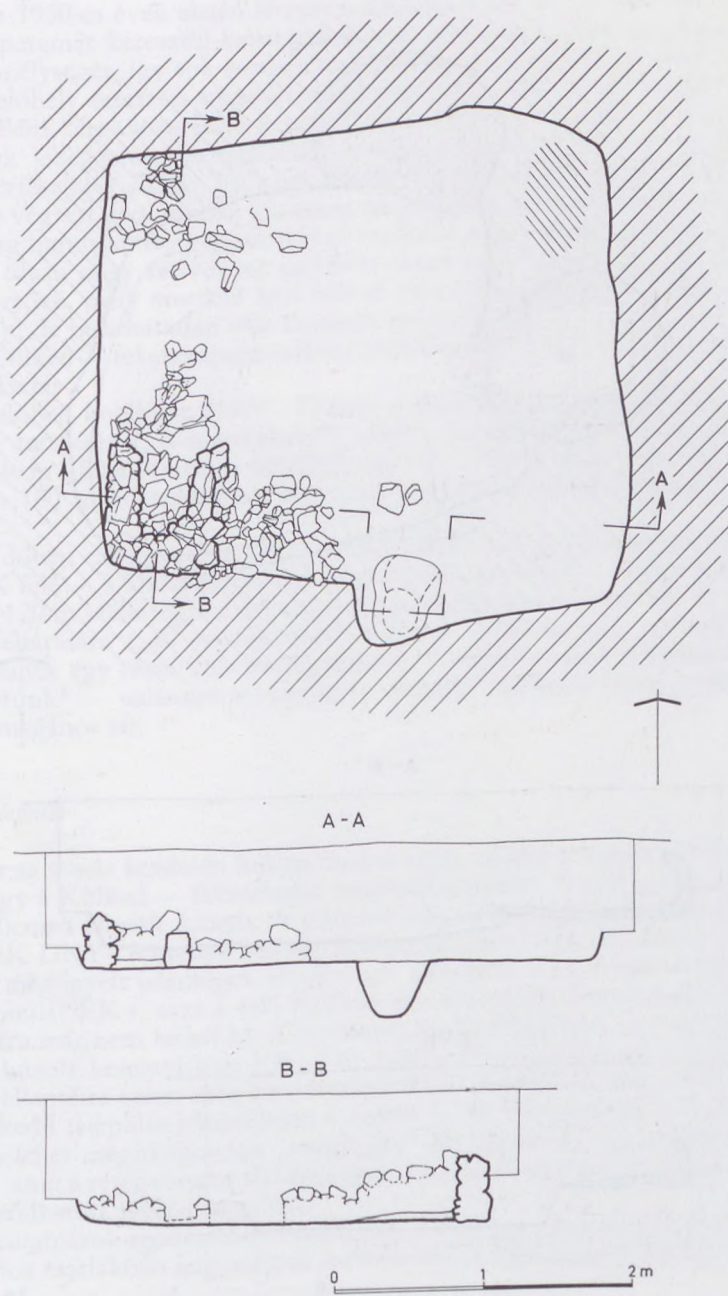
I.2. A lelőhely és leletkörülmények

A baranya megyei Bólyi Állami Gazdaság (most: Bólyi Mezőgazdasági Kombinát) sátorhelyi üzemegységének körzetében létesített sertés-kombinát földmunkái során (1970) kerültek elő a régészeti irodalomban Kölked – Feketekapu néven ismertté vált lelőhely első sírjai. Az építkezés területén, az építkezéssel párhuzamosan került sor az ún. Kölked – Feketekapu "A"-temető feltárására, valamint ugyanebben az időben történt a környező terület régészeti terepbejárása is. Ez utóbbi célja a temetőhöz tartozó település helyének megtalálása volt. A mohácsi Új Barázda Tsz-nek a sertéskombináttal határos földjén a friss szántásban előkerült cserepek alapján a település helyét is sikerült hamarosan rögzíteni. A temetőfeltárás (1970–71) befejeztével kezdődött meg a település feltárása is (1972).

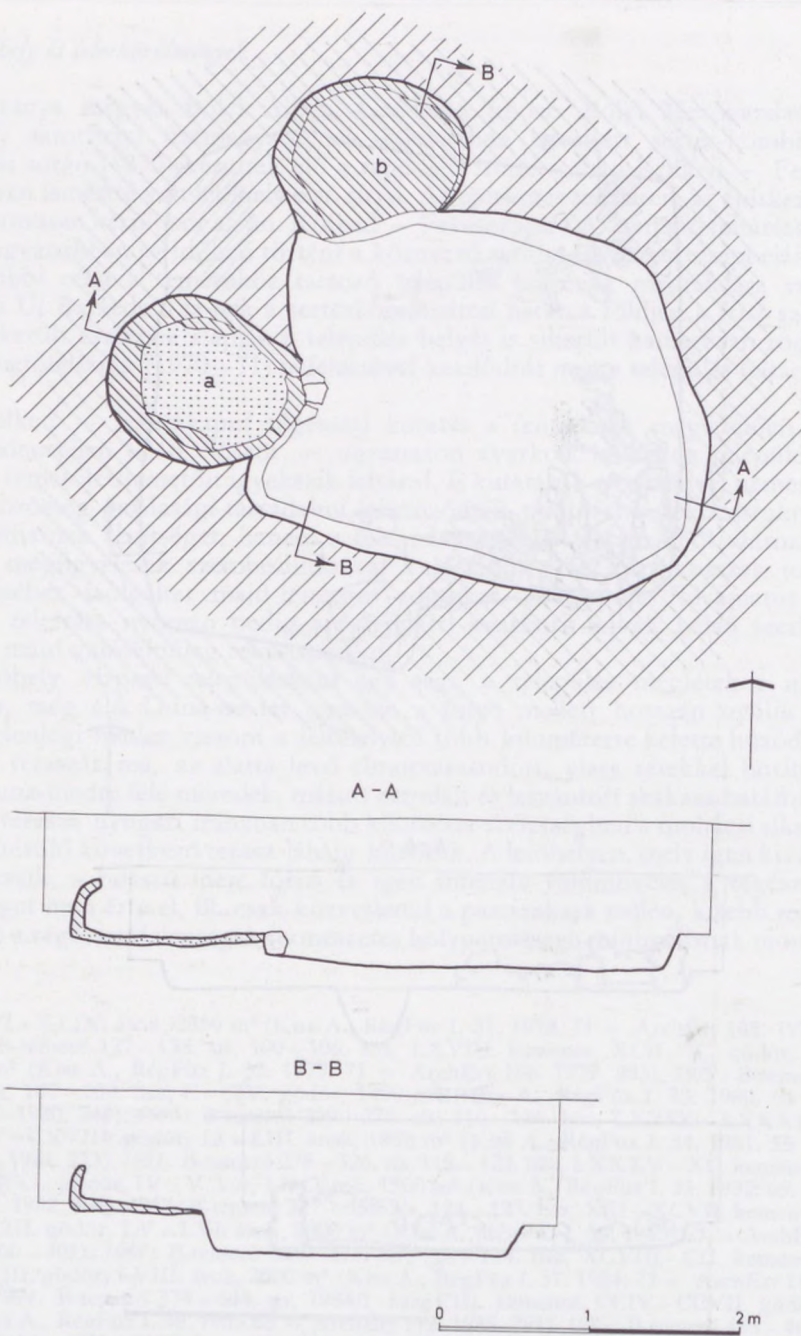
A Kölked – feketekapui régészeti kutatás a fentieknek megfelelően – Kárpát-medencében talán először – ugyanazon avarkori közösség települését (faluját) és temetőjét/temetőit igyekszik feltárni. E kutatások eredményei nemcsak az adott közösség gazdasági-társadalmi jellemzőinek pontosabb rekonstrukciójához nyújthatnak segítséget, hanem a telepjelenségekből és sírokból származó leletek és megfigyelések szembeállításával valószínűleg az avar korszak jobb megismeréséhez szolgáltat majd lényeges adatokat. A település folyamatos és rendszeres feltárása nyomán pedig a folyóparti avarkori falvak belső szerkezetét lehet majd valószínűleg rekonstruálni.

A lelőhely vízparti településként egy régi, a település meglehetősen még feltehetően, még élő Duna-meder teraszán a folyó mellett hosszan nyúlik el. A Duna jelenlegi meder viszont a lelőhelytől több kilométerre keletre húzódik. A lelőhely teraszát ma, az alatta levő elmocsarasodott, vizes rétekekkel borított egykori Duna-medre felé meredek, másutt errodált és leszántott szakasz határolja. A lelőhely terasza nyugati irányban több kilométer szélességben a mohácsi síkság peremén elterülő következő terasz lábáig húzódik. A lelőhelyen, mely igen kiváló talajon fekszik, a hosszú ideje folyó és igen intenzív földművelés a régészeti kultúr-réteget nem érte el, ill. csak közvetlenül a partszakasz szélén, kisebb mértékben. Így a régészeti jelenségek természetes bolygatottsága minimálisnak mond-

gödör, XLVI–XLIX. árok, 2850 m² (Kiss A., RégFüz I. 31. 1978. 71 = ArchÉrt 105. 1978. 283). 1978: B-temető 127–138. sír, 100–106. ház, LXVIII. kemence, XCII–IC. gödör, L. árok, 1450 m² (Kiss A., RégFüz I. 32. 1979. 71 = ArchÉrt 106. 1979. 283). 1979: B-temető 139–238. sír, 107–109. ház, C–CIV. gödör, 1400 m² (Kiss A., RégFüz I. 33. 1980. 64 = ArchÉrt 107. 1980. 248). 1980: B-temető 239–276. sír, 110–116. ház, LXXIX–LXXXIV. kemence, CV–CXVIII. gödör, LI–LIII. árok, 1800 m² (Kiss A., RégFüz I. 34. 1981. 55 = ArchÉrt 108. 1981. 273). 1981: B-temető 278–326. sír, 118–123. ház, LXXXV–XC. kemence, CXXXIX–CXL. gödör, IV–V. kút, LIV. árok, 1500 m² (Kiss A., RégFüz I. 35. 1982. 69 = ArchÉrt 109. 1982. 306). 1982: B-temető 327–358. sír, 124–127. ház, XCI–XCVII. kemence, CXLI–CXLIII. gödör, LV–LVI. árok, 2000 m² (Kiss A., RégFüz I. 36. 1983. 63 = ArchÉrt 110. 1983. 300–301). 1983: B-temető 359–373. sír, 128–134. ház, XCVIII–CII. kemence, CLXIV–CCIII. gödör, LVIII. árok, 2000 m² (Kiss A., RégFüz I. 37. 1984. 71 = ArchÉrt 111. 1984. 272). 1984: B-temető 374–444. sír, 1984/I. ház, CIII. kemence, CCIV–CCVII. gödör, 1800 m² (Kiss A., RégFüz I. 38. 1985. 65 = ArchÉrt 112. 1985. 281). 1985: B-temető 445–460. sír, 135–140. ház, CIV–CVII. kemence, CCVIII–CCXIII. gödör, 2370 m² (Kiss A., RégFüz I. 39. 1986. 57 = ArchÉrt 113. 1986. 278). (Megjegyzés: A B-temető sírjai közül 94 sír őskori, továbbá a gödörök egy része is őskori!)

1. ábra Kölked – Feketekapu, B munkahely, 16. ház
 Abb. 1. Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Haus 16

2. ábra
Abb. 2.

Kölked – Feketekapu, B munkahely, III. kemence
Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Back Ofen III

ható. Az 1950-es évek elején létesített katonai árkok és „létesítmények” viszont a terasz peremét keresztül-kasul szabdalták, mélységük jóval meghaladja a mélyszántás mélységét, így sok esetben átvágták az avarkori jelenségeket is.

A lelőhely teraszán a humuszcéteg vastagsága 30–60 cm között váltakozik. Ez alatt élénk sárga lösz, majd kékcsczürke agyagréteg húzódik. A talajviszonyok, a rétegek jellegzetes elsczínéződése, a régészeti jelenségek egy megközelítőleg azonos, vízszintes síkban való jelentkezés teszi lehetővé, hogy a területen talajgyaluval végzett gépi munka gyorsítsa meg a hamuszcéteg eltávolítását. A 30–60 cm vastag humuszcéteg géppel való eltávolítása, a felület talajgyaluval való nyesése ugyanis olyan nagy szelvények nyitását; olyan nagy mennyiségű föld elhordását teszi lehetővé, mely munkák kézi erővel való elvégzése – ha elvben nem is – lehetetlen, de beláthatatlan időt és pénzt igényelnének.

A Kölked – feketekapui avarkori lelőhelyen 1970 és 1984 között két felületen történt ásátás:

1. Időben korábban (1970–71-ben) a Bólyi Állami Gazdaság Sertésckombinátjának területén („A-munkahely”), ahol a leletmentés során két szelvényben (90 m × 40 m + 80 m × 40 m = 6600 m²) egy VI–VIII. századi temető („A”-temető) területén 180 m hosszúságban egy nagy temető hosszanti metszete² került feltárára.

2. Időben ezt követően (1972–1985) került sor az előzőekben vázolt temetőtől ÉK felé – a Duna folyásának megfelelően „felfelé” – 560 m hosszúságban és 100–120 m szélességben árkokkal megszondázott területen kb. 27 000 m²-nyi felület feltáráására („B”-munkahely)³. Ezen a területen egy avarkori település jelenségeinek egy része volt megfigyelhető – ugyanis teljes feltárásról még nem beszélhetünk⁵ – valamint az avarkori település területén több avarkori sírcsoport és magános sír.

II. A település

Már az ásátás kezdetén húzott hosszú keresztalakú árkokkal valószínűsíthető volt, hogy a Kölked – feketekapui avarkori település követi a vízparti településekre jellemző elnyúlt formát. A településnek az egykori Duna-mederrel párhuzamos ÉK-DNY-i irányban húzódó hossz tengelye a feltárt terület és a kutató árkokban megfigyelt jelenségek alapján tett becslések szerint eléri a 600 métert, s a partvonalat ÉK-i, azaz a mai Kölked falu irányában levő kanyarulatban levő magaslatra már nem terjed ki. A hosszanti kutatóárkokra és szelvénytírra merőlegesen húzott keresztárkok 100–120 méteres hosszúságukkal a település partvonalal ellentétes szélét még nem érték el, ill. a település szélén nyilván ritkábban elhelyezkedő település-jelenségeket a ritkán – 40 méterenként – húzott árkokkal nem lehet megnyugtatóan „megfogni” ill. rögzíteni, de a terep-alakulatnál fogva – amit a rétegvonalas térkép is igazolni látszik, a település sokkal mélyebbre nem húzódhatott DNY-i irányban.

A kutatóárkok-rendszerben megfigyelt jelenségek által megszabott területen, egymáshoz csatlakozó nagyméretű szelvényekkel folytatódó feltáráás során a tele-

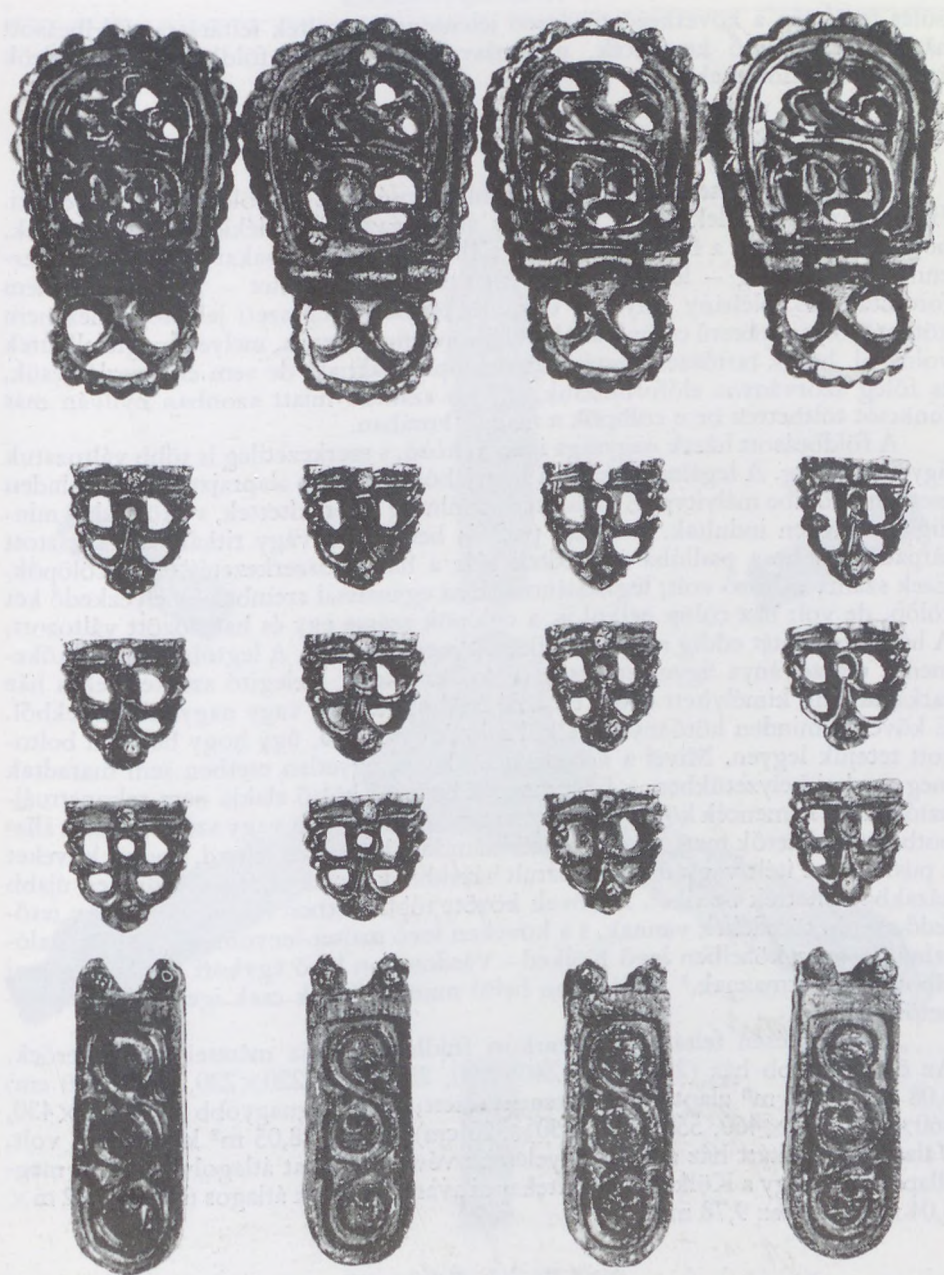
² Kíss 1979a Abb.1; Kíss 1984 Karte 1–3

³ Kíss 1979a Abb. 1 : 2; az ábrázoltnál jóval nagyobb területtel

3. ábra
Abb. 3.

Kölked–Feketekapu, B munkahely, 402. sír leletei
Kölked–Feketekapu, Arbeitsstelle B, Funde des Grabes 402

4. ábra Kölked – Feketekapu, B munkahely, 402 sír leletei
 Abb. 4. Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B. Funde des Grabes 402

pülés területén a következő régészeti jelenségek kerültek feltárássra: földbeásott házak, kenyérsütő kemencék, gabonásvermek, kutak, földkitermelő gödrök árkok/árokrendszerek.

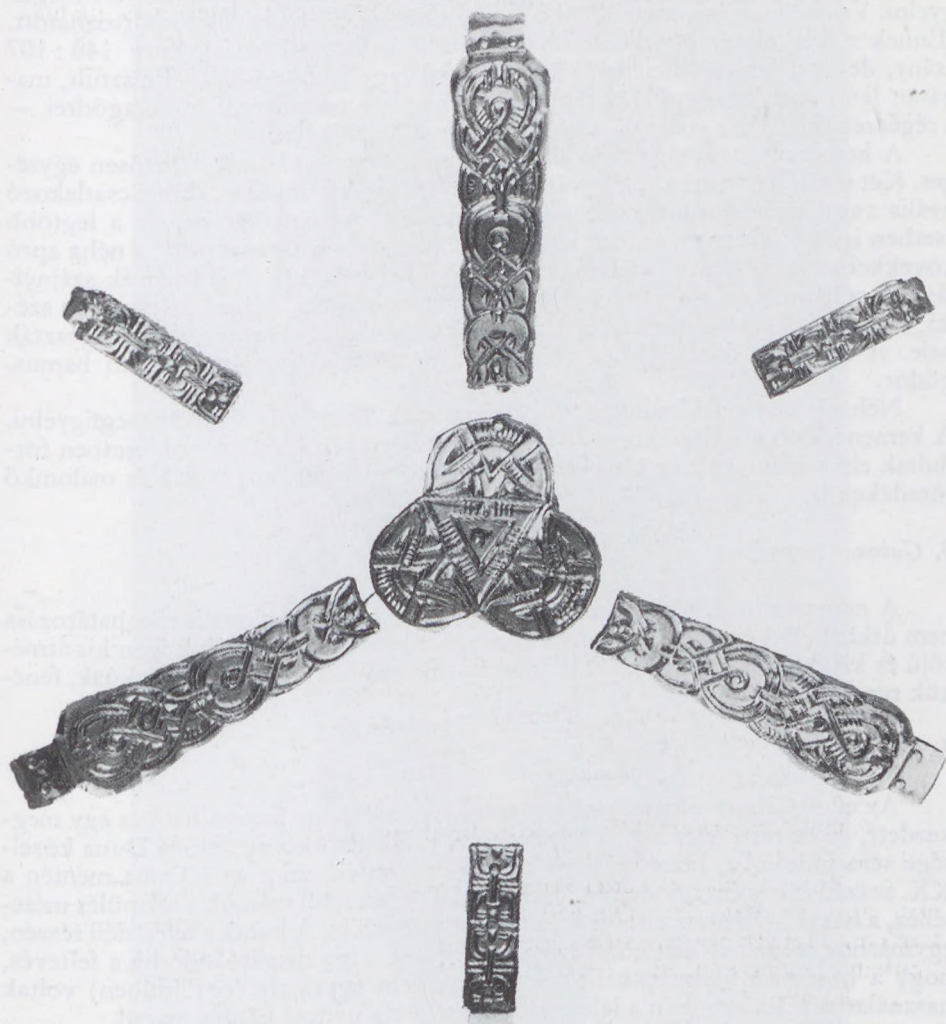
1. Földbeásott házak

A település kétség kívül legfontosabb jelenségeit a 140 földbeásott ház jelenti. Habár bizonyos jelek (mint pl. egyes sírok gazdag mellékletei) arra utalnak, hogy a településen a föld felszíne felett álló borona(?) házakat is fel kell tételezünk, mindezidáig – leszámítva egyetlen bizonytalan esetet – ilyenek még nem fordultak elő. Néhány helyen a település területén régészeti jelenségekhez nem köthető, olyan méretű cölöplyukak voltak megfigyelhetők, melyek megfeleltek volna pl. házak tartószerkezetét tartó cölöplyukaknak, de sem elhelyezkedésük, és főleg szórványos előfordulásuk, ill. kis számuk miatt azonban nyilván más funkciót tölthettek be e cölöpök a maguk korában.

A földbeásott házak nagysága igen változó, s szerkezetileg is több változatuk figyelhető meg. A legáltalánosabb a nagyjából négyzetes alaprajzú ház – minden esetben a földbe mélyítve. E házak sarkai mindig lekerekítettek, s a földfalak mindig meredeken indultak. A házak padlója betaposott vagy ritkábban tapasztott sárpadló. Ebbe a padlóba mélyedtek bele a ház tetőszerkezetét tartó cölöpök. Ezek száma változó volt; legáltalánosabb az egymással szemben elhelyezkedő két cölöp, de volt ház cölöp nélkül is, a cölöpök száma egy és hat között változott. A házak bejáratát eddig még nem sikerült megállapítani. A legtöbb házban kőkemence maradványa figyelhető meg. E kőkemencék, melegítő szerkezetek a ház sarkában alig kimélyített égető tér fölé épültek, kisebb vagy nagyobb kövekből. E köveket minden kötőanyag nélkül rakták egymásra, úgy hogy belülről boltozott tetejük legyen. Mivel a kőkemencék kövei egyetlen esetben sem maradtak meg eredeti helyzetükben, a kőkemencék egykori külső alakja nem rekonstruálható! A kő kemencék kövei vagy összerogyott állapotban vagy szétszóródott állapotban figyelhetők meg, vagy teljesen hiányzanak, ami azt jelenti, hogy a köveket a pusztulásra ítélt vagy már elpusztult házakból kimentették s valószínűleg újabb házakba építették be őket. E kövek között több esetben római téгла vagy tetőfedő-cserép töredékek vannak, s a köveken levő malter-lenyomatok alapján valószínű, hogy a közelben levő Kölked – Várdombon levő egykori Altinum római táborából származnak.⁴ A házakon belül munkagödrök csak igen ritkán figyelhetők meg.

A településen feltárt 140 avar kori földbeásott ház méretei igen eltérőek. Az öt legkisebb ház (215×190, 240×190, 250×180, 220×220, 260×190 cm) 4,08 m²–4,94 m² alapterülettel rendelkezett; az öt legnagyobb ház (470×430, 460×460, 470×460, 550×490, 550×510 cm) 20,21–28,05 m² kiterjedésű volt. Valamennyi feltárt ház adatait figyelembe véve és azokat átlagolva az volt megállapítható, hogy a Kölked – feketekapui avar kori házak átlagos mérete 3,22 m×3,04 m volt, azaz 9,78 m².

⁴ Soproni 1968 27; Fülep 1976 294

5. ábra Kölked – Feketekapu, B munkahely, 119. sír leletei
 Abb. 5. Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Funde des Grabes 119

2. *Kenyérsütő kemencék*

A telepen feltárt régészeti jelenségek egy külön csoportját képezik a házaktól független, azok között önálló objektumként jelentkező kenyérsütő kemencék. A telep valamennyi részén megtalálhatók voltak, külön csoportot nem alkottak, de meghatározott „egy ház” – „egy kemence” egységeket sem lehetett megfigyelni. Valószínű, hogy esetenként egy – egy házhoz több kemence is tartozhatott. (Ennek a feltételezésnek ellentmondani látszik a feltárt ház : kemence 140 : 107 arány, de nem szabad elfelejteni: az erózióval vagy földmunkával elpusztult, magasan levő égetőterű egykori tényleges kemencék megmaradt munkagödrei – a régészeti feltárások során – a gödrök számát növelik!)

A kemencék nagysága igen eltérő, alaprajzuk azonban meglehetősen egységes. Két részből állnak: a földbevált, boltozott égetőtérből és az ahhoz csatlakozó ovális vagy szívalakú alaprajzú munkagödörből. Az égetőtér belseje a legtöbb esetben igen jól kiégett, feneke időnként többször is újratapasztott, s néha apró kövekkel vagy kerámia darabokkal/töredékekkel kirakott. A kemencék szájnnyílása – néhány épen megörzödött szájú kemence alapján – igen alacsony és széles volt, kövekkel megerősítve. Ezeket általában sárga agyagtömbbe ágyazták bele. A munkagödör fő jellegzetesége az égetőtér szájnnyílása melletti hamusgödör.

Néhány esetben a munkagödör bejáratának lépcsőit is sikerült megfigyelni. A kemencék töltelékföldjében – a szokások leleteken kívül – sok esetben fordultak elő a szájnnyílást erősítő kövek között töredékes római téglák és malomkő töredékek is.

3. *Gabonás vermek*

A nagyszámú gabonásverem sem keltezési, sem funkcionális meghatározása nem ütközik nehézségbe. E gödrök igen szabályos alakúak: szájuk igen kis átmérőjű és kivétel nélkül kerek. Oldalfalaik – metszetben – méh-kas alakúak, feneük rendszerint lapos.

4. *Kutak*

Az eddig feltárt település-részlet területén csak négy használható és egy megkezdett, de be nem fejezett(!?) kút került elő. Jelenlétüket egyfelől a Duna közelsége sem indokolja, hiszen a vizet onnan merítették, mint az a Duna mentén a XX. század közepéig mindenütt általános volt! Másfelől számuk a település méretéhez, a házak számához viszonyítva feltűnően csekély. A kutak a telep déli részén, egymáshoz meglehetősen közel helyezkednek el, s így magától adódik a feltevés, hogy a hosszabb ideig fennállt településen nem egyszerre (egy időben) voltak használatban. Ez azonban a leletek feldolgozásáig nyitott kérdés marad.

5. *Agyagkitermelő(?) gödrök*

A település területén aránylag ritkán, de előfordulnak olyan szabálytalan alakú gödrök, melyek funkciója tulajdonképpen bizonytalan. E gödröknek nemcsak alaprajza, hanem belső tere is szabálytalan, feneük egyenetlen, néha félmé-

6. ábra
Abb. 6.

Kölked – Feketekapu, B munkahely, 119. sír leletei
Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Funde des Grabes 119

teres mélyedésekkel szabdalt, Felmenő falaik rézsútosak, vagy éppen meredek, sőt méhkasos bemélyedések is előfordulnak. A gödrök töltélföldjében csak kevés cseréptöredék vagy állatcsont került elő; a leletek alapján a gödrök korát sem lehet egyértelműen eldönteni. Amennyiben elfogadnánk agyagkitermelő funkciójukat egy olyan településen belül, ahol az agyagnak a kenyérsütő kemencék építése és a kerámiaművesség szempontjából is igen fontos szerepe volt, akkor e gödrök elenyészően kis száma – továbbá a telep területén ezidáig a kerámia-égető kemencék hiánya – arra utal, hogy a település lakói a kerámiakészítéshez szükséges agyagot valahol másutt bányászták (és dolgozták fel, égették ki). Így viszont a néhány agyagkitermelő(?) gödör telepen belüli szerepe még logikátlanabbá válik. Így e gödör-típus használatának kérdését – egyelőre – függőben kell hagyjuk.

6. Árkok

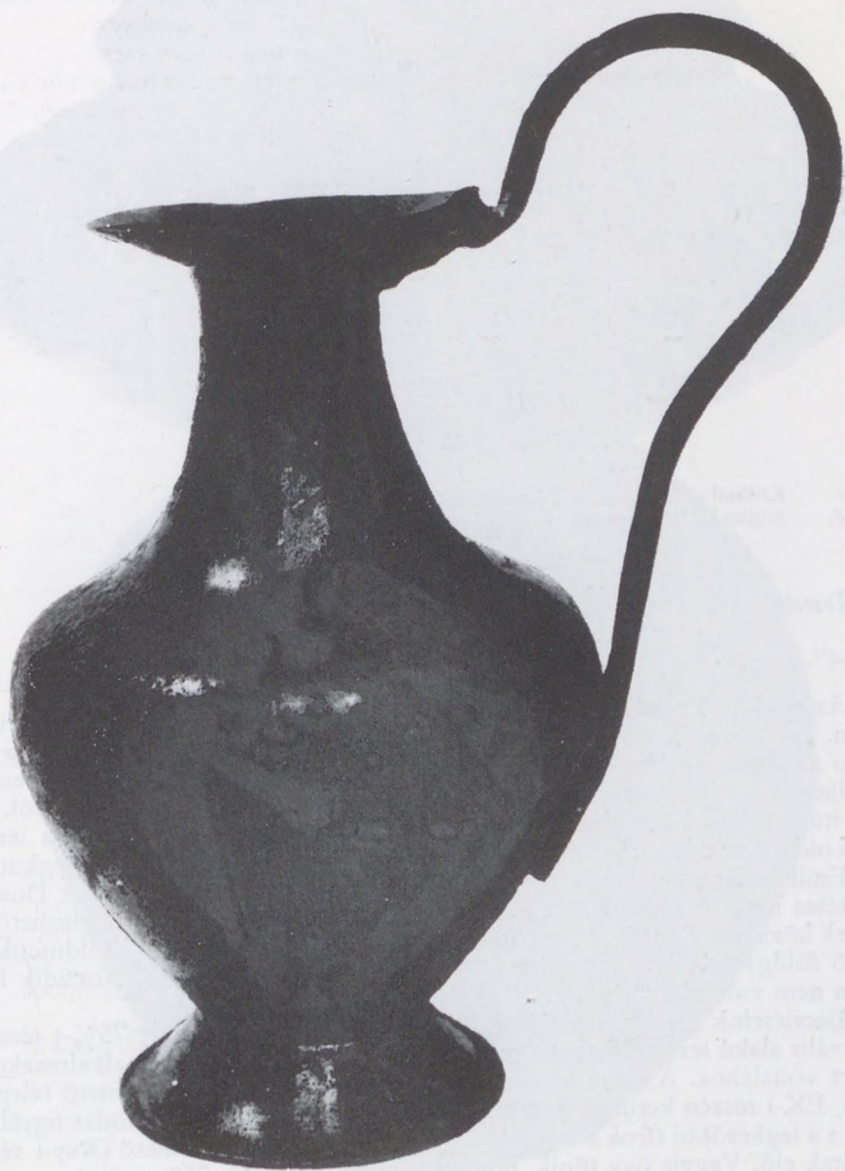
Már a terület kezdeti megkutatásakor, a régészeti kutató árkokban is több helyen lehetett különböző irányú/mélységű és szélességű árkokat megfigyelni, amelyek azután a nagyobb összefüggő területek kibontása után hosszabb szakaszokon is követhetőkké váltak. A legtöbb ároknak feltehetően vízelvezető szerepet szántak: a település magasabban fekvő belső részeiről voltak hivatottak a csapadékot a Dunába vezetni. Átmérőjük és mélységük – típusuknak megfelelően – megközelítőleg azonos, lapos fenekük gyengén lejt. Néhány szélesebb és mélyebb, többször megújított – árok egy időben esetleg a települést is határolhatta, de mivel egyrészt a település jelenségei rajtuk „kívül” is szép számban vannak, tehát valószínűleg kerítő szerepük csak bizonyos időre korlátozódott, másrészt mivel a település nyugati oldalán még nem találtuk meg eme árkok megfelelő szakaszait, nem bizonyítható a települést körülhatároló voltak.

Az árkok közös jellemzője elsősorban az, hogy leleteket igen kis számban tartalmaznak, a településhez való tartozásukat elsősorban helyzetük és stratigráfiájuk határozza meg.

*

A település belső szerkezetére vonatkozóan korábban felvetődött a házak insula-szerű csoportosulásának lehetősége.⁵ E feltevés az újabb ásatások eredményeként megerősödött, de a településnek az egyes földbeásott veremházak élettartamához viszonyított hosszú élete és a területen levő temető(sírcsoportok) magános sírok miatt az insula-rendszer képe nem egyértelműen tiszta. Ennek tisztázása csak a sírcsoportok kronológiai helyzetének valamint a közelükben levő házak keletkezésének megállapítása, vagyis a település horizontális és vertikális stratigráfiájának elemzése és a sírcsoportokkal aló egybevetése után várható.

⁵ Kiss 1979a 188

7. ábra
Abb. 7.

Kölked – Feketekapu, B munkahely, 173. sír
Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Grab 173

8. ábra Kölked – Feketekapu, B munkahely, 335. sír
Abb. 8. Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Grab 335

III. Temetők

1. „A”-temető

Az egykori Duna-meder partján, a településtől kb. 200 m-re feküdt, terült el az ún. „A”-temető. A sertéskombináthoz készülő két 40 m×90 m-es trágyalé-tároló medence mélyítése során, majd azt követő leletmentés során összesen 681 sírt sikerült feltárni. A temető nagyobb kiterjedésű volt, de a trágyalétárolók falai alatt húzódó sírokat, valamint a tárolók közvetlenkörnyékét (így pl. a temető keleti oldalát az odahordott 3–4 m magas földgát miatt) nem lehetett megkutatni.

Említést érdemel, hogy a 681 feltárt sírt tartalmazó temető-részlet Dunával ellentétes nyugati oldalán két, esetleg három sírcsoport megléte tételezhető fel, melyek közül kettőt csak részben lehetett megfigyelni, mert azokat a földmunkákat végző földgyaluk éjszakai műszakban megsemmisítették, ill. a harmadik feltá-rására nem volt lehetőségünk.

Becsléseink szerint a feltárt 681 sír a teljes temető mintegy 75%-t teszi ki. Az ovális alakú temető főtengelye ÉK–DNy-irányban húzódik, alkalmazkodva a part vonalához. A sírok leletei alapján a legkorábbi sírok a temető település felőli, ÉK-i részén kerültek megásásra, innen DNy-i irányú fiatalodás figyelhető meg, s a legkésőbbi sírok a településsel ellentétes oldalon, a temető DNy-i részén kerültek elő. Vagyis úgy tűnik, hogy a temető feltárt cca 75%-nyi része – leg-alábbis kronológiai szempontból – helyesen tükrözi a teljes temető kronológiai helyzetét: a temetőnek a VI. sz. utolsó harmadától a VIII. sz. közepéig való hasz-nálatát.

9. ábra
Abb. 9.

Kölked – Feketekapu, B munkahely, 334. sír
Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Grab 334

A sírok az ún. soros temetkezést tükrözik⁶, a sírgödörök a legtöbb esetben igazodtak egymáshoz – többé-kevésbé azonosan tájoltak. Átvágások csak ritkán fordultak elő, ezek a metszése is csak a temető DNy-i harmadában. Így nagy valószínűséggel állítható, hogy a sírok halmokkal és más módon is (fejfák?) jelölve voltak.

A temető leletanyagának folyamatban levő elemzése azt mutatja, hogy a Kölked – feketekapui, az A-temetőben temetkezett népessége abba a dunántúli körbe tartozik/tartozhat, amelyikre a VI. sz. utolsó harmadában, a VII. sz. elején germán jellegű leletanyag is jellemző. Így megengedhető az a feltételezés, hogy az avarokor elejéig (567/568) a Kárpát-medencében domináló germán népességek valamelyikének (gepidák?) jelenlétével számolhassunk. A germán a temető régészeti emlékeiben a temető fiatalodásával fokozatosan átadta helyét az avar jellegű leleteknek, s így a temetőben a népesség anyagi kultúrájának elavarasodását lehet nyomunkkövetni.

2. „B”-temető

A „B”-munkahely területén 370 m hosszúságban és 40–120 m szélességben kiásott területen részben az avarokori település jelenségei között, részben azok alatt és részben azok felett (a település és a temető csoportok egymáshoz viszonyított kronológiai helyzetének megítélése természetesen csak a részletes vizsgálatok elvégzése után lesz megadható!) több avarokori sírcsoport került feltárássra. A sírcsoportok száma – részben a sírok területi szóródása (több esetben még a „csoport” megítélésének kritériuma is kérdéses), részben a csoportoknak a jelenlegi feltárt terület szélén való fekvése miatt nem állapítható meg teljes biztonsággal. Ennek megfelelően egyelőre valószínűleg mintegy kilenc csoporttal számolhatunk, valamint további három olyan 1–3 sírból álló „egységgel”, melyek további sírcsoportok jelenlétére utalhatnak, továbbá magános sírokkal. A sírcsoportokat alkotó sírok száma változó: nyolc esetben 10–37 sír tartozott egy-egy sírcsoport-hoz. Ezen kívül külön kell kiemelni az egyik „sírcsoportot”, melyben 170 sírnál több sír volt és ez már valójában egy teljes, önálló temetőt jelent.

A sírcsoportok közül a) négy csoport a kora-avar korszakba, b) egy csoport a közép-avarkorszakba, c) három csoport a közép- és késő-avarkorszakba keltezhető.

Tekintettel arra, hogy kölkedi avarokori lelőhely komplexum területén az „A”-munkahely területén az „A”-temető valamint két sírcsoport továbbá egy újabb sírcsoportra utaló sír; a „B” munkahely területén egy temető és nyolc sírcsoport és további sírcsoportokra utaló sírok és magános sírok is vannak, így az avarokori településhez már két avarokori temető és kilenc sírcsoport tartozik (nem is beszélve a további gyanítható sírcsoportokról).

E tény településtörténeti/szociológiai/demográfiai értékelése mind a „kölkedi” avarokori népesség, mind a település szűkebb és tágabb környezetében (Dél-dunántúl ill. az avar állam területe) további vizsgálatokat igényel.

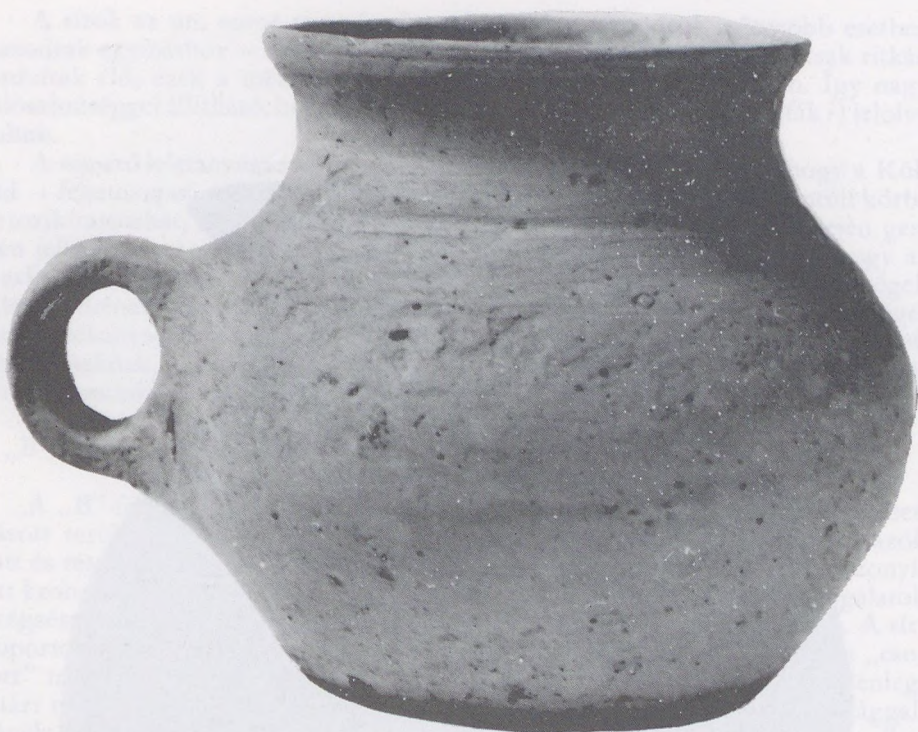
Mivel az avarokori kutatás másutt – leszámítva a dunajvárosi települést⁷ és a

⁶ Kiss 1984 Abb. 1–3

⁷ Bóna 1978

10. ábra Kőlked–Feketekapu, B munkahely, 84. sír
Abb. 10. Kőlked–Feketekapu, Arbeitsstelle B, Grab 84

11. ábra Kölked – Feketekapu, B munkahely, 199. sír
Abb. 11. Kölked – Feketekapu, Arbeitsstelle B, Grab 199

Szolnok – zagyvaparti települést⁸ – nem igen tárt fel ekkora felületet egy avar-kori település területéből, s mindenütt elsősorban a temetkezések/temetők kutatása folyt (az avar-kori temetkezőhelyek száma Szentpéteri József gyűjtése szerint már eléri a 2400 lelőhelyet⁹), ezért nem dönthető el, hogy a) a kölkei komplexum (azaz egy település – több temető + sírcsoport) számít-e kivételnek, vagy b) más avar-kori települések esetében – a kevésbé intenzív kutatás miatt – a már ismert temető lelőhelyek közelében nem került sor az ott feltételezhető (vagy valóban ott is levő), újabb temetők vagy sírcsoportok feltárására.

Az I. előzetes jelentésben¹⁰ és a gepida továbbélésről ill. annak lehetőségéről szóló munkámban¹¹ megemlékeztem már arról, hogy az „A”-temető népességének korai leletanyagában germán etnikum jelenlétére utaló leletanyag tömeges felbukkanását lehetett megfigyelni (germán kétélű kardok, pajzsdudorok, vas övveretek, tűszős vasövveretek, germán női konyhakések/vagdalo kések, pecsételt

⁸ Cseh 1987

⁹ Szentpéteri 1987

¹⁰ Kiss 1979a

¹¹ Kiss 1987

kerámia, germán jellegű kerámia, csontfésűk, ovális vascsatok, vasollók stb), majd e leletanyag fokozatos csökkenéséből, majd teljes eltűnéséből arra lehetett következtetni, hogy e germán(?) népesség – legalábbis tárgyi kultúrájában! – fokozatosan asszimilálódott a település közelebbi és tágabb környezetéhez.¹²

A „B”-munkahelyen levő temető és sírcsoportok esetében ugyanezt a kérdést, ti. a népesség etnikai képét/összetételét/meghatározhatóságát vizsgálva arra lehet következtetni, hogy 1. a kora-avarkori négy sírcsoport közül csak két csoportban lehet csak germán jellegű leletanyagot megfigyelni, 2. a közép- és késő-avarkorban használt temetőben és két sírcsoportban csak az egyik sírcsoportnál bukkan fel a germán elem, 3. egy, csak a közép- és egy csak a későavarkorban használt sírcsoportnál viszont nem állapítható meg a germán elemek jelenléte. Ebből a felsorolásból ill. a temetőcsoportok leletanyagának átnézéséből csak annyi következtetés látszik levonhatónak, hogy a „B”-munkahely azaz a település területén levő temetőbe és sírcsoportok egy részébe nem germán eredetű népesség, hanem az avarságot alkotó keleti eredetű népesség temetkezett. Vagyis a település területén levő sírcsoportok nemcsak a fentebb jelzett településtörténeti /szociológiai/demográfiai, hanem etnikai szempontból is újat adtak: sejtetni engedik, hogy a település népessége már kezdettől fogva nem volt egységesen germán, hanem kezdettől fogva számolni lehet keleti eredetű avar vagy az avarokkal együtt érkezett más keleti népességekkel. A közép-avarkor elején nyitott új temető alapján a településre újonnan betelepülők nyilván a település népességének „avarosodását” segíthették elő.

Az előzetes jelentésben foglaltak¹³ és a leletanyag alapján elvégzett vizsgálatok¹⁴ valamint a régészeti irodalomban már megjelent adatok¹⁵ alapján sejthető, hogy a Kölked–feketekapui tervezett feldolgozások DK-Dunántúl kora-avarkoráról alkotott képet jelentős mértékben befolyásolni fogják.

¹² Sós 1958; Kovács 1965, 1967, 1968; Kiss 1971, 1974, 1977, 1979b 358–382; Nagy 1982, 1983, 1984, 1985

¹³ Kiss 1979a

¹⁴ Kiss 1984

¹⁵ Bíró–Sey–Lányi 1980 459; Kiss 1986 131–132

IRODALOM

- BIRÓ – SEY – LÁNYI 1980. *Biró – Sey, K. – Lányi, V.* Fundmünzbericht 1977. *ActaArchHung* 32 (1980) 455 – 466.
- BÓNA 1973. *Bóna, I.* VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban. Avarische Siedlung aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Árpádenzeit (11 – 13. Jh.) in Dunaujváros. *FontArch Hung* Budapest 1973.
- CSEH 1987. *Cseh, J.* Az avarok építkezése Szolnok – Zagyvaparton. Előadás a nagykőrösi „Az Alföld építésze” c. interdiszciplináris konferencián. 1987. május 15.
- FÜLEP 1976. *Fülep, F.* Kölked. *RégFüz* I. 29 (1976) 39 = *ArchÉrt* 103 (1976) 294.
- KISS 1971. *Kiss, A.* Abriß der Siedlungsgeschichte und der ethnischen Verhältnisse des Komitates Baranya in der Awarenzeit. *Acta Antiqua et Archaeologica* (Szeged) 14 (1971) 105 – 113.
- KISS 1974. *Kiss, A.* Some archaeological Finds of the Avar Period in County Baranya. Néhány avarkori régészeti lelet Baranya megyéből. *JPMÉ* 19 (1974) 129 – 142, 142.
- KISS 1977. *Kiss, A.* Avar Cemeteries in County Baranya. *Cemeteries of the Avar Period* (567 – 829) in Hungary. 2. Budapest 1977.
- KISS 1979a. *Kiss, A.* Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked – Feketekapu. Vorläufiger Bericht. A Kölked-feketekapui avarkori germán temető és telep. Előzetes jelentés. *FolArch* 30 (1979) 185 – 191, 192.
- KISS 1979b. *Kiss, A.* A népvándorlás és magyar honfoglalás kora Baranyában. Die Geschichte der Völkerwanderungszeit und der ungarischen Landnahmezeit in Baranya. in: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. szerk: Bándi, G. Pécs 1979 329 – 415, 416 – 423.
- KISS 1984. *Kiss, A.* Die Keramik aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld A von Kölked – Feketekapu, Ungarn. *ArchA* 68 (1984) 335 – 338.
- KISS 1986. *Kiss, A.* Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5 – 10. Jahrhundert. Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen. *ActaArchHung* 30 (1986) 105 – 145.
- KISS 1987. *Kiss, A.* Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. *Südosteuropa Jahrbuch* 17 (1987) 203 – 218, Taf. 25 – 30.
- KOVÁTS 1965. *Kováts, V.* Hird – Homokbánya. *RégFüz* I. 18 (1965) 44. = *ArchÉrt* 92 (1965) 238.
- KOVÁTS 1967. *Kováts, V.* Hird – Homokbánya. *RégFüz* I. 20 (1967) 54 – 55 = *ArchÉrt* 94 (1967) 226.
- KOVÁTS 1968. *Kováts, V.* Hird – Homokbánya. *RégFüz* I. 21. (1968) 39. = *ArchÉrt* 95 (1968) 133.
- NAGY 1982. *Nagy, E.* Újabb késő-avarkori temetők Baranya megyében. New Cemeteries from the Late Avar Period in County Baranya. *JPMÉ* 27 (1982) 125 – 131, 131 – 141.
- NAGY 1983. *Nagy, E.* Pécs – Sarohin tábornok út. *RégFüz* I. 36 (1983) 64 – 65 = *ArchÉrt* 110 (1983) 301.
- NAGY 1984. *Nagy, E.* Pécs – Sarohin tábornok út. *RégFüz* I. 37 (1984) 74 = *ArchÉrt* 111 (1983) 273.
- NAGY 1985. *Nagy, E.* Pécs – Sarohin tábornok út. *RégFüz* I. 38 (1985) 68 = *ArchÉrt* 112 (1985) 282.
- SOPRONI 1968. *Soproni, S.* Tabula Imperii Romani. Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium. I. 34 Budapest. Budapest 1968.
- SÓS 1966 – 67. *Sós, A. Cs.* A dunaszekcsői avarkori temető. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Dunaszekcső. *FolArch* 18 (1966 – 67) 91 – 120, 121 – 122.
- SZENTPÉTERI 1987. *Szentpéteri, J.* Az avarság fegyveres rétege. Kandidátusi disszertáció. Budapest 1987.

VORBERICHT (II.) ÜBER DIE AUSGRABUNG DER AWARENZEITLICHEN SIEDLUNG UND GRÄBERFELDER VON KÖLKED-FEKETEKAPU

I.1. Einleitung

Die wissenschaftliche Bearbeitung der Ausgrabungsergebnisse von Kölked befindet sich noch im Anfangsstadium: die Arbeit zur Abfassung des geplanten 1. Bandes ist zur Zeit im Gange. Dementsprechend kann sich mein, auf die Aufforderung des Generaldirektors des Ungarischen Nationalmuseums, des Hauptschriftleiters der *Folia Archaeologica* geschriebener Vorbericht nur auf die Registrierung der bisherigen Erschließungsergebnisse beschränken, vor allem deshalb da das von diesem Komplex gewonnene Bild im Verhältnis zum früher abgefaßten Vorbericht allmählich komplizierter geworden ist.

II.2. Der Fundort und die Fundumstände

Die Ausgrabungen wurden an der einstigen Donauterrasse, parallel zum Ufer an zwei Flächen durchgeführt:

1. 1970–71 wurde im Gebiet des Schweinekombinats in einer Länge von 180 m in zwei Flächen des Längsprofil eines Gräberfeldes aus dem 6–8. Jh. (Arbeitsstelle „A“ = Gräberfeld „A“) erschlossen.

2. Zwischen 1972–85 kam es nordöstlich vom Gräberfeld „A“ auf einem in 560 m Länge und 100–120 m Breite durch Gräben sondierten Gelände eine Fläche von ca. 27 000 m² zur Erschließung (Arbeitsstelle „B“), wo Objekte der awarenzeitlichen Siedlung sowie mehrere awarenzeitliche Gräberfelder bzw. Gräbergruppen und Einzelgräber beobachtet werden konnten.

II. Die Siedlung

Aufgrund der in Abständen von 40 m auf das Ufergelände senkrecht gezogenen Gräben sowie der Lage der in den erschlossenen Flächen zum Vorschein gekommenen Objekte kann als wahrscheinlich angesehen werden, daß die Ausdehnung der awarenzeitlichen Siedlung der für die am Ufer errichteten Niederlassungen charakteristischen, langgestreckten Form folgt. Das hinsichtlich der inneren Struktur der Siedlung auch schon früher vorausgesetzte *Insulasystem* kann infolge des langen Bestehens der Siedlung nicht eindeutig überblickt werden. Die Frage läßt sich nur nach Vergleich der horizontalen und vertikalen Stratigraphie sowie der Siedlung und der Gräbergruppen aufhellen. Für die freigelegten, in den Boden eingetieften 140 Häuser sind dem Anschein nach 0–6 Pfosten und eine Grundfläche zwischen 4,08–28,05 m² (durchschnittlich 9,78 m², d. h. eine Größe von 3,22×3,04 m) charakteristisch. In einem bedeutenden Teil der Häuser war ein Steinherd wahrzunehmen. In der Siedlung wurden 107 – zwischen den Häusern frei stehende – Backöfen erschlossen. Das Wirtschaftsleben der hier Wohnenden wird nicht nur von dem noch zu bearbeitenden Tierknochenmaterial, sondern auch von der großen Zahl der bienenkorbformigen Getreidegruben widerspiegelt. Die vier benutzbaren Brunnen weisen hingegen darauf hin, daß die

Wasserversorgung der Bevölkerung vor allem durch die Donau gesichert wurde. Die im Gebiet der Siedlung gefundenen Gräben führten das Niederschlagswasser in Richtung der Donau ab. Ein Teil der Gräben dürfte – aus ihren Maßen geschlossen – in einer Zeit eventuell auch die Siedlung umgrenzt haben, jedoch kamen solche Gräben an der Westseite der Siedlung bisher noch nicht zum Vorschein, weshalb ihre Abgrenzungs- bzw. Abwehrfunktion vorläufig noch dahinsieht.

III. Die Gräberfelder

1. *Gräberfeld „A.“* Die erschlossenen 681 Gräber machen schätzungsweise etwa 75% des sich lang erstreckenden ovalen Gräberfeldes aus. Die ältesten Gräber kamen in dem nordöstlichen, der Siedlung naheliegenden Teil des Gräberfeldes zur Erschließung; die jüngsten Gräber wurden hingegen im entgegengesetzten, südwestlichen Rand des Gräberfeldes gefunden. Aufgrund des 75%igen Längsprofils des Gräberfeldes dürfte das Gräberfeld vom letzten Drittel des 6. bis zur Mitte des 8. Jh. belegt worden sein. Den im Gange befindlichen Analysen des Fundmaterials nach hat die im Gräberfeld „A“ von Kölked – Feketekapu bestattete Bevölkerung wahrscheinlich in jenen archäologischen Kreis Transdanubiens gehört, der im letzten Drittel des 6. und im ersten Drittel des 7. Jh. auch vom germanischen Fundmaterial charakterisiert wird; die Voraussetzung kann also zugelassen werden, daß man im Gräberfeld bis zum Beginn der Awarenzeit (567/568) mit der Gegenwart irgendeines im Karpatenbecken dominierenden germanischen Volkes (Gepiden?) rechnen kann. Mit der Verjüngung des Gräberfeldes verschwindet das Fundmaterial germanischen Charakters allmählich und so kann man im Gräberfeld der „Awarisierung“ der materiellen Kultur der Bevölkerung nachgehen.

2. *Gräberfeld „B.“* Im Siedlungsgebiet kamen – von Siedlungsobjekten zum Teil „gedeckt“, zum Teil diese durchschneidend – neun awarenzeitliche Gräbergruppen und mehrere Einzelgräber (insgesamt 366 Gräber) zur Erschließung. Wegen der territorialen Dispersion der Gräber ist ihre Zugehörigkeit zu irgendeiner Gruppe zuweilen in mehreren Fällen problematisch. In acht Fällen gehörten 10–37 Gräber zu je einer Gruppe, in die eine Gruppe mehr als 170 Gräber. Die chronologische Verteilung der Gräbergruppe: a) Vier Gruppen können auf die frühawarische Periode (568–670/680); b) eine Gruppe in die mittlere Awarenzeit (670/680–720?); c) drei Gruppen in die mittlere und Spätawarenzeit (670/680–800?) datiert werden. Im Fundmaterial der auf der Arbeitsstelle „B“ vorhandenen Gräbergruppen läßt sich folgende Verteilung des germanischen Fundmaterials auseinanderhalten: 1. Aus den frühawarenzeitlichen vier Gräbergruppen kann nur bei zwei Gruppen, 2. in dem während der mittleren und Spätawarenzeit belegten Gräberfeld und von den zwei Gräbergruppen nur in der einen Gräbergruppe das Vorhandensein des germanischen Elements festgestellt werden, also in das im Gebiet der Siedlung befindliche Gräberfeld und in den einen Teil der Gräbergruppen ließ sich die das Awarentum bildende Population östlicher Herkunft bestatten. Die Bevölkerung der Siedlung scheint also von Anfang her heterogen (awarisch östlicher Herkunft (?)) und örtlich-germanisch, d. h. aus dem Karpatenbecken stammend) zu sein. Der in der Siedlung vor sich gehende „Awarisierungsprozeß“ wurde gewiß auch von der neuen Gruppe der zu Beginn der mittleren Awarenzeit Ansiedelnden gefördert.

CÍMERES OSTYASÜTŐVASAK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN A 15 – 16. SZÁZADBÓL

NAGYBÁKAY Péter

I. Az ostyasütővasakról általában

A magyarországi múzeumok különféle gyűjteményeiben számos ostyasütővas található. Készítési idejük a 15 – 19. századig terjed. Az ostyasütésnek, különösen pedig az ehhez használt díszes eszköznek, az ostyasütővasnak – Szalay Emőkének a debreceni Déry Múzeum ostyasütőiről írt úttörő cikkén kívül¹ – számottevő magyar nyelvű szakirodalma nincs. Ezért a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben őrzött 15 – 16. századi címeres ostyasütővasak részletes ismertetése előtt feltétlenül szükségesnek látszik az ostyasütés szokástörténetéről, európai elterjedéséről, az ostyasütővasakon található díszítményekről és azok szimbolikájáról rövid összefoglalást adni.

Az ostya a búzalisztből sült kovásztalan lapos kenyér, mint az eucharistia megtestesítője, a legrégebbi időktől kezdve ismert volt a keresztény egyházban. Ma is használatos alakját a 11 – 12. században nyerte.² De az ostya a középkor óta a mai napig fennmaradt eulógia³ – étel- és italszentelés – kapcsán már igen korán világi célokat is szolgált. A különböző formákban, különböző összetétel (liszt, tojás, cukor, méz, tej, víz) szerint sült ostya a nagy egyházi és családi ünnepek (karácsony, újév, farsang, húsvét és főleg az esküvő) kifejezetten világi jellegű lakomáinak kedvelt csemegéje lett.⁴

Bár valószínű, hogy az ostyasütés mestersége, technikája eredetileg a nagy kolostorokból (Cluny, Sankt Gallen, Admont, stb.) terjedt el,⁵ bizonyos franciaországi adatok arra utalnak, hogy a világi célra készített ostyát már a 12. században ismerték és fogyasztották. A fennmaradt legrégebbi ostyasütővasak egyikét a párizsi Musée de l'Hôtel Cluny őrzi. Feltehetően 1260 körül készült, gótikus stílusban. Bár kifejezetten egyházi motívumokkal díszítették (a trónoló Krisztus

¹ Szalay 1974.

² Lexik. F. Th. U. K. 1960, 5. 495.

³ Bilint 1976, 75.

⁴ Ewart 1981, 18.

⁵ Thiele 1959, 16.; Lexik. F. Th. U. K. 1960, 5. 495.; Krause 1970, 499.

körül Jézus történetének 6 jelenete), 26 cm átmérőjű, szokatlanul nagy méreténél fogva is kétségtelen, hogy világi célú ostyák sütésére szolgált,⁶ akárcsak egy 14–15. század fordulójáról származó baseli sütővas, amelyet az ölében Isten Bárányát tartó Madonna képe díszít.⁷ Párizsban 1270-ben az ostyasütőmestereknek (oblayeurs) már céhe működött,⁸ a párizsi ostyasütőmesterek egy másik céhszervezetének (gauffriers) pecsétjét pedig a lilomos francia címer mellett egy-egy ostyasütővas képe díszítette.⁹ Ostyasütővasak („fer -à gaufre”, „ferrum vocatum gauffre”, „fer a waufres”) a 14. század elejétől szerepelnek a francia főurak és a király háztartásának inventáriumában.¹⁰ Középeurópából – főképp a német nyelvterületről – a 15. századból maradt fenn több, gótikus stílusban készített ostyasütővas (Waffleisen, Oblateneisen), de ezek száma még mindig elég csekély.

Az ostyasütővassal való világi célú ostyasütés egész Európában elterjedt. Portugáliától, Spanyol-, Francia- és Olaszországtól kezdve Flandrián át Skandináviáig, Angliától, Svájcban, a német nyelvű országokon át Cseh- és Magyarországon keresztül Erdélyig. Hogy eredetileg hol kezdték el, a spanyol-francia határvidéken, Svájcban, vagy már jóval előbb a vikingeknél, ezt a kutatás még a mai napig sem tudta egyértelműen tisztázni.¹¹ A díszítményekkel ellátott, vassal sült ostyák rokonsága a régi, famintával készült alakos és feliratos „kenyérjegyekkel” (Brotstempel) ellátott süteményekhez, majd az ugyancsak famintával készített mézeskalácsfigurákhoz, tányérokhoz, vitathatatlan, de az összefüggések kiderítése még itt is tisztázásra vár.

Az ostyasütővas két egymással összeillő kerek, vagy szögletes kovácsolt vaslapból áll. A két laphoz egy-egy, harapófogószerűen mozgatható, hosszú vasnyél csatlakozik, melyek segítségével a megszírozott lapra öntött híg tésztát összenyomják. A vaslapokat belülről negatív vésetű díszítményekkel látták el, amelyek az ostyán természetesen pozitív képben jelentek meg. A kerek sütőlapok átmérője 10–26 cm, a sütővasak teljes hossza 65–90 cm között mozog.

Az ostyasütővasakkal, az ostyasütéssel és az ostyahordás szokástörténetével főleg a néprajzi szakirodalom foglalkozott,¹² az iparművészeti alig vett róluk tudomást.¹³ A külföldi szakirodalomból világosan kiderül, hogy a szokás a felsőbb társadalmi osztályokban alakult ki. Először valószínűleg az uralkodók, a főpapság és a főnemesség háztartásában használták. A 16–17. században már a nemesség, a városi patriciátus és a kézművesek körében találjuk, majd rajtuk keresztül a 18–19. században eljut a falusi nép közé, ahol széles körben elterjedve, egyes vidékeken még a 20. század végén is, szinte a mai napig használják. Vallásos jellegét sohasem veszítette el teljesen. Sikeresen túlélte a protestantizmus nagy változásait. Ezt bizonyítják a sütővasak nagyszámú bibliai, főleg ótestamentumi zsoltároszövegeket idéző feliratai.

Az ostyasütés Magyarországon is szokásban volt. a Nádasdy család nyugat-magyarországi velikei birtokán egy 1544-ből származó leltárban éppúgy szerepel

⁶ Hansen 1968, 114. Taf. 225/a.

⁷ Thiele 1959, Abb. 68.

⁸ Thiele 1959, 17., 18.

⁹ Forgeais 1874

¹⁰ Thiele 1959, 16.

¹¹ Neunteufl 1985, 164.

¹² Thiele, Neunteufl és Szalay idézett munkáin kívül Verebéli 1983

¹³ Perebáz y 1984, 24–25., 324.; Hansen 1968

az ostyasütővas („Pleh ad ostia”),¹⁴ mint ahogy az erdélyi fejedelmek egy 16. század végi szakácskönyvében is szó esik az ostyasütővasakat készítő lakatosról és az ostyát sütő „deák”-okról.¹⁵ A karácsonyi ostyasütésnek az egyházzal való kapcsolata valamilyen formában hazánkban is folyamatosan fennmaradt. Az ostyasütés és a vele együttjáró ostyahordás pl. már a 17. században is az evangélikus kántor, vagy tanító kiegészítő jövedelmét, járandóságát jelentette. A Gömör megyei Balog faluból 1634-ből,¹⁶ a Nógrád megyei Szécsényből pedig 1657-ből¹⁷ van erre adatunk. A karácsonyra süttött ostyát a katolikus vagy evangélikus tanító vagy kántor gyerekekkel küldte szét a falu gazdáihoz, ahol azok verses mondóka kíséretében adták át azt, és a gazdák viszonzásul babot, szalonnát, kolbászt, gabonát, vagy pénzt küldtek vissza. Az Ipoly menti falvakban, a Mátra vidékén és még Somogy megyében is ismert ez a szokás. A szarvasi szlovákok között is el volt terjedve, és csak Tessedik Sámuel idejében, 1760-ban tiltották be,¹⁸ mint sok, nem kívánatos túlkapással járó idejétmúlt szokást. Egyes palóc községekben, Ózd környékén mai napig ősi módon sütik háziiparszerűen a „molnárkalácsnak” nevezett ostyát.¹⁹

Az ostyasütővasak díszítése kezdetben, a 13–14. században még kizárólag vallásos jellegű. A 15. századtól kezdve terjed el a címerekkel való díszítés szokása és ezzel egyidejűleg a tulajdonos nevének és a készítés évének a bevésése. Ugyanekkor, a 16.–17. században, a reformáció idején egyre gyakoribbak a sütővasakon a bibliai idézetek. Az ellenreformáció időszakában, a 18. században ismét a vallásos szimbólumok dominálnak, a Húsvéti Bárány, az IHS-monogram, a kereszt, stb. A 19. századra a díszítmények sokféle elvilágiasodnak (virág, szív, bőségszaru, stb.)

A sütőlapok díszítése kétféle technikával készült. Az egyik az ún. gravírozás. Ez a kézierővel való finomabb vésést jelenti. Valószínű, hogy ötvösmesterek munkája, akik feltehetően éppúgy vésték ki a sütőlapok mintázatát és feliratait, mint a pecsétnyomókét. Ezáltal a véset negatív homorú felületei a pozitív, kész ostyatésztán domborúak lettek. A másik fajta vésés a lapos- vagy keresztvésőre mért kalapácsütésekkel történt. Ezzel inkább csak vonalas rajzolatokat lehetett a sütőlapra bevésni. Mindkét technikával készült sütőlapot gyakran díszítették még ezenkívül poncolással is. Sablonszerszámmal (Formstempel) apró, azonos motívumokat ütöttek ismétlődően, vagy egymással váltakozva, sokszor térkitöltés céljából, a lényegében már kész, kivésott lapra.

A legkorábbi sütővasakat tehát minden valószínűség szerint az ötvösök vésték. Ezek a ritka, szép darabok nagyrészt még a 15. századból valók. A 16. századtól kezdve egyre inkább az egyszerű vonalas vésés dominál. A címerrajzok heraldikai megoldása még ezeken is általában jó és tetszetős, de a színvonal súlyedését a feliratok pontatlansága már jelzi. A 16–17. századi délnémet ostyasütővasakat hámkovácok készítették és feltehetően ők is vésték. Több nyom az alsó-ausztriai Ybbsitz hámkovácjai felé mutat, ahol állítólag nemcsak Ausztria,

¹⁴ Belényesi 1959, 10.

¹⁵ Radvánszky 1983, 11.

¹⁶ *Magy. népr. lex* 1981, „Ostyahordás”

¹⁷ Simonides 1899, 6.

¹⁸ Szalay 1974, 472.

¹⁹ Soltész 1983

de Magyarország, Lengyelország, sőt Oroszország részére is készítettek a 15. és 16. század fordulóján kovácsoltvas ostyasütőket.²⁰ A színvonalromlás tovább tart. Az elnépiesedés korszakában az ábrázolások szinte a gyermekrajzok primitívségébe süllyednek. Ekkor már egyszerű falusi kovácsok vésték, díszítették a 19. század elejétől fogva kereskedelmi forgalomban is kapható,²¹ kész ostyasütővasakat.

II. A címeres ostyasütővasak

A címeres ostyasütővasaknak több csoportját különböztethetjük meg.

1. Legnagyobbbrésük *családi címeres*, és ezek között is a legtöbb két címert ábrázol. Az egyik lapon a férj, a másikon a feleség családjának címere látható. Rendszerint a házaspár neve is olvasható rajtuk a készítés dátumával együtt. Az évszám az esetek túlnyomó többségében az egybekelés évét is jelenti. Ilyen esetekben tehát ún. házassági címerekről van szó, amit a feliratokon kívül jónéhány olyan példa is igazol, ahol a két családi címer az egyik lapon együtt szerepel, megdöntve, egymás felé fordított pajzsokkal, a heraldika szabályai szerint jobb oldalon a férj, bal oldalon a feleség címere (Allianzwappen). A sütővas másik lapja ilyenkor rendszerint üres, illetve csak az ostyák mai napig is szokásos kis rombuszos (rutás) rácozatával van ellátva.²² Akad olyan is – ilyenek elsősorban a főpapok sütővasai – amelynek egyik lapján a családi címer látható, főpapi jelvényekkel, a másikon pedig egyházi szimbólumok, jelenetek, vagy felirat. Ide-sorolhatók azok az ostyasütővasak is, amelyek kézműves jelvényeket, vagy családjegyeket ábrázolnak, pajzsba foglalva, rendszerint a tulajdonosuk nevének feltüntetésével.

Mindezeket a sütővasak nyilvánvalóan a címert viselő személyek háztartásához tartoztak, és a velük sült ostya az ünnepi lakomák fényét emelte.

2. A másik nagy csoport *országcímer* ábrázol. Leggyakoribb a birodalmi császári kétféjű sas, mellén különféle szív-pajzsokkal és a bajor, helyesebben a bajor-pfalzi rutás, oroszlanos címer. Mark grófság, Kleve és Geldern hercegség címerei is felbukkannak egy ostyasütőn már a 15. században. Szászország két kardos címere is folyamatosan szerepel a vasakon a 16. századtól kezdve, a 18–19. században már teljesen elnépiesedett formában.²³ A magyar országcímerrel a 19. századi népies kivitelű darabokon találkozunk. Átmenetet jelentenek a családi és országcímeres vasak között azok, amelyeken az uralkodó családi címere mellett országának címere is megjelenik. Ilyenekre a salzburgi hercegérsekek ostyasütői között maradt fenn több példa.²⁴

Kezdetben az uralkodók háztartásában használták az ostyasütővasakat, tulajdonosaik maguk az uralkodók voltak, I. Ferenc francia király ostyasütői pl. valóságos műremekek²⁵. Néha a felirat is utal erre. Pl. „FERDINANDUS RAMA-

²⁰ Neunteufel 1985, 167.

²¹ Wathner 1825, Folio No. 8., Abb. 74.

²² Ewart 1981, 112. Abb. 177.: Praun és Gall-Gründhoffer címer (1531); Ewart, 1981, 115. Abb. 183.: Volckamer és Haller címer (1594).

²³ Thiele 1959, 31–32.

²⁴ Hansen 1968, Abb. 228/f. (1539)

²⁵ Encicl. It. 1936–1944, „Cialda”

NORUM REX 1538”, egy osztrák és tiroli címerrel díszített vason²⁶. De a felirat sem feltétlen bizonyíték minden esetre vonatkozóan, mert pl. egy másik, 1539-ből származó sütvővason az egyik lapot egy előkelő báró (Hans Ungnad Fereiherr zu Sunneck, a szlovén és horvát határok generálisa, varasdi kapitány és főispán) címere díszíti, a másik lapon viszont a kétfejű császári sas képe látható „KAROLUS ROMA IMPERATORI” felirattal. Ez nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a kétfejű sas itt, ekkor már nem a tulajdonos személyét jelenti, hanem a császárhűség, a birodalmi gondolat szimbóluma.²⁷

Az út innét egyenesen vezet az állami címerek teljes elnépiesedése felé. Az egyik lapon az országcímert egyre primitívebb formában és vésetben jelenik meg, a másik lapra pedig egyszerű egyházi vagy világi szimbólumok kerülnek, hisz a sütvővasak használata a 19. századra a magasabb társadalmi osztályoknál végleg megszűnik, és kizárólag a falusi lakosság körében él tovább.

3. A harmadik csoportba a *városcímeres* sütvővasakat sorolhatnánk, de ezek inkább az országcímerek csoport egyik alcsoportjának tekinthetők, mert az egyik lapjukon rendszerint országcímert, elsősorban a kétfejű sasos birodalmi, vagy a rutás bajor címert találhatók. Már 1500 körül felbukkan egy Bern város címérével díszített darab²⁸, a 16–17. században pedig a városcímeres ostyasütőknek egy olyan jellegzetes típusa alakul ki, amelyen négy délnémet város címe jelenik meg különféle variációkban. Leggyakoribb közöttük Nürnberg, Augsburg és Regensburg címe. Magukra a városokra semmiféle felirat nem utal. Az évszámon kívül rendszerint csak valamilyen bibliai idézet van rájuk vésve.

4. Végül a negyedik csoportba azokat az ostyasütővasakat lehetne sorolni, amelyeken címerpajzs nincs ugyan, de köralakú lapjukon kifejezetten heraldikus formában *címerállat* látható: oroszlán, sas, zerge, szarvas, stb. Ezeket tulajdonosaik vagy a korabeli heraldikából ismert szimbólikus jelentésük miatt, vagy később felvett valódi címerek előképeként használták már a 16. századtól.

III. A Nemzeti Múzeum 15–16. századi címeres ostyasütővasai

A Magyar Nemzeti Múzeum címeres ostyasütővasai közül öt darab családi címereset, két ország-, illetve városcímereset és egy címerállatosat mutatunk be.

Mivel a múzeumi szerzeményi naplók, illetve a nyilvántartási kartonok leírásai az ostyasütővasak eredetét illetően igen szűkszavúak – hiszen az előzmények már csak azért sem állhattak rendelkezésre, mert az egyes darabok különböző gyűjteményekből és eseti vételek útján másod-, harmadkézből kerültek a múzeumba – szinte minden egyes darab eredetének felderítése külön-külön igen alapos és széleskörű kutatómunkával járt. Különösen hosszú, elmélyült kutatómunkát igényelt azoknak a családi címereknek a megfejtése, azonosítása, amelyek mellett felirat nincs. Ezeknél kizárólag a címerképből kellett a tulajdonos családjára és szerencsés esetben személyére visszakövetkeztetni. De a többi család-, ország- és városcímeres ostyasütő is alapos genealógiai és heraldikai utánjárást igényelt. A kutatás mégis megértte a fáradságot, mert az igen érdekes földrajzi és történeti adatok feltárásával az eddig holt múzeumi tárgyak élő, beszélő dokumentumokká lettek.

²⁶ Thiele 1959, Abb. 31., 40.

²⁷ Hansen 1968, 123. Abb. 228/g.

²⁸ Thiele 1959, 31. Abb. 38.

1. Az első, legrégibb és legszebb családi címeres darab csak nemrég került elő. A hetvenes években néprajzi érdeklődésű középiskolás diákok tanáruk vezetésével felfigyeltek Heves és Borsod megyében az ott még mindig élő ostyasütés szokására. Több mint 40 ostyasütővasat gyűjtöttek be, illetve vettek számba. Ezeket az Ózdi Honismereti Kör évkönyvében ismertették is. Az Ózd környékén talált 19–20. századi népies és vallásos témájú ostyasütőktől teljesen elütött egy tévesen 1897-re datált darab.²⁹ Az egyik lapján két, kifejezetten későgótikus ízlésű, egymással szembefordított címerpajzsot tart egy nyakánál fogva megláncolt majom. A két címer összefordítása nem hagy kétséget affelől, hogy ún. házassági címerekkel van dolgunk.

A férj címerében a pajzsot tartó majom balra forduló, guggoló alakja látható, nyakában hosszú láncsal, a feleség négyelt címerpajzsának 1. és 4. mezejében két függőlegesen egymásnak hátat fordító hal látható, a 2. és 3. mező pedig vízszintesen háromszor vágott. – A köralakban végigfutó külső szegélyt 13 félköralakú kis ív díszíti. A felső négy ívben a tévesen 1897-nek olvasott évszám, helyesen: 1497, a legalsóban pedig egy fordított L-ből és K-ből összetett jel, talán a készítő mester jele. A kis ívek végződésénél egy-egy 3 kis virágból álló, poncolt díszítmény látható. (1. kép)

A másik lap 11–11 egyenes vonallal rombuszokra osztva a hagyományos, közismert, rácsos ostyafelületet mutatja. Minden rombusz közepén egy-egy, a másik sütőlapon is alkalmazott, poncolt virágocskával. (2. kép)

A sütőlapokon körirat nincs. Nyele hiányzik, csak a két lap maradt meg.

A házassági címerrel ellátott ostyasütővas tulajdonosai kilétének megállapítása igen nehéz feladatot jelentett, míg végül egy igen praktikusnak bizonyult, kitűnő „Wappenschlüssel” (címerképek megfejtésére szolgáló kézikönyv)³⁰ segítségével sikerült a majmos címert azonosítani, majd ennek alapján a házaspár személyét is pontosan tisztázni.

A férj: *Lasla (Ladislaus) von Prag* volt, aki feltehetően Dél-Stájerországból származott a valószínűleg csehországi eredetű, majd Karintiába és Stájerországba áttelepült Prag(er) nemesi családból. III. Frigyes császár idejében igen gyorsan emelkedett fel a társadalmi ranglétrán. Corvin Mátyás magyar király pártjára állt, de annak halála után elhagyta a magyar hadilobogót és Miksa szolgálatába szegődött. Többek között karintiai „Erbmarschall” lett, radkersburgi kapitány, 1505-ben pedig bárói méltóságot szerzett. Első felesége Regina Tanpeck volt, az utolsó Tanpeck leánya, akivel Felső-Ausztriában nagyon nagy vagyon birtokába jutott. De további két felesége révén is egyre gazdagabb lett. Harmadik felesége Anna Fux von Fuxberg, akit 1514-ben hagyott özvegyen, a magyar és cseh királyné udvarmesternője címet viselte.³¹

Lasla von Prag sírköve a felsőausztriai Altenburgban, Münzbach illetve a ma Perghez tartozó Windhag melletti templomban ma is megvan. Felirata: „Hie

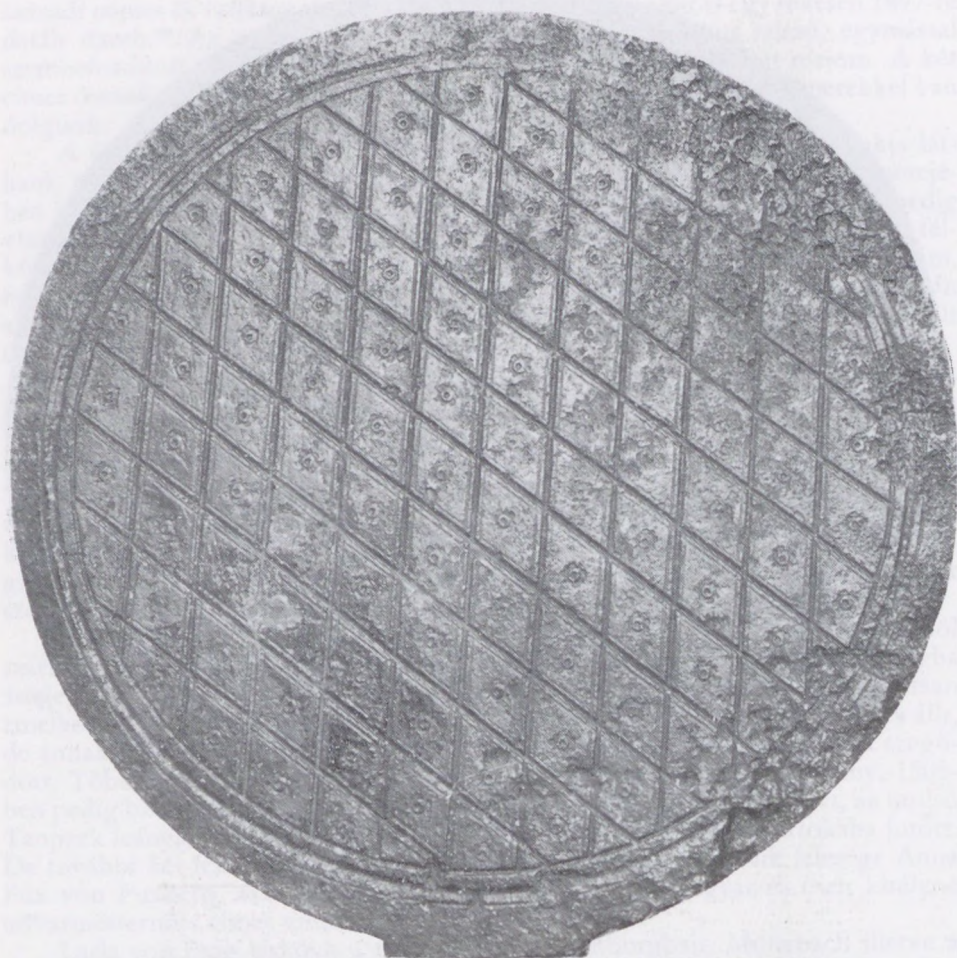
²⁹ *Soltész* 1983, 182., 185.; Az érdekes darabra a téves datálás miatt többen felfigyeltek, többek között *K. Csilléry Klára*. Ezek után vásárolta meg a tárgyat *Valter Ilona* közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeum. A címerek megfejtése ügyében *Bertényi Iván*hoz fordultak, aki szerzőt kérte fel a heraldikai problémák megoldására. Ennek köszönhető tulajdonképpen az egész tanulmány, amelyet a *Konolovszki Júlia és Aczél Eszter* szívességéből tanulmányozásra rendelkezésemre bocsátott teljes gyűjtemény ismeretében írhattam meg.

³⁰ *Krassler* 1968

³¹ *Siebm.* NÖ. 1909, 357–358. Taf. 196.; *Siebm.* OÖ. 1904, 261–263. Taf. 71.

1. ábra Ostyasütővas sütőlapja Lasla von Prag és felesége, Regina Tannbeck von Windhag házassági címerével (1497)
- Abb. 1. Backplatte des Waffeleisens mit dem Allianzwappen des Lasla von Prag und seiner Frau, Regina Tannbeck von Windhag (1497)

2. ábra Az 1. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja (1497)
Abb. 2. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 1 (1497)

3. ábra

Lasla von Prag epitáfiuma a felsőausztriai Altenburgban, Windhag mellett, az elhunyt páncélos alakjával és címerével (1514)

Abb. 3.

Das Epitaph des Lasla von Prag im oberösterreichischen Altenburg bei Windhag mit der geharnischten Figur und dem Wappen des Verstorbenen (1514)

ligt begraben der wolgeporn Herr Laslan v. Prag freiherr zu winthaag Erbmars-salk zu kernden der gestorben ist den 28. Tag Wintermonetz I. V. und I. IIII jar der gott genedig und barmherzig sey". Az epitáfium négy sarkában címerpajzsok, közepén az elhunyt páncélos alakja. Sisakját megláncolt majom díszíti. Jobbjában kardot, baljában megláncolt majmot ábrázoló pajzsot tart.³² (3. kép)

Ezek után könnyen azonosítani lehetett a feleség címerét és személyét is: *Regina Tannbeck (Tanpekb, Tanbegkh) von Winthag*, aki 1499-ben hunyt el. Az ő epitáfiumán is az ostyasütővason látható címerpajzs szerepel a felsőausztriai St. Georgen bei Tollet plébánia templomában.³³

A sütővas vésése kifejezetten jó képességű, gyakorlott mester – feltehetően ötvös – kezemunkájára vall.

A sütőlapok átmérője 17 cm.

Leltárszám: MNM Középkori Osztály 84. 43a – b.C.

2. A második családi címeres ostyasütővas mindkét kerek sütőlapján kis akantuszlevelekből, csillagkból és körökből kialakított, finom poncolású keretben egy-egy német reneszánsz stílusú, szépen bevéssett címer látható, minden felirat és évszám nélkül.

Az egyik lapon négyelt pajzs 1. és 4. mezejében egy-egy szarufa, 2. és 3. mezeje pedig hasított, jobb felében háromtornyos nyitott városkapu, bal fele vízszintesen kétszer vágott. A pajzsban három, koronás, pántos sisak. A sisakdíszek: jobb oldalt: növekvő, koronás, páncélos, szakállas férfi, jobbában négy buzogányt, baljában kivont kardot tart; közepén: császári koronás, szakállas férfi növekvő alakja, nyakában stórával, jobbában jogarral, baljában országalmával; baloldalt: jobbában három nyílvevesszőt, baljában íjat tartó növekvő, prémsapkás férfi. A pajzsot gazdag címertakaró övezi. (4. kép)

A három jellegzetes sisakdíszből (a spanyol király, a német-római császár, az orosz cár), valamint a pajzsban szereplő osztrák és kasztíliai címerképből viszonylag elég könnyen megállapítható volt, hogy az ősi, stájerországi Herberstein család címeréről van szó, mégpedig arról a változatáról, amelyet V. Károly császár 1522. január 4-én Gentben adományozott a családnak.³⁴ Ez a címerrajz egy csekély eltérést mutat ugyan a Siebmacher felső- és alsó-ausztriai köteteiben közölt ábraktól, viszont egészen pontosan megegyezik a Zacharias Bartsch által 1567-ben kiadott *Steierisches Wappenbuch*-ban található és 1893-ban fakszimilében is megjelent fametszettel.³⁵

A másik sütőlap címere: Vízszintesen vágott pajzs, felső mezeje üres, az alsóban egymás alatt – sakktáblaszerűen – 5, 4, illetve 3 négyzet alakú kazetta látható, átlós vonalakkal X-alakban keresztezve, közepükön egy kis kör, valószínűleg kályhacsempék. A pajzsban szembenéző, koronázott, pántos sasak. Fölötte a sisakdísz: két kiterjesztett sasszárnyon egymás alatt 1 és 4, a pajzsbelivel egyező kazetta. A címert díszes takaró övezi. (5. kép) Ennek a címernek a megfejtése már sokkal komplikáltabb volt, mert sakkozott mezejű pajzs nagyon sok van a családi címerek között. Biztos kiindulási pontul kizárólag az szolgált, hogy kétségtelenül

³² Az epitáfium fényképét és feliratának olvasatát Alois Haslinger plébános úrnak köszönhetem (Windhhaag bei Perg, Oberösterreich)

³³ *Siebm.* OÖ. 1904, 423–425. Taf. 107.

³⁴ *Siebm.* NÖ. 1909, 181. Taf. 87.

³⁵ *Bartsch* 1893, Abb. 23.

4. ábra
Abb. 4.

Ostyasütővas sütőlapja Caspar von Herberstein címerével (kb. 1550)
Backplatte des Waffeleisens mit dem Wappen des Caspar von Herberstein (ca.1550)

5. ábra A 4. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja Caspar von Herberstein felesége,
Wandula von Mansdorf címerével (kb. 1550)
- Abb. 5. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 4. mit dem Wappen der Wandula von
Mansdorf, Frau des Caspar von Herberstein (ca.1550)

6. ábra Ostyasütővas sütőlapja Hans von Görtschach nevével és címerével (1557)
 Abb. 6. Backplatte des Waffeisens mit dem Namen und Wappen des Hans von Görtschach (1557)

egy Herberstein férj feleségéről vagy egy Herberstein leány férjéről lehet csak szó, mégpedig csakis a 16. században és mindenképpen 1522 után. A Siebmacher Herberstein-családfáján³⁶ azonban csak a férfitagok szerepelnek feleségeikkel. A 16. századi Herberstein feleségek címereinek gondos átvizsgálása után azonban szerencsére azonosítani lehetett a sakkozott, vagy kályhacsempés címert. Caspar von Herberstein-nek ugyanis Wandula von Mansdorf volt a felesége, a Mansdorf címer pedig – bár a csempék vagy négyzetek száma sűrű ingadozást mutat – kétséggel megegyezik a sütővasunk másik lapjába vésett címerrel.³⁷

A férj tehát: *Caspar von Herberstein*, az ún. „sváb szövetség”-ben Waldburg főasztalnok első hadi kapitánya („im schwäbischen Bund des Truchsessn zu Waldburg oberster veldhauptman”), 1547-ben lovag („Ritter”), később Károly király étékfogója („Königs Karls Fürschneider”).

A feleség: *Wandula von Mansdorf(er)*, az utolsó, 1535-ben elhunyt Mansdorf, Hans leánya, Bernhard von Khevenhüller özvegye. Esküvőjük dátuma: 1550 február 17.

A sütővas tehát feltehetően 1550-ben, vagy röviddel ezután készülhetett. Magyarországra kerülésének semmi nyoma nincs, azonkívül, hogy a Herbersteineket éppen a 16. századi török – magyar harcok kapcsán sűrűn találjuk Magyarországon. Caspar testvére, Christoph például 1541-be Buda alatt esett el, Nagybátyjuk, Sigmund Herberstein, a híres diplomata pedig utóljára 1551-ben járva Magyarországon az 1527-ben Tokajnál elesett unokaöccse, Günther Herberstein sírját kereste fel.³⁸

A sütővas körlapjainak átmérője 20 cm

Leltárszám: MNM Újkori Osztály 87/1910.

3. A következő sütővas egyik lapját a köriraton belül csaknem teljesen kitölti a korabarokk körvonalú négyelt tárcsapajzs: 1. mezejében befeléforduló, ágaskodó oroszlán, a 2. és 3. mező vízszintesen vágott, alsó fele saktáblaszerűen kockázott, fölötté hosszúhajú, meztelen férfi növekvő félalakja, jobbában fölfelé fordított horgonyt tart, a 4. mezőben emberarcú félhold fölött 8 ágú csillag.

Körirata: „HANS VON GORTSCHACH ZV GROS 1557” (6. kép)

A név és a címer azonosítása után megállapítható volt, hogy a régi karintiai lovagi nemzetségből származó, majd Alsó-Ausztriába került Görtschacher család egy tagjáról van szó, mégpedig arról a *Hans von Görtschach*-ról, aki I. Ferdinánd császár és magyar király titkos tanácsosa és ugyanakkor a magyar hadsereg „szemlélője” (felügyelője) volt („Mustermeister der ungarischen Armee”). 1552-ben vásárolta meg a sütővas köriratában szereplő Gross várát („die Veste Gross”).³⁹

Maga a címerrajz pontos ugyan, de a vonalas véset meglehetősen elnagyolt. A körirat hossza sincs jól kimérve és beosztva, az N-betű negatív helyett pozitíva sikerült.

A sütővas másik lapja nem címeres. A nagyon kopott körlap közepén a bűnbeesés jelenetének képe sejthető (Ádám, Éva, almafa, kígyó?). A körirat be-

³⁶ Siebm. OÖ. 1904, 113 – 119.

³⁷ Siebm. Ká. 1879, 8 – 9. (Khevenhüller – Metsch); Siebm. OÖ. 1904, 114. Taf. 44. (Khevenhüller); Siebm. Nö. 1909, 225. Taf. 111. (Mansdorf V., Khevenhüller); Krassler 1968, 13., 172. (Mansdorff, Mansdorf)

³⁸ Tardy 1979, 73.

³⁹ Siebm Nö. 1909, 128. Taf. 64.

7. ábra
Abb. 7.

A 6. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja (1557)
Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 6 (1557)

8. ábra
Abb. 8.

Ostyasütővas sütőlapja Georg Gulden névvel és címével (1565)
Backplatte des Waffeleisens mit dem Namen und Wappen von Georg Gulden
(1565)

9. ábra A 8. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja Georg Gulden felesége, Anna Puchleitner nevével és címerével (1565)
- Abb. 9. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 8 mit dem Namen und Wappen von Anna Puchleitner, Frau des Georg Gulden (1565)

tűtípusa eltér a másik lapétól. Ez természetes is, mert jóval későbbi készítési dátumot mutat:

„PRO.GLA.D : C : F : WALEMTINI DANIEL. 1708” (7. kép)

A felirat megfejtése, a rövidítések feloldása egyelőre nem sikerült. A két különböző dátumot viselő, egybekapcsolt sütőlap összefüggése sem derült ki. A körirat itt is elég hibás, a vésés minősége a kopás miatt pontosan nem állapítható meg, de inkább gyenge közepesnek tűnik.

A sütőlapok átmérője 18,5 cm.

Leltárszám: MNM Újkori Osztály 119/1877. V. b. 39. (Szalay Ágoston gyűjteményéből)

4. A negyedik családi címeres sütővas egyik lapján a következő teljes címer képe látható: Dús címertakaróval körülvett, egyszerű tárcsapajzsban a birodalmi országalma képe. A pajzs fölötti, jobbra néző, rostélyos sisak fölött növekvő férfialak, hegyes süvegben, amely mellé három toll van tűzve. Jobbjában a pajzsbeli országmát tartja, balját csípőjére helyezi.

Körirata: „GEORG GULDEN. D. GANZLER. ZV. PASSAV. PHLEGER. ZV. ZELL. VND. GRIESBACH+” (8. kép)

A sütővas tulajdonosa tehát *Georg Gulden* passauai kancellár, Zell és Griesbach gondviselője volt. A címerrajz alapján az is kiderült, hogy a müncheni eredetű, ősrégi Guldein nemzetségről van szó, amelyet a Siebmacher a kihalt bajor nemeség sorában tart nyilván, azzal, hogy e nemzetségnek már a 14. században nyoma vész.⁴⁰ A sütővas azt igazolja, hogy a család akkor nem halt ki, hiszen egy tagja a 16. században még fontos pozíciót tölt be. A Passau melletti Zell, ma Oberzell, a passauai püspök birtoka volt és az ott álló, 16. században átalakított várkastély ma a Bajor Nemzeti Múzeum Kerámia gyűjteményének nyújt otthont⁴¹. Tőle néhány kilométernyire fekszik Griesbach.

A sütővas másik lapján a feleség címere: Hasonló, dús címertakaróval díszített tárcsapajzsban hármass halmon természetes bükkfa. A jobbránéző, rostélyos sisak fölött a pajzsbeli bükkfa a sisakdísz.

Körirata: „ANNA.GEBORNE.PVECHLEVTNERIN.SEIN.HAVSFRAV. 1565+” (9. kép)

A címer alapján a *Puchleitner* családot is azonosítani lehetett. Siebmacher szerint a passauai eredetű család egyes tagjai Linzben és az ún. „Mühlviertel”-ben is megtalálhatók.⁴²

A sütőlap viszonylag kisméretű, a lapok körátmérője csak 10 cm. Vésétük közepes minőségű, de még a domború-homorú pecsétvésetek technikájához áll közel. A köriratok antikva-betűi között több hibás is akad.

Leltárszám: MNM Középkori Osztály 119/1877. V. b. 40. (Szalay Ágoston gyűjteményéből)

5. Az ötödik családi címeres ostyasütővas egyik lapján a teljes belső körlapot kitöltő, korabarokk tárcsapajzsot széles, vízszintes pólya szeli át, amelyen balra futó szarvas képe látható, agancsai között hosszú szárú kereszttel. A pólya alatt és fölött egy-egy hatágú csillag.

⁴⁰ Siebm. A. Bay, 1884, 72. Taf. 71.

⁴¹ Bauer/Schmid 1983

⁴² Siebm. OÖ. 1904, 282–283. Taf. 75.

10. ábra Ostyasütővas sütőlapja Ulrich Gassner nevével és címerével (1597)

Abb. 10. Backplatte des Waffeleisens mit dem Namen und Wappen von Ulrich Gassner (1597)

Körirata: „VLLRICH.GASSNER.ANO.DOMINI.1.5.9.7”. A körirat számára üresen maradt további helyet ízléses, virágos indadísz tölti ki. (10. kép)

A Gassner család polgári címerét 1532-ben adományozta V. Károly császár. Ebben, a jobbharánt vágott pajzsban egy-egy csillag található. A családból *Ulrich Gassner*, a Konstanz közelében fekvő Nellenburg erdőmestere és testvére, Wolfgang 1558-ban szarvassal díszített harántpólyával bővítették ki címerüket. Ez nyilván a Szent Eusztáknak, vagy az ismertebb Szent Hubertnek, a vadászok és erdészek hagyományos védőszentjének legendájából származó attribútummal, az agancsai között keresztrel ábrázolt szarvas képével áll szoros összefüggésben. Bár az ostyasütővas címerében vízszintes a pólya, kétségtelen, hogy a család és a személy azonos.

Az 1606-ban nemesi rangra emelt Gassner család már rózsákkal kísért zergét viselt címerpajzsának pólyáján.⁴³ Ez a tény azért lehet esetleg érdekes, mert vizsgált sütővasunk másik lapját egy pajzsba nem foglalt, füves, virágos földről jobb irányba ágaskodó zerge képe díszíti.

Körirata: „VRSVLA. BOCKHMEIERIN. ANO. DOMINI. 1. 5. 9. 7” (11. kép)

Bockmeier a feleség családi neve, és a zerge valószínűleg a Bockmeier család választott beszélő címerének előképe. Talán éppen innét került a zerge motívum a nemesi rangra emelkedett Gassnerek címerébe?

A nagyon szépen egymáshoz illő két sütőlap vésete kitűnő, biztos vonalvezetéssel készült.

A sütőlapok átmérője 15 cm.

Leltárszám: MNM Középkori Osztály 85/1899. (Vétel Beöthy M.-től)

6. Az országcímeres ostyasütővasak közül szép vésetével kiemelkedik egy 1537-ben készült darab, amely az Ózd környéki gyűjtés eredményeként⁴⁴ került a múzeumba az 1.) szám alatt ismertetett 15. századi sütővassal együtt.

Egyik sütőlapján a *bajor címer* képe látható: Négyelt tárcsapajzs 2. és 3. mezejében a mai napig használt rutás bajor címer, az 1. és 4. mezőben pedig Pfalz címere, az ágaskodó, koronás oroszlán képe látható. A pajzsot dekoratív, levélszerű címertakaró övezi, a jobbra néző, rostélyos sisak fölött a sisakdísz: két, rutás nyitott sasszárny között a pajzsbeli oroszlán jobbra néző, növekvő alakja, felemelt hosszú farokkal. A címer stílusában alig különbözik a Johannes Aventinus 1522-ben kiadott Bajor Krónikájának címlapján látható bajor hercegi címertől.⁴⁵

A körirat: „VEBMN TONINIANET + + IN EDERNVN: 1537”

A hibásan vésett körirat helyes szövege: Verbum Domini manet in aeternum = Isten ígéje megmarad örökké. (12. kép)

A másik sütőlapon nagyon szépen metszett, leveles, volutás díszítéssel körülvett, téglalap alakú tábla látható, két oldalán egy-egy rombuszalakú keret nyúlány akasztóval, a következő szöveggel:

„OANIMA:MEA:SPERA:I
N:DEO:QVONIAM:AD
HVCCONFITEBOR:I

⁴³ *Siebm. BG.* 1888, 45. Taf. 46.

⁴⁴ *Soltész* 1983, 175–177. képe: 184.

⁴⁵ *Storchenurm* 1979, 35.

11. ábra A 10. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja Ulrich Gassner felesége, Ursula Bockmeier névvel és „beszélő” címerállatának rajzával (1597)
- Abb. 11. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 10 mit dem Namen und der Zeichnung des „redenden” Wappentiers von Ursula Bockmeier, der Frau des Ulrich Gassner (1597)

12. ábra Ostyasütővas sütőlapja a bajor-pfalzi címerrel (1537)
 Abb. 12. Backplatte des Waffeleisens mit dem bayrischen-pfälzischen Wappen (1537)

13. ábra A 12. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja latinnyelvű zsoltáridézet felirattal (1537)
- Abb. 13. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 12 mit Psalmenzitatsinschrift in lateinischer Sprache (1537)

LLI:IACTA:COGITAT
VM:TWM:IN:DNO:E
T:IPSE:TE:ENITRI
ET:MDXXXIIIIIIII”

A helyes szöveg: O anima mea spera in Deo quoniam adhuc confitebor illi iacta cogitatum tuum in Dno. et ipse te enutriet = Őh lelkem reménykedj az Istenben, mert mindig bízni fogok benne! Fordítsd gondolataidat az Úr felé és Ő maga fog táplálni téged.⁴⁶ (13. kép)

A sütővasnak ez a táblás megoldású díszítménye és címerének stílusa is nagy hasonlatosságot mutat egy a (müncheni Bajor Nemzeti Múzeumban őrzött darabhoz, amely egy évvel később, 1538-ban készült „Pangratz von Freiburg zue Aschau” számára. Ezen egy P. P. monogram is található, feltehetően a címermet-szőé. Nem lehetetlen, hogy a mi darabunkat is ugyanez a P. P. mester készítette.⁴⁷ A sütővas lapátmérője 17 cm

Leltárszám: MNM Középkori Osztály 84. 44. C.

7. A hetedik sütővas átmenet az országcímeres típusból a városcímeresbe.

A sütővas egyik lapján ugyancsak a négyelt *bajor-pfalzi címer* képe látható: az 1. és 4. mezőben az ágaskodó, koronás pfalzi oroszlán, a 2. és 3. mezőben a rutás bajor címer. A tárcsapajzs fölött két egymás felé fordított rostélyos sisak. A jobb-oldali sisakdísz: két rutázot bivalyszarv között szembenéző, elrajzolt, emberarcú, szakállas, hosszúfarkú, koronás oroszlán növekvő félalakja emelkedik ki, a bal-oldali: két rutázott sasszárny között ugyanez a növekvő félalak. (14. kép) A másik lap körirata: „DEVs ADIVTOR MEVS+” (= Isten az én segítőm)

A körlap belsejében négy, alsó csücskével egymáshoz illesztett tárcsapajzs, mint egy négylevelű virág szirma. Az első hasított pajzs jobb felében sas félalakja, balfele hatszor jobbharánt vágott. Ez *Nürnberg* címere. A második pajzs kétszer hasított, feltehetően *Bregenz* címere, a harmadikban egy oszlopfőn álló cirbolyamag, másnéven piniadió, *Augsburg* ősi címere, a negyedikben két keresztbe tett kulcs, *Regensburg* címere. A tárcsapajzsok homorú oldalai által képződött félkörökben az évszám: 1 5 4 3. (15. kép)

A négy városcímerrel díszített országcímeres sütővas a 16. században meglehetősen elterjedt típus lehetett. Egy ilyet őriz pl. a veszprémi Egyházmegyei Múzeum is, igaz ennél az országcímer a birodalmi császári sas, üres szív-pajzzsal a mellén, de a négyszirmú virág formájában elhelyezett városcímerek közül kettő, *Nürnberg* és *Augsburg* megegyezik, akárcsak az 1568-as évszám elhelyezése és a négycímeres lap teljes kompozíciója.⁴⁸ Hasonló található a müncheni Bajor Nemzeti Múzeumban is 1560-ból. Ennek egyik lapján a bajor-pfalzi négyelt címer, a másikon a már ismertetett négyes kompozícióban *Nürnberg* címere, valamint egy vízszintes pólyás, továbbá egy sakkozott és harántpólyás mezővel négyelt, illetve egy ágaskodó oroszlános címerpajzs látható.⁴⁹

⁴⁶ A latin szövegek helyes olvasata és fordítása K. Csilléry Klárától és Pilát Ágnesztől származik.

⁴⁷ Lelt. sz. E-945

⁴⁸ Lelt. sz. 75.430

⁴⁹ Lelt. sz. E-935

⁵⁰ *Pereház* 1984, 24.; Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztály, lelt. sz. 65/1894. 2.; Iparművészeti Múzeum, Budapest, lelt. sz. 18.509 és 18.511.; Bakonyi Múzeum, Veszprém, lelt. sz. 66.217.1. (1587); Bayerisches Nationalmuseum, München lelt. sz. E-956, E-957/958.

14. ábra Ostyasütővas sütőlapja a bajor-pfalzi címerrel (1543)
Abb. 14. Backplatte des Waffeleisens mit dem bayrisch-pfälzischen Wappen (1543)

15. ábra A 14. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja Nürnberg, Bregenz, Augsburg és Regensburg címerével (1543)
- Abb. 15. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 14 mit dem Wappen von Nürnberg, Bregenz, Augsburg, und Regensburg (1543)

16. ábra Ostyasütőlap sütőlapja kétfejű, koronás birodalmi sas rajzolatával (1556)
 Abb. 16. Backplatte des Waffeleisens mit der Zeichnung des doppelköpfigen, gekrönten
 Reichsadlers (1556)

17. ábra A 16. képen bemutatott ostyasütővas másik sütőlapja kétfarkú, ágaskodó oroszlán rajzolatával (1556)
- Abb. 17. Zweite Platte des Waffeleisens von Abb. 16 mit der Zeichnung eines sich bäumenden Löwen mit Doppelschwanz (1556)

Ezeknek a városcímeres sütővasaknak a tulajdonosait, használatuk pontos helyét és alkalmait nem ismerjük. A különböző délnémet városok címereiből, a kizárólag vallásos köriratokból és a meglehetősen elnagyolt, primitív vésetekből esetleg arra következtethetünk, hogy a szegényebb városi polgári réteg használhatta ezen a területen már elég korán, a 16. század közepén. Ez azonban egyelőre pusztá feltevés, amely nem mond ellen annak a másik, ugyancsak bizonyításra szoruló feltevésnek, hogy ezek a városcímeres vasak a vallási viszálykodások miatt 1534-ben formálisan felbomlott ún. sváb városszövetség protestáns színezetű továbbélésének tanúi.

Az ismertetett sütővas lapjának körátmérője 16 cm. A vonalas vésés elég primitív, az országcímer egyik sisakja és a két sisakdísz oroszlánja szembetűnően elrajzolt.

Leltárszám: MNM Újkori Osztály 1961. 3227

8. Végül az utolsó darabon nincsen pajzs, csak címerállatok. Egyik lapján kiterjesztett szárnyú *kétfejű*, *koronás sas* heraldikusan stilizált rajza látható, szív-pajzs nélkül.

Körirata: „DER LIEWEN. GOSD. NLMED. VER. GVED. HGINDW + 1556 +” (16. kép)

A másik lapon kacskaringós indadíszítmények között kis, ismétlődő, poncolt motívumokból álló körkeretben kinyújtott nyelvű, kétfarkú, ágaskodó *oroszlán* lendületes vonalvezetéssel vésott rajzolata, minden felirat nélkül. (17. kép)

Az első lap vésete kétségtelen, hogy a birodalom, a császárság szimbóluma, a másik esetleg Csehország kétfarkú címeroroszlánjára utalhat. — A felirat feloldása nem sikerült, de kifejezetten vallásos bibliai idézetnek látszik.

A sütőlap átmérője 16 cm

Leltárszám: MNM Újkori Osztály 1961. 3326

Ez alkalommal az ostyasütővasak csak egy időben és stílusban körülhatárolt csoportjának ismertetésére szorítkozhattunk. A Magyar Nemzeti Múzeum 15–16. századi későgót és főleg németreneszánsz címeres sütővasai kizárólag délnémet területekről származnak. Nagyjából egyforma stílusjegyeket viselnek. Csak tulajdonosaik periferiális magyarországi kapcsolatai, hivatalviselésük, illetve főképp itteni katonai szereplésük utalnak esetleges magyarországi használatukra. Magyarországi család hazai készítésű címeres sütővasa ebből az időből — tudomásunk szerint — mindeddig nem ismeretes.

Másik külön stílusirányzatot képviselnek a múzeumainkban itt-ott felbukkanó 16. századi olasz reneszánsz stílusban készített ostyasütővasak (stampo de cialde). Ezek finom cizellálásukkal, világias, antik motívumaikkal és esetenként lőfőpajzscímereikkel tűnnek ki.⁵⁰

Az ostyasütővasak legnagyobb része azonban a 18. század végétől kezdve, főleg a 19. században az iparművészet területéről végleg átlép a népművészet körébe, és éppen ezért a hazai múzeumok néprajzi gyűjteményeiben található. Átmenetet jelentő darabok természetesen bőven akadnak közöttük, mert az ostyasütővasak nagyjából ugyanazt az utat tették meg az iparművészet és a népművészet határmezsgyéjén, mint pl. a habán kerámia, amely szintén a felső társadalmi osztályok igényes darabjaival kezdődik és fokozatos elnépiesedéssel jutott el a polgárságon keresztül a falusi nép közé.

IRODALOM

- BÁLINT 1976. *Bálint, S.* Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagy ünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest 1976.
- BARTSCH 1893. *Steiermärkischer Wappen-Buch von Zacharias Bartsch 1567* – Facsimile-Ausgabe von dr. J. Zahn und A. Ritter Anthony v. Siegenfeld. Graz u. Leipzig 1893.
- BAUER/SCHMID 1893. *Bauer, I. – Schmid, E. D.* Handbuch und Führer zum Keramikmuseum Schloss Obernzell – Zweigmuseum des Bayerischen Nationalmuseums. München 1983.
- BELÉNYESY 1959. *Belényesy, M.* Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540 – 1550-es számadásaiból. Történeti Néprajzi Füzetek 1. Budapest 1959.
- ENCICL. IT. 1936 – 1944. *Enciclopedia Italiana*. Milano 1936. – 1944.
- EWART 1981. *Ewart, U.* Über die Verwendung der Model und Backformen. Festliches Backwerk. Hiltzmodel – Formen aus Zinn, Kupfer und Keramik – Waffel- und Oblateneisen. Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums. Nürnberg 1981.
- FORGEAIS 1874. *Forgeais, A.* Numismatique des corporations parisiennes, métiers etc. d'après les plombs historiés trouvés dans la Seine. Paris 1874.
- HANSEN 1968. *Hansen, H. J.* Kunstgeschichte des Backwerks. Geschichte und Entwicklung der Gebäckarten und ihrer Formen. Oldenburg-Hamburg 1968.
- KRASSLER 1968. *Krassler, J.* Steirischer Wappenschlüssel. Graz 1968.
- KRAUSE 1970. *Krause, A.* Geschichte der Stiftbäckerei und Bäcker in Admont. Das Steirische Handwerk 1. Graz 1970. 499 – 512.
- LEXIK, F.TH.U.K. 1960. *Lexikon für Theologie und Kirche* (Buchberger). Freiburg 1960.
- MAGY. NÉPR. LEX. 1981. *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest 1981.
- NEUNTEUFL 1985. *Neunteufl, H.* Die Waffeleisensammlung im Enns Museum im Spiegel der Forschung OÖHB 2(1985) 163 – 173.
- PALLAS LEXIK. 1893 – 1900. *A Pallas nagy lexikona*. Budapest 1893 – 1900.
- PEREHÁZY 1984. *Perdáz, K.* Az európai kovácsolt vasművesség. Budapest 1984.
- RADVÁNSZKY 1893. *Radwánszky, B.* Régi magyar szakácskönyvek. Budapest 1893.
- AEBM. SI. BAY, 1884. *Siebmacher's* Grosses und Allgemeines Wappenbuch (A továbbiakban *Siebm./Seyler*.) G. H. Ausgestorbener bayerischer Adel 1. Nürnberg 1884.
- SIEBM. BG. 1888. *Siebm. Hildebrandt, A. M. – Seyler, G. A.* Zweitausend bürgerliche Wappen 3. Nürnberg 1888.
- SIEBM. K.Ä. 1879. *Siebm. Hilderbrandt, A. M.* Der Kärnter Adel Nürnberg 1879.
- SIEBM. NÖ. 1909. *Siebm. Kirnbauer v. Erzstätt, J. E.* Niederösterreichischer Adel. Nürnberg 1909.
- SIEBM. OÖ. 1904. *Siebm. Starkenfels, A. Frh. v. – Kirnbauer v. Erzstätt, J. E.* Oberösterreichischer Adel. Nürnberg 1904.
- SIMONIDES 1899. *Simonides, J.* A nagy-szécsényi Ágost. Hitv. Ev. Egyház múltja és jelene. Nagy-Szécsény 1899.
- SOLTÉSZ 1983. *Soltész, J.-né* Molnárkalács – ostyasütés Ózd környékén. Az Ózdi Népművelési Intézmények Honismereti Körének Évkönyve 8. Ózd 1983. 172 – 183.
- STORCHENTRUM 1979. *Der Storchenturm* – Geschichtsblätter für die Landkreise um Dingolfing, Landau und Vilsbiburg. (Hrsg. von Fritz Markmiller) 14 (1979) Dingolfing 1979.
- SZALAY 1974. *Szalay, E.* Ostyasütők a Déri Múzeum gyűjteményében (Oblateneisen im Déri-Museum) DMÉ (1972) Debrecen 1974. 459 – 486.
- TARDY, 1979. *Tardy, L.* Régi hírünk a világban. Budapest 1979.
- THIELE 1959. *Thiele, E.* Waffeleisen und Waffelgebäcke in Mitteleuropa. Köln 1959.
- VEREBÉLYI 1893. *Verebelyi, K.* Ostyasütők. Múzsák-Muzeumi Magazin 1 (1983) 8 – 10.
- WATHNER 1825. *Wathner, J.* Der vollständige Kenner der Eisen-Waaren und ihrer Zeichen. Grätz 1825.

MIT WAPPEN VERSEHENE WAFFELEISEN IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM AUS DEM 15–16. JAHRHUNDERT

In den ungarischen Museen – unter diesen im Ungarischen Nationalmuseum – werden in großer Zahl zum Backen von nicht-liturgischen, nichtkirchlichen Hostien dienende, zangenähnliche Eisengeräte (Waffeleisen) mit Herstellungszeiten vom 15. bis zum 19. Jh. aufbewahrt. Die aus der Hostie hervorgegangenen sog. Waffel waren schon ganz früh beliebte Leckerbissen an den Mählern ausschließlich weltlichen Charakters anlässlich der großen Familien- und Kirchenfeste. Das Waffelbacken verbreitete sich aus den fürstlichen, sodann hochadligen Haushalten in ganz Europa, hauptsächlich im Laufe des 16. Jh. im Kreise des Adels und des Stadtbürgertums. Schließlich lebte dieser Brauch – im 19. Jh. schon völlig volkstümlich geworden – bei den Landbewohnern fast bis auf den heutigen Tag weiter.

Die ältesten und schönsten Waffeleisen des Ungarischen Nationalmuseums sind aus dem 15–16. Jh. stammende, mit Wappen verzierte Stücke. Der größte Teil dieser Waffeleisen zeigt das Negativ irgendeines Familienwappens, gewöhnlich eines Allianzwappens, andere sind wiederum mit Landes- und Stadtwappen oder mit einfachen heraldischen Tierfiguren versehen.

Bei einem Teil der mit Wappen versehenen Waffeleisen ist der Name und das Herstellungsjahr – in einer den Siegeln ähnlichen Rundschrift – eingekerbt, andere enthalten wiederum außer der Wappenzeichnung nichts anderes. Es gibt solche, an welchen biblische Zitate oder auch sonstige weise Sprüche zu lesen sind.

Der vorliegende Aufsatz versucht durch Interpretation der umschriftlosen Wappen bzw. durch Identifizierung der mit Umschrift versehenen Exemplare die Identität der Waffeleisen benutzenden Familie, ja sogar Personen festzustellen und auf diese Weise auch auf ihre Gebrauchs- und Erzeugungsstelle bzw. – zeit zu schließen.

Von den beschriebenen 8 Stücken führen 5 Familienwappen. Das erste wurde 1497 für Lasla v. Prag und seine Frau Regina Tanbeck hergestellt, das zweite um 1550 für Caspar v. Herberstein und seine Frau Wandula v. Mansdorf, das dritte für Hans v. Görtschach im Jahre 1557. Lasla v. Prag war ein Kärntner Erbmarschall und stand eine Zeit lang im Kriegsdienste des ungarischen Königs Matthias v. Hunyadi. Mitglieder der österreichischen Familie Herberstein beteiligten sich in Ungarn im Laufe des 16. Jh. regelmäßig an den Kämpfen gegen die Türken, Hans Görtschach war hingegen Rat des Königs Ferdinand I. und zugleich Mustermeister der ungarischen Armee. Der Besitzer des vierten Exemplars war Georg Gulden, Kanzler zu Passau und Pfleger zu Zell und Griesbach sowie seiner Frau Anna Puchleitner (1565), das fünfte gehörte Ullrich Gassner, dem Forstmeister zu Nellenburg bei Konstanz und seiner Frau Ursula Bockmeier (1597). Über die Beziehungen der letzteren zu Ungarn gelang es unsrerseits nichts zu erforschen.

An zwei weiteren Waffeleisen ist das bayrischpfälzische Wappen zu sehen (1537, 1543). Das eine führt ein Psalmenzitat an, das andere enthält die Wappenzeichnungen von Nürnberg, Bregenz (?) Augsburg und Regensburg. Schließlich ist das achte Waffeleisen mit dem kaiserlichen Doppeladler und einem heraldischen Löwen verziert (1556).

Ein gemeinsamer Zug der erörterten geschmiedeten Waffeleisen ist, daß sie alle aus dem süddeutschen Raum stammen. Das im 15. Jh. erzeugte Stück ist noch ausgesprochen spätgotisch, die übrigen wurden im deutschen Renaissancestil hergestellt. Die Gravierung von zwei-drei Stücken scheint noch eine sorgfältige Goldschmiedearbeit zu sein, die der übrigen zeigt einfache Linien und sie stammt. Vermutlich von den die Waffeleisen herstellenden Hammerschmieden selbst. Mehrere Zeichen weisen darauf hin, daß eines der Haupterzeugungszentren Ybbsitz (Niederösterreich) war.

Die Waffeleisen mit Wappen sind interessante kulturgeschichtliche Denkmäler an der Grenze des Kungstgewebes und der Volkskunst.

OSZMÁN-TÖRÖK FÉRFIÖV AZ ESTERHÁZY GYŰJTEMÉNYBŐL

GERELYES Ibolya

1985. tavaszán jelentős darabbal gazdagodott a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának török-gyűjteménye. A tárgy – egy férfiöv – kalandos úton, több kitérő után került végül a múzeumba. (1. ábra)

Az övet több más ötvöstaroggal, ékszerekkel és rendjelekkel együtt a második világháború idején Eszterháza (Fertőd) környékén rejtette el Esterházy Pál tiszttartója. A kincsek 1946 őszén kerültek elő. Ekkor tűnt fel a határőrségnek, hogy a környéken a lakosság birtokában nagyértékű régi ékszerek és rendjelek vannak. A hosszú munkával összeszedett tárgyak végül 1947. március 8-án kerültek be a Nemzeti Múzeumba, ahol már ugyanabban az évben kiállításon mutatták be őket. 1948. április 7-én betörték a Nemzeti Múzeum épületébe és ellopták az Esterházy-kincs kiállított tárgyait, köztük a jelen tanulmányban szereplő övet is. A tetteseket az osztrák hatóságok fogták el, tőlük kaptuk vissza a megmaradt beazonosítható darabokat 1985-ben.¹

A tárgy eredetéről annyit tudunk biztosan, hogy – mint azt a bekerülés körülményei igazolják – az Esterházy család hercegi ágának tulajdonában volt. Az Esterházy Miklós nádor halála után felvett 1645. évi leltárban nem szerepelt.² Említésre méltó viszont, hogy a fraknoi kincstár leltárában melyet 1721–1725. között, Esterházy Pál fia, Mihály elhunytá után készítettek el, számos, a mi övünkhöz hasonló módon díszített török tárgyat soroltak fel – feltűnő módon, szinte kizárólag fegyvereket, illetve nyergeket.³

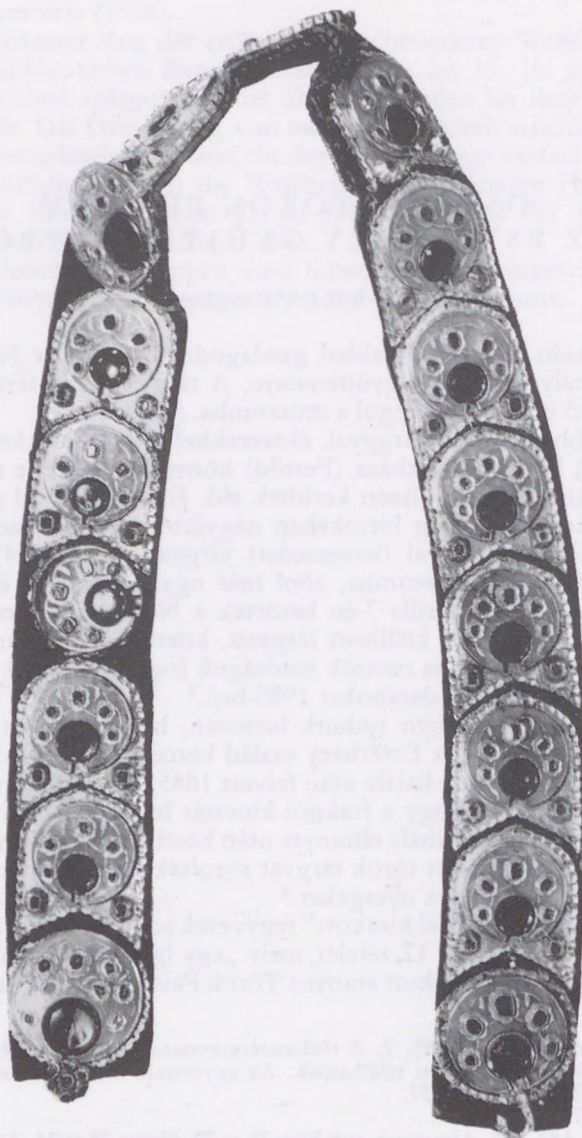
A „nephretikus kövekkel kirakott” fegyverek sorában külön ki kell emelnünk a 71. illetve 72. almáriumok 17. tételét, mely „egy igen Szép merő Ezüst Aranyos hüvelyű nephreticusokkal kirakott aranyos Török Pais” volt.⁴ Ez utóbbi tétel azért

¹ Az öv leltáriszáma: Ö/1. 85. 7. A történetére vonatkozó akták a 24/1947. 54/1947. és 82/1948. Főigazgatóság számokon találhatók. Az együttesbe tartozó rendjeleket Héri Vera közölte. Vö. ö. HÉRI 1987, 33–37.

² *Tbaly* 1883, 755–767

³ *Katona* 1980, 142. 144. Almárium sub Nr. 71 et 72, illetve 73 et 74. Az itt felsorolt török tárgyak között öt darab „nephretikus kövekkel kirakott Portaj török” nyeret, ugyanilyen módon díszített két szablyát és egy pallost találtam. Az 54–55. sz. almáriumokban pedig 45-ös tételszám alatt a következő olvasható: „Egy vörös Tokban egy szív forma nephreticus kü, mellyen Sidó vagy Török írás vagyon”.

⁴ *Katona* 1980, 144.

1. ábra Oszmán – török férfiöv az Esterházy-gyűjteményből
 Fig. 1 Ottoman man's belt from the Esterházy collection

érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert minden bizonnyal azonos azzal a török pajzzsal, melyet az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállításon Esterházy Pál állított ki a fraknói kincstár anyagából.⁵ A pajzs 1896-os leírását olvasva a nálunk lévő öv díszítményeire ismerünk rá: (A pajzs) ”közepét egy csipkézett szélű nagy boglár díszíti, amelyben egy hat cm átmérőjű kerek nefrit körül három kisebb, kilyukasztott nefrit és 54 kis türkizes, három nagyobb... türkizes boglár... van rekeszes foglaltványokban alkalmazva. A felület többi részét hat egész és hat fél fél perzsa stílusú boglár díszíti. A hat egész boglár közül háromban egy-egy zárt félhordalakú nefrit, háromban pedig egy-egy smaragdokkal és rubintokkal körülvett türkizes boglár van. A fél boglárok türkizes díszítésűek. A boglárok közeit türkizes lemezek és nefritek töltik ki. A nefritek bevert vonallevél és köralakú aranydíszítéssel bírnak, és beléjük apró smaragdok és rubintok vannak foglalva.”⁶

Ugyancsak az Esterházy család tulajdonába tartozott az a pallos is, mely 1840-ben, gr. Esterházy János ajándékaként került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.⁷ A pallos markolatát, illetve hüvelyét aranyozott ezüst lemez borítja, melyen vésett virág- illetve palmetta-levél díszítést látható. A markolatot és a hüvelyborítást egyaránt a vésett díszű háttérből erősen kiemelkedő magas foglaltású türkizek, valamint 9 kisebb nefrit és a hüvely két végén egy-egy nagyobb jade-kő lap díszíti. A nefrit lapokba, a kőbe kissé bemélyítve, kis, virágra emlékeztető arany-foglalatban, leveles díszű aranyszállal összekötve türkizeket ágyaztak. A jade-lapokba a türkizek mellett váltakozva apró rubinokat és gránátokat illesztettek. (2. ábra 2.)

Egyes helyeken az aranyszál illetve a türkizkő hiányzik – itt jól megfigyelhető a kövön az előzetes bemélyítés nyoma. A pallos nefrit és jade-köveinek díszítésmódja – bár nem teljesen azonos – de feltűnő hasonlóságot mutat az Esterházy-öv nefrit-köveivel. A hiányzó díszítések helyén jól látható a két tárgy kövein a megmunkálás azonos módja. A pallos köveinek fejlett díszítő rendszere azonban magasabb színvonalú mesterségbeli tudásról tanúskodik.

A Nemzeti Múzeum Fegyvertára még két, az Esterházy-palloshoz hasonló, aranyszál és türkizberakásos nefrit-kövekkel díszített tárgyat őriz; az ún. Zrínyi-pallost,⁸ és egy formailag eltérő, ám ötvöstechnikáját tekintve az előző kettővel csaknem teljesen azonos hegyestőrt.⁹ (2. ábra 1.) E három fegyver keltezését – az alábbiakban még részletezendő művészet- illetve technikátörténeti adatokon kívül – egy korban jól behatárolható együttes is segíti. A drezdai Történeti Múzeum török gyűjteményében őriznek egy kardot, illetve egy díszbuzogányt, melyeket állítólag II. Ferdinánd ajándékozott 1620-ban I. János György szász választófejede-

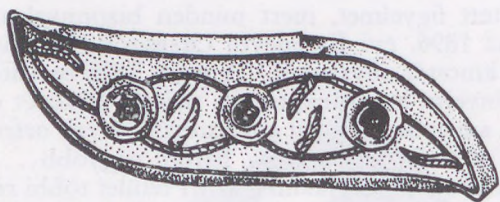
⁵ A tárgy ma nincs Magyarországon. Nem került be az Iparművészeti Múzeum Esterházy-gyűjteményébe.

⁶ Magyarország 1896, 381 – 382. 452. ábra.

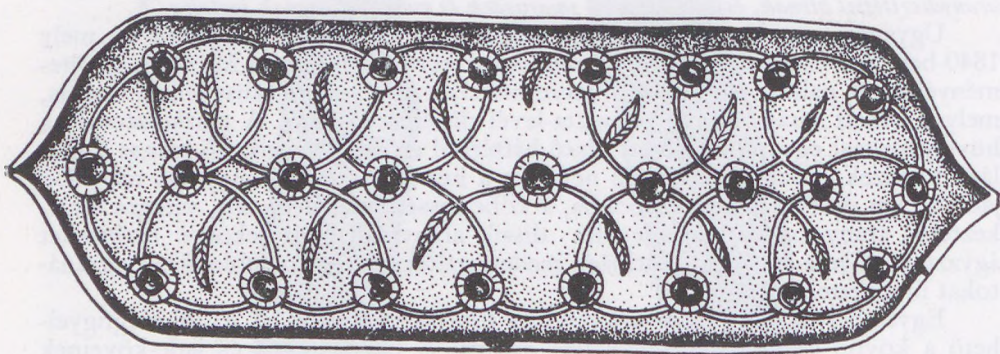
⁷ Kalanz 1912, 192.; Bárányiné 1944, CXX. tábla 1 – 2.; Temesváry én., 70.; A pallos leltáriszáma: 55.3336. Pengéjén múlt századi hamis felirat.

⁸ Temesváry én., 39.; Temesváry 1982, 47. III. kép.; Szendrei 1896, 484 – 485. A Zrínyi-pallos leltáriszáma: 55.3335.

⁹ Temesváry én., 61. A hegyestőr leltáriszáma: 55.3327. A három fegyver tanulmányozásra és közlésre való átengedéséért és munkámhoz nyújtott segítségéért Temesváry Ferencnek tartozom köszönettel.

1

2

2. ábra 1. Nefrit-lap a hegyestőrről
 2. Jade-lap az Esterházy-pallosról
 Fig. 2 1. Nephrite plate from the pointed dagger
 2. Jade-plate from the Esterházy-broadsword

delemnek.¹⁰ A kard markolatát és hüvelyét — a mi pallosainkkal megegyező módon — vésett díszű aranyozott ezüstlemez borítja, melyeket magas foglalású türkizek, és aranyszál illetve türkiz-berakásos nefritek díszítenek. A kard markolata pontosan ugyanolyan aláhajló sárkányfejben végződik, mint a Zrínyi-pallos. A drezdai illetve a nálunk lévő fegyvereket megközelítőleg azonos időben, azonos műhelyben készült daraboknak kell tartanunk.

Az európai gyűjteményekbe nagy számban kerültek be a 17. század végén török tárgyak, elsősorban nyergek, fegyverek, lószerszámok és sátrak. Ez volt az ún. „török zsákmány”, melynek nagy része 1683-ban, Bécs török ostroma idején, majd Buda 1686-os visszafoglalásakor, illetve az azt követő török-ellenes háborúk során jutott a győztesek birtokába.¹¹ E „zsákmány” darabjait elemezve szép számmal találunk az általunk vizsgált övhöz hasonló módon készített és díszített tárgyakat.

¹⁰ Schöbel 1974, 33. 37. 20. kép.

¹¹ A 17. század végi török zsákmányra vonatkozóan: Petrasch 1977, V–XV.; *Die Türken* 1983, 172–180.

A magyarországi anyagban a legjelentősebb az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe tartozó Esterházy-kincs, melyben több ékkőberakásos nefrit-lapokkal díszített török nyereg, illetve lótarakó található.¹² E gyűjtemény egyes darabjai jól beazonosíthatóak a bevezetőben említett 1721–25-ben készült fraknói leltár tételeivel.¹³ E leltár török tárgyai minden bizonnyal Esterházy Pál nádor élete során kerültek a család tulajdonába.¹⁴ Esterházy Pál – Zrínyi Miklós oldalán – már az 1660-as években részt vett a török ellenes harcokban és jelen volt 1683-ban Bécs török alóli felszabadításánál, majd 1686-ban Buda visszafoglalásánál. Az ő gyűjteményébe tartozó tárgyakat joggal tekinthetjük az európai török zsákmány részének.

Hasonlóképpen a zsákmány része kellett, hogy legyen az a nyereg is, melyet a Batthyány-Strattmann család őrzött körmendi kastélyában. A sárga szattyánbőrrel bevont és vörös bársonnyal borított nyereg elülső kápáját arany és rubin-berakásos nefrit-lapocskák díszítették.¹⁵ A külföldi gyűjteményekben őrzött török zsákmány anyagból elsőként egy ma Krakkóban látható, mesterjegyes nyerget kell említenünk,¹⁶ melynek elülső és hátsó kápáját egyaránt aranyozott ezüst, vésett virág- és palmettával díszítésű lemez borítja. A nálunk lévő pallosokhoz hasonlóan e vésett háttérből emelkednek ki a türkizek, illetve a különböző formájú nefrit-lapocskák. E nefritek csak formájukban különböznek az Esterházy-öv köveitől, beágyazott ékköves aranyszálas díszítésük azonban igen hasonló. (3. ábra). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a krakkói nyereg magasabb művészi és technikai színvonalon készült. A nyereghez kengyelpár és lószerszám is tartozott, mindkettőt ugyanilyen nefritekkel díszítették.¹⁷ Szintén a krakkói Nemzeti Múzeum tulajdonában tartozik egy, az előzőhöz hasonló jellegű; nyeregből lótarakóból, kengyeltől és teljes lószerszámból álló együttes, melynek nefrit-lapjain a türkizek mellett rubinok és smaragdok láthatóak.¹⁸ A fejdísz nagyméretű nefrit-lapjának alakja, valamint ékkő és aranyszál berakásos díszítése az Esterházy-pallos jade-lapjaival egyezik meg.¹⁹

A hagyomány szerint Belgrád 1688. évi visszavívása idején került Miksa Emánuel bajor választófejedelem tulajdonába a ma Ingolstadtban látható, a fentiekhez hasonló módon díszített török nyereg.²⁰

Az eddig felsorolt analógiák alapján úgy látszik tehát, hogy az Esterházy-öv korát a 17. századra, készítésének helyét pedig a török birodalom területére kell helyeznünk.

Az oszmán-török ötvösségben a nefrit- illetve jade-faragásnak nem volt hosszú múltra visszatekintő hagyománya. Ez az iparág csak 1514. után honosodott

¹² Az Iparművészeti Múzeum török mesterjegyes, ékkőberakásos nefrit-lapokkal díszített nyergének leltáriszáma: 52.2858.

¹³ *Héjjné* 1975, 494–495.

¹⁴ *Héjjné* 1975, 488, 502.

¹⁵ *Mohács* 1926, 233.

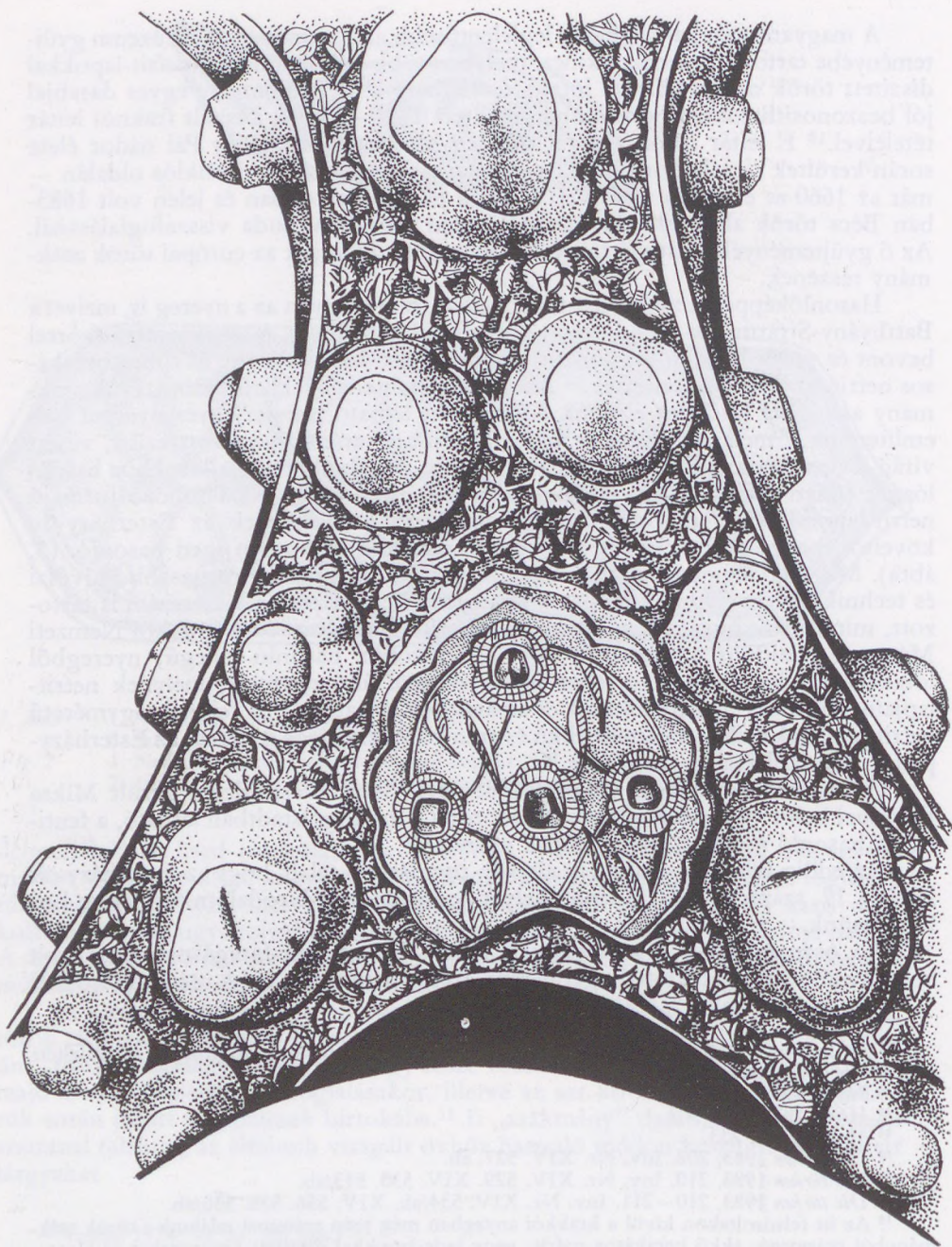
¹⁶ *Die türken* 1983, 208. Inv. Nr. XIV. 527. ab.

¹⁷ *Die türken* 1983, 210. Inv. Nr. XIV. 529. XIV. 530. 513/ab.

¹⁸ *Die türken* 1983, 210–211. Inv. Nr. XIV. 534/ab. XIV. 556. 538. 536/ab.

¹⁹ Az itt felsoroltakon kívül a krakkói anyagban még szép számmal találunk a török zsákmányból származó, ékkő berakásos nefrit- vagy jade-lapokkal díszített fegyvereket és lószerszámokat. *Die türken* 1983, 170, 190.

²⁰ *Osmanisch – Türkisches Kunsthandwerk* 1979, 125. 6. kép.

3. ábra
Fig. 3

A krakkói török nyereg elülső kápájának részlete
Part of the pommel of the Turkish saddle from Cracow

meg a birodalomban. I. Iszelim szultán (1512–1520) ugyanis a perzsa sah fölött aratott csaldíráni győze met követően nemcsak hatalmas zsákmánnyal tért haza, „hanem Tebrizben még az ügyes kézműveseket és mesterembereket is összeszedte, hogy Isztambul kézműipara minél több ágú legyen.”²¹ A perzsa uralkodók török kézre került kincstára – melyben szép számmal találhattak nefritből, illetve jadedből faragott tárgyakat –, valamint az Isztambulba telepített perzsa mesterek egyaránt arra készíthették a török uralkodókat, hogy jade-faragó műhelyt alapítsanak a fővárosban. I. Szulejmán uralkodása idején (1520–1566) ez a műhely már megkezdte fegyverek díszítésére szolgáló kis ékkőberakásos jade- és nefrit-lapocskák készítését.²² Az ebben az időszakban – a 16. század közepén, illetve a század második felében – készített tárgyakon még nagyon erősen érezhető a perzsa ötvösök hatása.²³ Olyannyira, hogy a kutatás sokáig nem is választotta szét a perzsa, illetve az oszmán-török műhelyben készült darabokat.²⁴ Az erős perzsa befolyás ellenére azonban vannak a török nefrit- illetve jade-faragásnak olyan ismérvei, melyek alapján a török műhelyben készült tárgyak viszonylag jól elkülöníthetőek. Ilyen jellemző például, hogy a nefritbe ágyazott ékköveket mindig – többnyire virágalakú – aranyfoglatba illesztik, és a befoglalt ékköveket indás-leveles ágacskák mintájára megmunkált kis aranszálakkal kötik össze.²⁵ A 16. század második felében Isztambulban készült tárgyakon megfigyelhető, hogy az ékkövek, illetve azok aranyfoglatai, valamint az összekötő aranszálak még magasan, szinte relief-szerűen kiemelkednek a kő felszínéből.²⁶ A később készült munkákon már mélyebben beágyazták a nefrit berakott díseit, a díszítőmotívumokat pedig kissé leegyszerűsítették.²⁷

A Nemzeti Múzeum Esterházy-övének „pártját” a Topkapu Szeráj gyűjteménye őrzi. A 17. század elejére első felér e keltezhető isztambuli kapocspár filigrándíszes ezüst kerebe foglalt sötétzöld színű jade-kőből készült, melybe a korábbi darabokhoz képest mélyebb beágyazással, hatszirmú virágot formázó aranyfoglatban rubinokat illesztettek. Az ékköveket ugyancsak bemélyített ágyazatban ülő finoman megmunkált aranszálak és levelecskék veszik körül.²⁸ (4. ábra)

Funkcióját tekintve egészen más darab, mégis a nálunk őrzött öv talán legközelebbi párhuzama egy, a 17. század második negyedében, isztambuli műhelyben készült tükör.²⁹ A tükör vésett díszű arany háttéréből emelkednek ki a szegfű, tulipán, illetve ovális formára faragott, rubin és smaragd berakással díszített jade-lapok. Ez utóbbiak megmunkálási módja, a rubin és smaragd együttes alkalmazása, a hasonlóképpen kidolgozott, finoman vésett háttér, az isztambuli tükör, illetve az Esterházy-öv szélén megfigyelhető azonos eldolgozási technika felveti annak lehetőségét is, hogy talán a két darab azonos műhelyből került ki.

²¹ Káldy – Nagy 1974, 31.

²² Pinder – Wilson 1976, 124.

²³ *Anatolian* 1983, 158.

²⁴ Skelton 1978, 795–796.

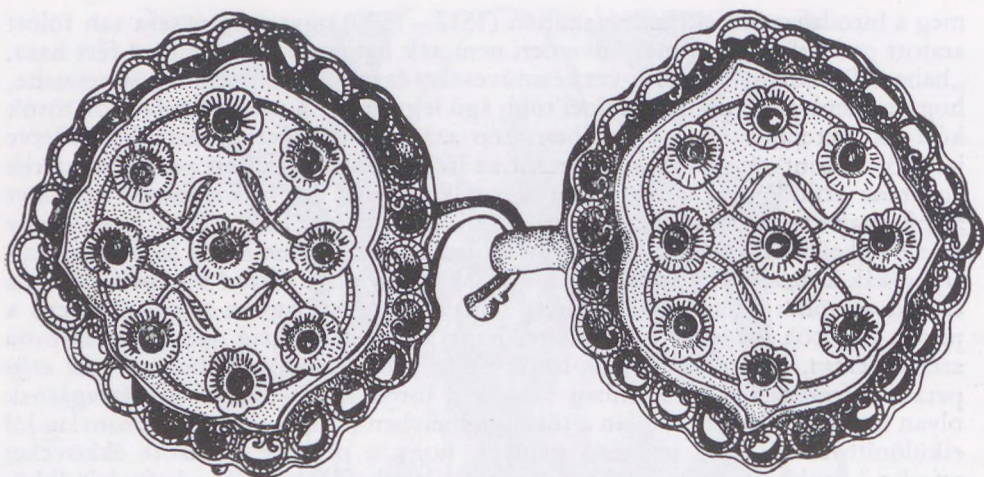
²⁵ Skelton 1978, 796–797.

²⁶ *Anatolian* 1983, 235–236.

²⁷ *Anatolian* 1983, 261–262.

²⁸ *Anatolian* 1983, 261. 266. ábra

²⁹ *Les Tresors* 1966, 211. 213.; *Anatolian* 1983, 260–261. 265. ábra

4. ábra Jade-köves kapocspár a Topkapu Szeráj gyűjteményéből
Fig. 4 Jade belt buckle from the collection of the Topkapu Saray

ÖSSZEFOGLALÁS

A Nemzeti Múzeumban őrzött Esterházy-öv feltételezhetően a 17. század végi török zsákmány részeként (1683-ban Bécs, vagy 1686-ban Buda ostromakor), de legkorábban valamikor a 17. század második felében került az Esterházy-család tulajdonába.³⁰ Az európai gyűjteményekbe a 17. század végén bekerült török zsákmány anyagban – így magában az Iparművészeti Múzeumban őrzött Esterházy-gyűjteményben is – szép számmal találunk a nálunk őrzött övhöz hasonló módon díszített török ötvöstárgyakat; elsősorban nyergeket, lószerszámokat és fegyvereket. Az isztambuli Topkapu Szeráj anyagát vizsgálva ugyancsak megtaláltuk az Esterházy-öv analóg darabjait. E párhuzamok alapján az öv készítésének idejét nagy valószínűséggel a 17. század második felére tehetjük. Igaz, hogy az öv nefrit-lapjainak ékköveit és aranszárait a 16. század végén – 17. század elején Isztambulban készült darabokhoz hasonló módon mélyítették be az alapba, egyszerűbb mintázata és durvább kivitelezése azonban inkább a későbbi kelteztést teszi valószínűbbé. Ugyanakkor az is jól látható a tárgyon, hogy készítőjét az európai barokk művészetnek a 17. század második felétől megfigyelhető egyre erősebb hatása még nem befolyásolta.³¹ E stíluskritikai kelteztést erősíti meg, hogy a darab a 17. század 60-as éveinél korábban nem kerülhetett az Esterházy családhoz.

A tanulmány első felében említett pallosokat nefrit illetve jade-lapjaiknak finom kidolgozása és kiegyensúlyozott, fejlett díszítő rendszere, valamint az em-

³⁰ Ezt bizonyítja, hogy Esterházy Miklós nádor 1645-ben felvett leltárában néhány szőnyegen, egy lán, egy gyűrűn és egy zászlócsúcson kívül más török tárgyat nem írtak össze. Vö. *Thaly* 1883, 755–767. Török tárgyak kerülhettek Esterházy Pál tulajdonába török ellenes harcai során már az 1660-as évektől, illetve házassága révén a Thököly családtól is.

³¹ *Çağman* 1983, 104.

lített 1620-as adat alapján a 16. század végére- a 17. század elejére keltezhetjük. A kissé durvább kidolgozású hegyestőrt az Esterházy-övhöz korban közelebb állónak tarthatjuk.

Végezetül érdemes megemlítenünk, hogy a fraknoi kincstár 1721–25-ös leírásában szerepel egy tétel, mely esetlegesen azonos lehet a nálunk lévő övvel. Ez leírása szerint „Egy igen szép aranyos kövekkel kirakott 17 boglárokból álló Török öv” volt.”³²

A tárgy leírása:

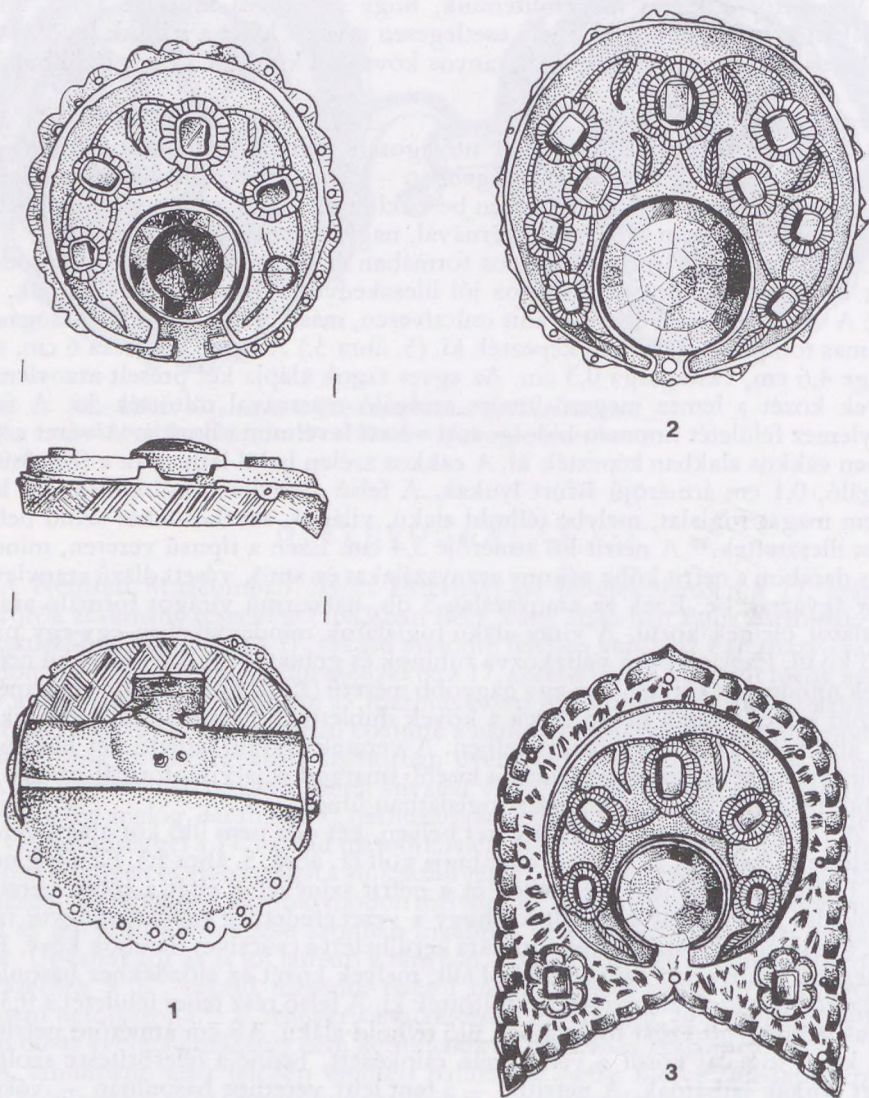
Az öv 17 tagból áll, melyeket utólagosan varrtak felvalószínűsíthetően a múlt század második felénél nem régebben – egy kopott zöld bársonyszalagra. A szalag teljes hossza 84 cm. Közepén beszűkítették, egyik végén visszahajtották. A varrásokat oda nem illő fekete cérnával, nagy öltésekkel végezték el.

A 17 tag közül 13 darab azonos formában és méretben készült oly módon, hogy az egyes darabok egymáshoz jól illeszkedve szabályos sort alkotnak. (1. ábra) A veretek egyik végét ugyanis csúcsívesen, másik végét a csúcsív befogására alkalmas tompaszög-alakban képezték ki. (5. ábra 3.) A veretek hossza 6 cm, szélessége 4,6 cm, vastagsága 0,3 cm. Az egyes tagok alapja két préselt aranylemez, melyek között a lemez megerősítésére szolgáló masszával töltötték ki. A felső aranylemez felületét finoman kidolgozott vésett levélminta borítja. A veret szélét körben cakkos alakban képezték ki. A cakkos szélén belül láthatóak a felerősítést szolgáló, 0,1 cm átmérőjű átfúrt lyukak. A felső aranylemezről emelkedik ki a 0,2 cm magas foglalat, melybe félhold alakú, világos, szürkés-fehér színű nefrit-követ illesztettek.³³ A nefrit-kő átmérője 3,4 cm. Ezen a típusú vereten, minden egyes darabon a nefrit kőbe vékony aranszálat és apró, vésett díszű aranylevélkéket ágyaztak be. Ezek az aranszálok 5 db, hatszirmú virágot formáló aranyfoglalatot ölelnek körül. A virág-alakú foglalatok mindegyikében egy-egy piros színű kő ül. Ezek a kövek váltakozva rubinok és gránátok. A félhold alakú nefrit-kövek mindegyik vereten egy-egy nagyobb méretű (általában 1,2–1,3 cm átmérőjű) zöld követ fognak közre. Ezek a kövek dublettek, mégpedig felül hegyikristály, alul zöld színű üveg összetételben. A veretek szárain látható két kisebb kő mindegyik vereten smaragd. Ezek a kisebb smaragdok is virágformát utánozó, az alpból magasan kiemelkedő aranyfoglalatban ülnek.

A 13 darab azonos veret közé két helyen, két oda nem illő kör alakú veretet illesztettek. Az egyik az öv negyedik tagja volt (1. ábra, 5. ábra 1.). Ez a tag nemcsak formájában, hanem méretében és a nefrit színével is eltér a többi verettől. Hátdoldalát megvizsgálva derült ki, hogy a veret eredetileg kapocspár egyik tagja volt, s csak egy elveszett veret pótlására kerülhetett a csúcsíves darabok közé. Eredetileg két aranyozott ezüstlemezről állt, melyek között az előzőekhez hasonlóan a megerősítést szolgáló masszával töltötték ki. A felső rész teljes felületét a 0,3 cm magas, aranyozott ezüst foglalatban ülő félhold-alakú, 3,8 cm átmérőjű nefrit-kő tölti ki. A foglalat körül a veret széle csipkézett, benne a felerősítésre szolgáló átfúrt lyukak láthatóak. A nefritbe – a fent leírt verethez hasonlóan – vékony aranszálat és apró aranylevélkéket ágyaztak. Az aranszálok eredetileg öt, ma már csak négy darab, hatszirmú virágot utánozó aranyfoglalatot fognak közre,

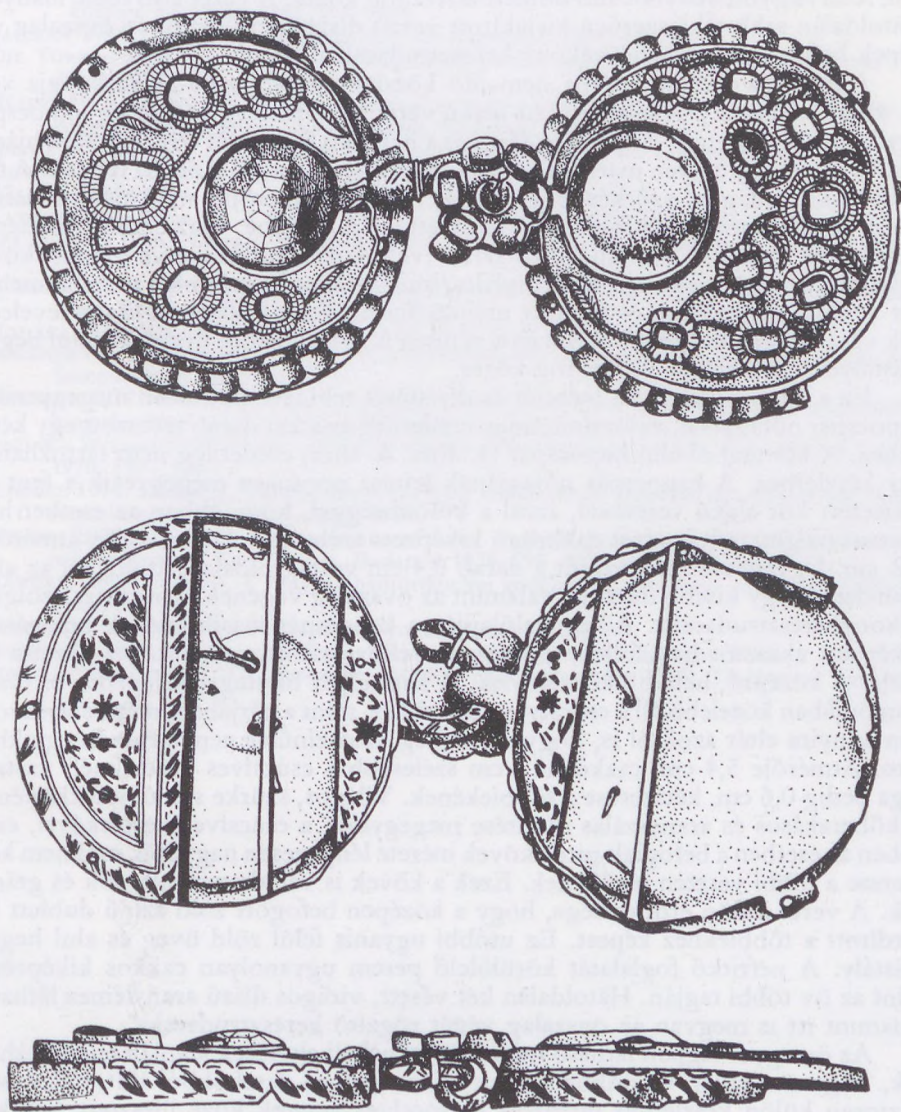
³² Katona 1980, 145. Almarium Sub Nris 81 et 82. Nr. 16

³³ Az öv, valamint a tanulmányban szereplő fegyverek köveinek meghatározását Takács Józsefnek köszönöm.

5. ábra
Fig. 5

Veretek az Esterházy-övről
Mounts from the Esterházy belt

6. ábra Kapocspár az Esterházy-övről
Fig. 6 Buchle from the Esterházy belt

melyek mindegyikébe egy-egy piros színnel aláfestett szintelen üveget helyeztek. A hiányzó aranyfoglatat, illetve a kő helyén jól látható a nefritkővön a foglatatnak szánt bemélyítés. A nefrit – a csúcsíves veretekhez hasonlóan egy alul zöld üvegből, felül hegyikristályból álló dublett követ fog közre. A veret alsó része hiányos. Hátoldalán sakk-táblaszerűen kialakított vésett díszítés, valamint az övszalag végének befogására szolgáló vékony kereszttrudacska látható.

A másik, a veretek sorába nem illő köralakú darab az öv hetedik tagja volt (1. ábra, 5. ábra 2.). A jelenleg kör alakú veret valószínűleg eredetileg kapocspár egyik darabja lehetett. Teljes alsó része és a nefritkő foglatát övező perem hiányzik. Csak néhány helyen maradtak meg a felerősítésre szolgáló átfúrt lyukak. A félhold alakú, világos, szürkés-fehér színű, 4,7 cm átmérőjű, nagyméretű nefritlapot préselt aranylemez foglatatba illesztették. A nefritbe – az eddig ismertett daraboktól eltérően – 9 db, piros színű (váltakozva rubin illetve gránát) követ ágyaztak be. A kövek foglata itt is hatszirmú virágot formázó kis rozetta, melyeket vékony aranyszálak és érezet utánzó finom véséssel díszített arany levecskékké vesznek körül. A nefrit-kő ezen a vereten is egy alul zöld üvegből, felül hegyikristályból álló dublett követ fog közre.

Ez a veret a nefrit-kő méretét és díszítését tekintve pontosan megegyezik a kapocspár nőtagjával, valószínű, hogy eredetileg ez a két darab tartozott egy készlethez. A két tagból álló kapocspár (1. ábra, 6. ábra) eredetileg nem tartozhatott egy készlethez. A kapocspár nőtagjának leírása pontosan megegyezik a fent ismertett kör alakú veretével, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben hiányosan megmaradt a veret cakkosan kiképzett széle. Így a darab teljes átmérője: 5,2 cm. Ugyancsak megmaradt a darab 0,4 cm vastag oldala, hátoldalán az alsó aranylemez egy kisebb darabja, valamint az övszalag végének befogására szolgáló vékonykereszttrudacska. A veret előlapján a kapocspár másik felének befogására kiképzett akasztót hatkaréjos, utólagosan felforrasztott, gránátköves rozetta takarja. A középső, hetedik kő hiányzik. A kapocspár hímtagja jellegében és díszítésmódjában közelebb áll a csúcsíves veretekhez, mint a párjához, méretében azonban annyira eltér azoktól is, hogy eredetileg valószínűleg nem tartozott egyikhez sem. Átmérője 5,4 cm, csaknem 1 cm szélesebb a csúcsíves veretknél, vastagsága pedig 0,6 cm, kétszerese a többiekének. Világos, szürke színű nefritkővének ékkőberakásos és aranyszálak díszítése megegyezik a csúcsíves veretekével, csak ebben az esetben a befoglalt piros kövek mérete lényegesen nagyobb, csaknem kétszerese a többi vereten lévőkének. Ezek a kövek is váltakozva rubinok és gránátok. A veret külön érdekessége, hogy a közepén befogott zöld színű dublett kő fordított a többiekhez képest. Ez utóbbi ugyanis felül zöld üveg és alul hegyikristály. A nefritkő foglatát körülölelő perem ugyanolyan cakkos kiképzésű, mint az öv többi tagján. Hátoldalán két vésett, virágos díszű aranylemez látható, valamint itt is megvan az övszalag végét rögzítő kereszttrudacska.

Az öv egyes tagjain látható méret- és stílusbeli eltérések alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg különböző készletekhez tartozó darabokból állították össze. Biztosan külön készlethez tartozott a csúcsíves veretek közé illesztett két kör alakú, átalakított kapocs-részlet, valamint a kapocspár hímtagja. Az összeállítás időpontjára vonatkozóan semmiféle támpontunk nincs. Elképzelhető, hogy már így került az Esterházy család tulajdonába, s a későbbiek során csak az eredeti övszalagot cserélték ki a jelenlegi bársonyszalagra.³⁴

³⁴ Az öv feldolgozása során több értékes tanácsot kaptam Fehér Gézától, melyeket ezúton szeretnék megköszönni. A tanulmány rajzait Pisch Ildikó készítette.

IRODALOM

- ANATOLIAN 1983. The Anatolian Civilisations III. Seljuk /Ottoman. Istanbul 1983.
- BÁRÁNYNÉ 1944. *Bárányné* Oberschall Magda, Iparművesség. In: Fekete, L. Budapest a török-korban. Budapest 1944. 354–381.
- ÇAĞMAN 1983. *Çağman*, F. Ottoman Art. In: Anatolian 1983, 97–105.
- DIE TÜRKEN 1983. Die Türken von Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Wien 1983.
- HÉJJNÉ 1975. *Héjjné Détári*, A. A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Budapest 1975. 473–549.
- HÉRI 1987. *Héri*, V. Az Esterházy család rendjelei. Művészet 1987. január 33–37.
- KALAUZ 1912. Kalauz a Régiségtárban. Budapest 1912.
- KÁLDY – NAGY 1974. *Káldy* – *Nagy*, Gy. Szulejmán. Budapest 1974.
- KATONA 1980. *Katona*, I. A fraknói kincstár 1725-ös leltára. MŰÉ 29(1980) 2. szám 131–147.
- LES TRESORS 1966. *Aknungal*, E. – *Mango*, C. – *Ettinghausen*, R. Les Tresors de Turquie. Geneve 1966.
- MAGYARORSZÁG 1896. Magyarország történeti emlékei az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállításon. Szerk. Szalay I. Budapest – Bécs.
- MOHÁCS 1926. Mohácsi Emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich I. Budapest 1926.
- OSMANISCH – TÜRKISCHES 1979. Osmanisch-Türkisches Kunsthandwerk aus süddeutschen Sammlungen. München 1979.
- PETRASCH 1977. *Petrasch*, E. Die Türkenbeute. Eine Auswahl aus der türkischen Trophäensammlung des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden. Karlsruhe 1977.
- PINDER – WILSON 1976. *Pinder* – *Wilson*, R. Rock-crystal and jade. In: The Arts of Islam. London 1976. 119–124.
- SCHÖBEL 1974. *Schöbel*, J. Türkenschatz aus dem Historischen Museum der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden. Leipzig 1974.
- SKELTON 1978. *Skelton*, R. Characteristics of Later Turkish Jade Carving. In: Fifth International Congress of Turkish Art. Budapest 1978. 795–807. Ed. G. Fehér.
- SZENDREI 1896. *Szendrei*, J. Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896.
- TEMESVÁRY ÉN. *Temesváry*, F. Kelet és Nyugat között. Budapest
- TEMESVÁRY 1982. *Temesváry*, F. Fegyverkincsek, díszfegyverek. Budapest 1982.
- THALY 1883. *Thaly*, K. Gy. Esterházy Miklós nádor kincstára 1645. Történelmi Tár 1883.

OTTOMAN MAN'S BELT FROM THE COLLECTION OF THE FAMILY ESTERHÁZY

The Turkish collection of the Department of the Middle Ages of the Hungarian National Museum was enriched by a significant piece in spring of 1985. The object, a man's belt, got in to the museum in an adventurous way through several by-roads.

The description of the object:

The belt consists of 17 parts, which were sewn later, probably at the end of the last century, on the worn green velvet ribbon. 13 of the 17 parts were prepared in identical form and size (Fig. 1). One side of these mounts was prepared in ogival form, the other side in obtuse angle apt for fitting on the ogival one (Fig. 5 : 3). The base of the parts are two pressed gold plates, between which the mass fastening the plates was put. The surface of the upper gold plate is covered by intricately executed engraved foliate pattern. The holes serving for fastening the mount are clearly visible around its edges. The setting, containing a crescent-shaped light, grayish white nephrite is set on the upper gold plate. The nephrite is inlaid with a gold scroll blaring leaves and roses encrusted with rubies and garnets. The crescent-shaped nephrites embrace double stones of larger diameter, made of rock crystall at the top and green glass at the bottom. Twice two emerald pieces can be seen on the stems of the mounts.

Among the 13 similar mounts we can find two different, round pieces. (Fig. 1; Fig. 5 : 1–2). Examining the back side of the mounts we could tell that originally they were parts of a belt-clip-pair-buckle, and they were fit on their present place only later, to replace the lost mounts. The buckle of the present belt did not, originally, belong to one set. (Fig. 6) This fact can be attested by the divergences of the pieces in size and style. We have no data, when the belt was composed. Probably it got into the possession of the Esterházy family already in this form, and only the original ribbon was later replaced by the present velvet one.

The only thing what is sure concerning the origin of the object is that, as attested by the circumstances of its arrival in the collection, the princely branch of the Esterházy family owned it. It got in to the collection most probably in palatine Pál Esterházy's lifetime in the second half of the 17th century or perhaps at the end of the century.

In the material of "Turkish booty" – getting into the European collections at the end of the 17th century –, and also in the Esterházy collection preserved in the Museum of Applied Arts, there are a lot of Turkish objects (saddles, harnesses and weapons), which are decorated similarly to our belt. (Fig. 3). Examining the pieces of Turkish goldsmith's craft in Istanbul we may also find analogous pieces of the Esterházy belt (Fig. 4). On the basis of the examined analogous pieces the belt may have been made in the second half of the 17th century.

At last we must mention that in the inventory of the Fraknó treasury of the Esterházy family set up in 1721–1725 there is an item, which maybe identical with the belt of the Hungarian National Museum. According to the description it is "A very fine Turkish girdle of 17 clasps decorated with inlaid golden stones."

